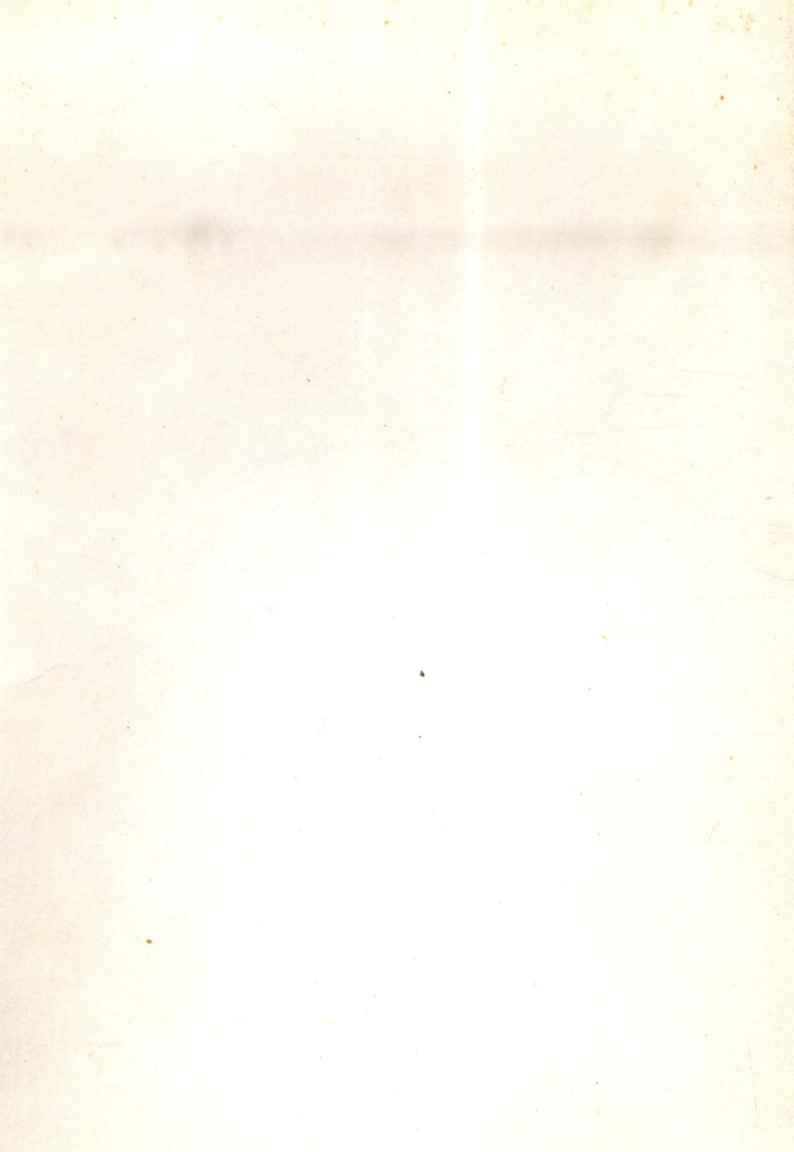

23154/32
98

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»

„УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ!“

ЄВГЕН ХРАПЛИВИЙ

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ**

ЛЬВІВ, 1936

НАКЛАДОМ ФОНДУ «УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ»

Ч. 1—2 (20).

В НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ БІБЛІОТЕЦІ «ПРОСВІТИ»

Накладом Фонду

»УЧІТЕСЯ, БРАТИ МОЇ«,

вийшли від 1921 р. такі книжки:

1. Володимир Дорошенко, Шевченкова криниця (думки про Бога, людей і Україну), Львів, 1922, ст. 256.
2. Степан Рудницький, Україна наш рідний край, (друге видання), Львів, 1921, ст. 128 (вичерпане).
3. Михайло Возняк, Кирило-Методіївське Братство, Львів, 1921, ст. 240.
4. Микола Голубець, Начерк Історії українського мистецтва, I. частина, Львів, 1922, ст. 262.
5. Іван Крип'якевич, Історія Козаччини, для народу і молоді, Львів, 1922, ст. 92 (розпродане); друге видання, Львів, 1934, з 24 образками та 3 мапами, ст. 132.
6. Омелян Терлецький, Історія української держави, т. I, княжа доба, Львів, 1923, ст. 252.
7. Омелян Терлецький, Історія української держави, т. II, козацька доба, Львів, 1924, ст. 304 (з мапою Східн. Європи в XVII. в.).
8. С. Сірополко, Короткий курс бібліотекознавства (історія, теорія та практика бібліотечної справи), Львів, 1924, ст. 128.
9. Іван Раковський, Наша Земля, її утворення, будова й минушина (основи геології), Львів, 1925, ст. 150.
10. І. Крип'якевич, Історія України для народу (з образками), Львів, 1929, ст. 148.

(далі див. ст. 3. оклад.)

26
20
ЄВГЕН ХРАПЛИВИЙ

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Із 229 таблицями, 17 діаграмами і 3 мапами.

Великому панові Тисові

мос. дир. Т. Лисову

каштановим сім'ям уразі
в. р. 1.

Львів 25. V. 1936

Львів, 1936

НАКЛАДОМ ФОНДУ «УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ»

Ч. 20 (1—2)

Львівська г. д. на
науков. бібліот. ека

8325

У 9 (2 чл 33) 320

З Друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів, Чарнецького 26.

Обов'язком кожного свідомого українця є знати історію нашого народу, пізнати нашу рідну, українську землю, її культуру, природу, надбання віків, бути свідомим того, хто ми й чого хочемо. Та, крім того, дуже важна річ, а то й потрібна — пізнати й господарство наших земель, бо куди ми не рушимося, куди не підемо, то все більше доходимо до переконання, що, не знаючи господарських умов нашого краю, ми не можемо поправити нашого життя, не можемо направити його так, щоб нам краще жилося.

Широке й обемисте народне господарство. Та в нас, українців, висувається в ньому на перше місце — сільське господарство, чи хліборобство, бо ми — народ хліборобський, селянський. Тимто й видно в нас передусім змагання до поправи нашого сільського господарства, до піднесення нашого хлібороба-селянина, бо він є ядро й головна частина українського народу. Та щоб як-слід працювати над піднесенням нашого сільського господарства, треба спершу пізнати, яке воно в нас, як воно розвивається, з чого складається. А цього

знання нашого власного сільського господарства в нас дуже мало, а коли й є яке знання, то воно вривчасте. Багато про нього пишуть і говорять, але коли нам треба яких даних про нього, то нема де їх дістати, бо їх не маємо досі зібраних разом. А таких даних треба і нашому сільському організаторові, і кооператорові, і освітникові, і громадянському діячеві, та бо нарешті й кожному свідомому селянинові-хліборобові.

А на це ми й видаємо цю книжку. В ній зібрано дані про сільське господарство наших етнографічних земель, що тепер є в Польщі. Вона буде для всіх порадином, допомогою. Тимто й написана вона приступно, щоб усяк нею міг користуватися.

Та ця книжка ще не є вичерпним джерелом цієї справи, і ним вона й не хоче бути. На це немає в нас наших власних даних, нема наших власних установ, які б над цією справою попрацювали. Тимто і в цій книжці не все зібрано так докладно, як би треба — може це зробить колись хтось инший, серед кращих умов і в ліпших часах.

Але коли вона вже зверне увагу провідників нашого села на болячки нашого сільського господарства й викличе застанову над ними, то завдання її буде сповнене.

L

Простір і населення українських етнографічних земель у Польщі.

Землі, про які пишемо в цій книжечці, це та частина української території, що знаходиться тепер у границях польської держави. Ні з господарського, ні з політичного, ні тим більше з історичного, чи економічно-географічного погляду не можна трактувати цю частину української етнографічної території як одне, відокремлене ціле. Всі намагання в цьому напрямку (їх було небагато) ні до чого не довели. Бо ж, як на заході наші західні етнографічні землі, а почасти й на півночі, є огранічені чужою національною територією, так і на півдні й на сході сьогоднішня границя цих наших етнографічних земель є вислідком випадкового збігу обставин та подій. Тимто й не диво, що коли ми збираємося дати погляд на те, як на цих землях виглядає наше сільське господарство, то часто образ буває неповний, бо ж країна, про яку мова, з господарського погляду не є однакова, не є замкнена для себе природними, господарськими, геологічно-географічними, чи іншими прикметами. Одне наче сила обставин ставить перед нами конечність дивитись на ці землі як на ціле, бо як із

одиницею доводиться нам із цими нашими землями рахуватися в щоденному житті.

Щоб дати погляд на сільське господарство цих наших земель як цілого, ми мусимо користуватися даними, які підраховані державною владою, чи іншими чинниками, для поодиноких воєвідств, чи повітів цих наших земель. Часто не подають зовсім інших даних, а тільки на воєвідства. Але вже й цей мало докладний, хоч із господарського боку невиправданий, поділ дає змогу виробити собі погляд на умови в поодиноких частинах цих наших земель, тимто й ми, де тільки це можливе, подаємо дані з воєвідств. Найтяжча справа з тими нашими етнографічними землями, що входять тепер у склад тих воєвідств, які в більшій частині неукраїнські (Холмщина — частина люблинського, Лемківщина — частина краківського воєвідства), бо для них часто немає окремих даних, тимто не все вони виходять правдиво й докладно. Автім це жура всіх таких публікацій, що їм доводиться послуговуватися урядовою статистикою.

Територія тих земель, що про них ми говоримо, обіймає такі землі (за другим річником Укр. економ. бюро, Варшава, 1934, ст. 29—32):

1. Воєвідство тернопільське (ціле)	16.520 км ²
2. " станиславівське (ціле)	16.896 "
3. " львівське (без повітів: Кольбушова, Ніско, Переворськ, Ряшів, Стрижів, Тарнобжег, а тільки з частинами повітів Коросно, Ланцут)	20.969 "
4. Воєвідство краківське (частина повітів Горлиці, Новий Санч, Новий Торг, Ясло)	1.281 "

Галичина разом **55.666 км²**

5. Воевідство волинське (ціле)	35.754 км ²
6. „ поліське (в тому цілі повіті: Берестя, Дорогичин, Камінь Коширський, Кобрин, Пинськ, Столин і частина Косова та Пружан)	27.838 „
7. Воевідство люблинське (цілі повіті Біла та Грубешів і частина повітів Білгорай, Володава, Замістя, Красностав, Радзин, Сідлці, Томашів і Холм)	10.208 „
8. Воевідство білостоцьке (повіт Більськ)	2.706 „
Північно-західні землі разом	76.506 км²

Усі українські етнографічні землі в межах Польщі 132.172 км²

Докладно означити грляници нашої етнографічної території на заході важко, бо там на окраїнах нашої людности що далі, то менше, тимто годі потягнути для цього виразну лінію. З цієї причини ділять теж нашу етнографічну територію на суцільну й мішану, яка для цих наших земель, за В. Кубійовичем (Укр. статист. річник, III, Варшава, 1935., ст. 29—32) така:

а) Суцільна українська територія:

1. Галичина	55.700 км ²
2. Північно-західні землі	66.300 „
Разом	122.000 км²

б) Мішана територія:

Північно-західні землі	8.600 „
Разом уся територія	130.600 км²

На підставі ще иншого обчислення, а саме проф. І. Шимоновича (Західня Україна, Львів, 1926), територія західніх земель обіймає 137.135 км². Дані, які будемо в дальшому подавати для української етнографічної території в Польщі, будуть обіймати територію коло 138.000 км.² і, як це далі пояснюємо, вони відносяться не до докладно означеної етнографічної території, а зведені до адміністративних одиниць — повітів, а то й — воєвідств. Таким чином подавана нами територія обіймає всю суцільну українську етнографічну територію і смугу мішаної, яка до цілоти в нас урахувана.

Населення, яке живе на цій території, було на основі переписів 1921. і 1931. р. (за В. Кубійовичем, Рух укр. населення в Польщі, »Діло«, 1932, чч. 153—155) таке:

Таблиця 1.

З е м л я	1921	1931	Приріст ¹ % 1921—31
1. Львівщина	2,082.000	2,380.000	14,3%
2. Тернопільщина . .	1,435.000	1,476.000	11,5%
3. Станиславівщина .	1,262.000	1.600.000	18,9%
Галичина	4,779.000	5,456.000	14,1%
4. Волинь	1,570.000	2,082.000	32,6%
5. Полісся	482.000	742.000	54,0%
6. Холмщина	534.000	713.000	34,0%
Північно-зах. землі	2,586.000	3,537.000	36,0%
Усі укр. етногр. землі в Польщі	7,365.000	8,993.000	22,1%

Приріст населення цих наших земель, зокрема наших північно-західніх земель, куди вищий, ніж приріст у цілій Польщі, бо в нас дає 22,1 % від стану з 1921. р., а в Польщі тільки 18,1 %.

Природний приріст населення в Галичині був перед війною 14%, але через еміграцію зменшувався до 10,3%. Тепер приріст населення в Галичині є насправді більший ніж перед війною, а то через брак можливостей виїздити з краю. Підчас самої війни українська частина Галичини втратила коло 12% свого населення (роки 1914—1921), — західня ж Галичина в тому часі втратила тільки 4% населення. Не зважаючи на це, українська частина Галичини виказала багато більшу здатність зросту населення, ніж польська територія.

В Галичині приріст населення за рр. 1921.—1931. в усіх повітах неоднаковий. Львів-місто збільшило своє населення на 29%, нафтова заглибина на 17% (перед війною 28%), найменший приріст мають повіти над Збручем, н. пр., Тернопіль і Скалат по 8%, Тереховля 4,3%, а Збараж тільки 0,5%. Зате найбільший дійсний приріст, бо 20—30 %, виказують повіти на Бойківщині та повіт Надвірна.

На північних землях ми не можемо подати приросту населення перед війною, бо там робили тільки один перепис у р. 1897., а черговий був аж у р. 1921. Тут до приросту населення причинилися також поворотці, що вернулися з примусової воєнної еміграції по 1921. р. Коли до Галичини вернулося тільки 12.500 поворотців (репатріантів), то на Холмщину й на Підляшшя повернулося 37.000 або 7% населення, на Волинь — 40.000, або 3%

населення, а на Полісся — 63.000 або 13% населення. Крім поворотців, прийшло на наші землі

Таблиця 2.

Роки 1921—1931	Природний приріст		Дійсний приріст		Дійсний приріст		Біланс (надвишка-недобір від природн. приросту)
	осіб	%	осіб	%	еміграція реемігр.	поворотці	
1. Львівщина . . .	296.000	14,2	298.000	14,3	71.000	—	+ 2.000
2. Тернопільщина .	209.000	14,6	165.000	11,5	63.000	12.000	— 44.000
3. Станіславщина	211.000	16,7	213.000	18,9	19.000	—	+ 2.000
Галичина	716.000	15,0	676.000	14,1	153.000	12.000	— 40.000
4. Волинь . . .	400.000	25,5	512.000	32,6	31.000	40.000	+ 112.000
5. Полісся . . .	174.000	36,5	260.000	54,0	12.000	63.000	+ 86.000
6. Холмщина й Підляшся . . .	114.000	21,5	179.000	34,0	6.000	37.000	+ 65.000
Північні землі	688.000	26,5	951.000	36,5	49.000	140.000	+ 263.000
Усі укр. етнографічні землі в Польщі. .	1,404.000	19,2	1,627.000	22,1	202.000	152.000	+ 223.000

ще й інше населення, зпоза наших земель, повернулися давні (головно заморські) емігранти, з дру-

гого боку — чимало з деяких околиць наших людей вимандрувало, тимто дійсний приріст населення є інший, ніж природний; на це вказують подані числа за Кубійовичем, див. табл. 2, стор. 10.

З цих чисел видно, що природний приріст населення західніх земель був у рр. 1921—31 менший, ніж дійсний приріст. Вийняток є тільки в Галичині, яка має убуток від природного приросту на 40.000 осіб, і то через зменшення населення у східних повітах, себто в Тернопільщині. Подані числа зясовують теж подрібно, яку роль в дійсному прирості населення (супроти природного) грає еміграція та поворот емігрантів (рееміграція), як теж поворотці (репатріанти).

Щодо населення української народности, то, на основі даних із перепису 1931 р., на українських етнографічних землях у Польщі живе 6,195.000 українців (за В. Кубійовичем, «Діло» з 4. V. 1933).

Густота населення на цих землях, на основі даних 1931 р. (II. річник Укр. Екон. Бюра, ст. 29—92) така:

Таблиця 3.

	Людей на 1 км ²
Львівщина	108,9
Тернопільщина	97,0
Станиславівщина	87,4
Волинь	58,0
Полісся	33,2
Холмщина	66,1
Лемківщина	55,5
Пересічно	97,6

Дані про те, кілько населення живе на селі, а кілько в містах (за списом 1931. р.), такі:

Таблиця 4.

	Населення на 100 людей	
	у містах	на селах
Львівщина	30	70
Тернопільщина	20	80
Станиславівщина	16	84
Волинь	12	88
Полісся	14	86
Холмщина	13	87
Лемківщина	11	89
	18,5	81,5

Склад населення українських етногр. земель у Польщі за заняттям (професією), на основі перепису з 1921. р., такий¹⁾:

Таблиця 5.

	у відсотках усього населення				
	Львівщина	Станиславівц.	Тернопільщин.	Полісся	Волинь
1. хліборобство, лісівництво, городництво й рибальство	70,9	76,6	81,2	88,7	88,6
2. гірництво і промислов.	9,4	7,8	6,0	3,6	3,9
3. торгівля й асекурація	6,5	4,7	4,7	2,1	3,0
4. комунікація і транспорт	3,0	2,6	1,3	1,3	0,6
5. державна служба, вільні заняття	3,4	2,4	2,2	1,4	1,4
6. військо	0,5	0,1	0,1	0,2	0,1
7. домашня служба	1,3	0,8	0,6	0,7	0,8
8. безробітні й без фахового заняття	2,4	1,9	1,4	1,3	1,0
9. без заняття (фаху)	2,6	3,1	2,5	0,7	0,6

¹⁾ Wiadomości Gł. Urzędu Statystycznego, № 24, 1925; подано за Шимоновичем, Західня Україна, Львів, 1926.

Отже на західніх землях живе аж 81,5% на селі, а з них між 70,9 і 88,7%, залежно від околиці, займається хліборобством. Це ясний образ того, що наш край, це — країна хліборобська, аграрна. Інші фахи (заняття) творять на наших землях незначний відсоток населення. Брак відповідно розбудованої промисловости й торгівлі є великою перепорою в тому, щоб надмір селянських рук, які має наше село, міг переходити до інших галузів народнього господарства та находити корисне й доцільне заняття. Коли селянин із корінних польських земель може перейти до промислових осередків на робітника, то наш, дарма що природний приріст у нас куди більший, мусить тиснутися на мізерному клаптику поля на селі, збільшувати голод на землю та нужду. Це торкається передусім перенаселеної Галичини.

Еміграція за море, чи лише зарібкова еміграція до інших, європейських країв (Німеччина, Франція) тепер цілком припинилася, а поворот колишніх емігрантів до краю дав у висліді надвишку над виїздом із краю за роки 1921—1931 на всіх цих українських землях — 202.000 людей.

Таким чином у нас, через брак впливу сільської людности до міст, до промислу, ремесла й торгівлі та через неможливість еміграції — становище сільського населення незвичайно складне. Відтята теж можливість посуву на схід, на землі нашого суходолу й далеко поза нього. Аграрний устрій (розподіл землі між селянство й неселян) — один із найгірших на світі. Через те тим більше слід у нас дбати за те, щоб піднеслося наше сільське господарство, щоб воно поправилось. А щоб це як-слід зробити — треба цю галузь нашого господарства пізнати.

II

Підсоння і природні та господарські смуги (стрефи).

Підсоння на українських землях у Польщі неоднакове. На півдні вони замкнені горами Карпатами, далі на північ простягаються доли. І ці доли неоднакові, серед них є затишне Покуття, тепле Поділля, холодне Поділля, середньо-галицьке розточчя рік Дністра та Сяну, далі — родючі сокальсько-белзькі землі, що переходять у родючу Волинь і Холмщину, а далі знову в поліські ліси та моклавини. Різні в цих різних околицях ознаки підсоння й середня температура повітря, опади, кількість годин соняшного світла (інсоляція).

Середня температура в різних місцях тут така:

Таблиця 6

	Середня річна температура ° Цельзія	Обчислення за роки
1. Львів.	7,6	1851—1900 ¹⁾
2. Тернопіль	6,7	1886—1910 ²⁾
3. Берестя	7,2	1851—1900 ¹⁾
4. Пинськ	6,9	1886—1910 ¹⁾

¹⁾ Rocznik Statystyki R. P. 1930, стор. 1.

²⁾ Wiadomości Meteorologiczne 1929, стор. 379.

Середня температура повітря в поодиноких місяцях виказує такі зміни (за роки 1851.—1900.):

Таблиця 7.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I-XII
1. Львів .	—4,0	—2,8	1,3	7,5	13,4	17,0	18,7	17,9	13,8	8,7	2,3	—2,3	7,6
2. Берестя	—4,8	—3,7	0,5	7,1	13,6	17,5	18,9	17,7	13,5	7,5	1,3	—3,0	7,2

Вже з цього бачимо, що в Бересті на Поліссі зима гостріша, у Львові лекша. Ще гостріша вона, очевидно, в горах, лекша — на долинах.

Таблиця 8.

Місцевість	Температура					
	середня річна		найвища		найнижча	
	1929	1930	1929	1930	1929	1930
1. Кобрин . . .	5,3	7,4	31,3	32,1	—32,0	—26,1
2. Пинськ . . .	5,6	7,6	29,7	31,4	—34,0	—25,3
3. Сарни . . .	5,1	7,4	31,3	31,2	—33,5	—27,7
4. Ярослав . . .	7,0	9,1	35,2	31,6	—34,0	—15,5
5. Володимир .	5,7	7,7	31,2	31,0	—38,9	—25,3
6. Луцьк . . .	5,5	7,7	32,6	31,8	—33,6	—27,7
7. Білокриниця (Кремянець) .	5,6	8,0	32,5	32,0	—35,9	—19,1
8. Здовбунів (Дермань) .	5,8	—	33,4	—	—30,3	—
9. Перемишль .	6,5	8,7	34,1	32,8	—36,9	—22,0
10. Сянки . . .	3,7	5,0	29,9	28,5	—40,1	—22,6
11. Дрогобич . .	5,9	8,0	32,7	31,6	—34,6	—27,1
12. Львів . . .	6,5	9,1	36,8	32,2	—33,6	—15,0
13. Тернопіль .	5,6	7,9	32,4	31,4	—32,4	—19,4
14. Заліщики .	6,8	8,9	34,8	33,9	—31,3	—17,1
15. Коломия . .	5,9	7,8	32,0	32,0	—33,0	—26,1
16. Мельниця . .	6,2	8,8	32,4	33,9	—31,5	—17,9

Деякий (хоч і недокладний) перегляд дають дані про середню, найвищу та найнижчу темпера-

туру в роках 1929. і 1930. для різних місцевостей цих земель, хоч недовгий час обчислювання не дозволяє цих чисел узагальнювати¹⁾, див. табл. 8, ст. 15.

З тих чисел видно, що зима, яка гостра була зима 1929. року, і який розмірно лекший був рік 1930.

Опади в нас теж різні в різних околицях краю і — за довший протяг часу вони такі:

Таблиця 9.

	Річний опад у міліметр.	Обчислення за роки
1. Львів	688	1891—1910
2. Коломия	670	" "
3. Білокриниця (Кремянець) . .	556	" "
4. Берестя	559	" "
5. Тернопіль	571	" "
6. Пинск	583	" "
7. Заліщики	562	" "

Опади є різні в поодиноких місяцях, розподілені вони на рік (за рр. 1891.—1910.) так:

Таблиця 10.

Кількість опадів у мм у місяцях	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	I—XII
1. Львів . .	32	33	36	46	66	106	109	74	54	53	40	39	688
2. Коломия	29	26	36	50	73	118	106	70	52	46	37	27	670
3. Берестя .	28	27	25	46	57	86	90	53	42	37	36	32	559
4. Білокриниця	24	20	25	31	57	88	92	75	42	44	33	25	556

¹⁾ Wiadomości Meteorologiczne, 1929 i 1930.

Отже, не вважаючи на різниці в опадах у поодиноких околицях, найбагатші опади є скрізь у місяцях червні й липні, після них у травні та серпні. Зима не виказує великих опадів.

Крім кількості опадів важне й те, як саме розподілені на рік ці опади, себто кілька днів у році й коли є опади, а кілька днів є година (погода). Чим рівномірніше ці опади розподілені на цілий рік, тим вони корисніші для рістні і водночас і для сільського господарства. На наших землях опади розподілені рівномірно в поодиноких місяцях у році; про це говорять такі дані за рр. 1891.—1910. ⁴⁾:

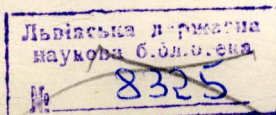
Таблиця 11.

Кількість днів із опадом у місяцях	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	I—XII.
1. Львів	15	14	12	12	13	15	14	12	10	12	13	15	157
2. Берестя	13	12	12	13	12	12	13	12	9	10	12	14	144

Очевидячки, що в поодиноких роках ці опади розподілені не так догідно, як виказують ці дані за двацять років, бо ж не всі роки й пори року щодо опадів у нас подібні одні до одних.

У звязку з опадами дуже важна річ для розвитку рістні та плекання рослин у господарстві є захмарення та кількість годин на день, коли сонце прямо освічує землю.

⁴⁾ Rocznik Statystyki R. P., 1930, стор. 1.

Середнє захмарення за рр. 1886.—1910. у поодиноких місцевинах цих земель таке⁵⁾:

Таблиця 12.

	100 = повне захмарення 0 = погідніське небо
1. Львів	61
2. Тернопіль	62
3. Пинськ	67

Як захмарення розподілене на рік, про це подаємо для загальної орієнтації дані за рр. 1928. і 1929.⁶⁾:

Таблиця 13.

100 = повне захмарення 0 = погідніське небо		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	X.	XI.	I-XII.
1. Львів	1928	66	74	39	66	64	60	44	60	57	65	75	82	63
	1929	71	70	58	67	59	62	54	56	41	62	82	79	63
2. Коломия	1928	74	68	51	67	55	56	42	51	—	—	74	84	62
	1929	72	76	57	70	57	56	47	47	26	52	80	80	60
3. Білокриниця (Кремянець)	1928	77	66	46	68	57	64	39	59	50	—	78	—	60
	1929	70	71	57	61	53	56	53	45	38	58	86	82	61
4. Берестя	1928	81	77	39	70	64	67	66	72	—	67	—	89	69
	1929	—	64	60	71	67	64	58	58	49	71	86	81	—

⁵⁾ Wiadomości Meteorologiczne, 1930, стр. 463.

⁶⁾ Rocznik Stat., 1929 і 1930.

Найменше захмарення виказують у цих двох роках місяці липень, березень, вересень та жовтень, хоч саме на липень припадає найбільше опадів (скоріше випогодження); в інших місяцях захмарення майже рівнобіжне до кількості опадів. Замітно, що багатолітнє захмарення, як теж і в останніх роках, для наших земель незмінне і є коло 60—67%.

Освітлювання (інсоляція), себто кількість годин безпосереднього освітлювання сонця, для Львова (з інших місцевостей немає даних) таке:

Таблиця 14.

Кількість годин освітлювання	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	-XII
Львів 1928	62,1	58,1	159,8	146,8	213,2	207,1	301,1	183,5	134,9	107,4	59,5	35,1	1668,6
" 1929	48,3	60,5	122,9	141,9	212,4	203,5	258,7	193,5	210,7	116,0	44,8	43,7	1656,9

Отже інсоляція для наших земель теж корисна, бо вона змагається від весни до літа, тоді вона доходить до найвищого ступня (дозрівання рістні, жнива), тягнеться помірковано до жовтня, а потім нараз меншає.

Таким чином, на основі багатолітніх даних, а також орієнтаційних даних за декілька років, треба ствердити, що наша земля є краєм поміркованого підсоння, а температура, опади, захмарення й інсоляція в нас розкладені досить рівномірно та для хліборобської культури догідні. Та не

треба забувати, що великі різниці висоти над рівень моря на наших землях, а саме доли, височини та гори, вже своїм положенням творять дуже різнородні природні умови для розвитку сільського господарства. До того саме через наші західні землі йде гряниця між розмірно лагідним підсонням середньої Галичини, Холмщини й західньої Волині й гострим, континентальним, степовим підсонням Поділля та східньої частини Волині, що своїми природними умовами зближаються до степового підсоння Наддніпрянщини. Цю гряницю означає більш-менш лінія, яку можна повести через міста Тернопіль—Кременець. А долішня частина течви Дністра творить найбільш захисний куток цих наших земель (Заліщищина — півд. Борщівщина), догідний до того, щоб тут плекати виноград та шляхетні овочі (морелі, бросквині), — він має найлагідніше підсоння («галицька Рівієра»). Високі Карпати, де опади в середньому доходять до 1.100 мм на рік — це окрема частина наших земель, цілком инша з господарського погляду, ніж усі инші наші землі.

Всі ці природні умови викликають потребу ці наші землі поділити на менші, одноцільні округи. Щодо Галичини, то такий поділ переведено вже давніше, й її східню частину поділено на 17 менших, або пять більших смуг⁷⁾. Ці пять смуг

⁷⁾ Karol v. d. Malsburg: Die Rindviehzucht in Galizien (Geschichte der österr. Land u. Forstwirtschaft, Bd. II) стор. 650 і т. д., Wien, 1899; Stefan Komornicki: Główne wyniki spisu... 31. XII. 1890, „Wiadomości Statystyczne“, tom XIII, zeszyt II, стор. 5 і т. д., Львів, 1892; Опис смуг Сх. Галичини враз із картою подано теж у книжці — Е. Храпливий: „Плекання рогатої худоби у Сх. Галичині 1880—1930“, Львів, 1933.

з додатком шостої — Лемківщини, яка обіймає вже повіти західньої Галичини, такі:

1. **Поділля**, а саме повіти: Збараж, Тернопіль, Скалат, Тереховля, Копичинці, Бучач, Чортків, Борщів, Заліщики, Городенка і Снятин; воно поділяється на холодне Поділля (північне), тепле (південне Поділля) й Покуття; землі — переважає чорнозем; смуга, де $\frac{3}{4}$ — це рілля, опади — 500 мм; висота до 400 м над рівень моря; підсоння сухе, гостре, з винятком ярів Дністра — Заліщищина — т. зв. «галицька Рів'єра»; до холодного Поділля належить теж повіт Кременець на Волині, його природні умови цілком подібні.

2. **Північно-східні повіти**, а саме: Сокаль, Камінка, Радехів, Броди, Золочів, Зборів; це смуга гляціяльних морен, опади — 650 мм, висота — 150—300 м над рівень моря; землі — румоші (крейда), на півдні — піски та глина, на півночі — чорнозем; коли брати на увагу не тільки Сх. Галичину, але всі українські етнографічні землі в Польщі, та повіт Сокаль треба відсіля вилучити та прилучити до Холмщини.

3. **Середньо-галицькі повіти**, а саме Рогатин, Підгайці, Бережани, Бібрка, Перемишляни, Львів, Жовква, Рава, Яворів, Любачів; отже Опілля, Львівщина й північні піски; землі тут — від поганих пісків на півночі до добрих на Опіллі, отже з цього погляду округа визначена недобре. Висота над рівень моря 140—280 м, опади 650 мм. В новіших поділах зараховують Опілля радше до Станиславщини.

4. **Поріччя Сяну та Дністра**, повіти: Городок, Мостиська, Рудки, Ярослав, Перемишль, Березів,

Сянік, Добромиль, Самбір, Ст. Самбір, Дрогобич, Жидачів, Калуш, Станиславів, Товмач; висота над рівень моря 250—650 м, опади 600—1000 мм, середньо 750 мм; землі на півночі — ділювіальний вогкий пісок на пісковиху, на півдні — алювіальні землі на глині; добрі сіножаті й пасовиська.

5. Лемківщина, а саме повіти: Грибів, Горлиці, Новий Санч, Коросно, Ясло — деякі частинно; підгір'я й гори, що зближені природними умовами до смуги 6., головні повіти — Лісько й Турка, про це далі.

6. Підгір'я й гори, повіти: Лісько, Турка, Стрий, Сколе, Долина, Богородчани, Надвірна, Коломия, Косів; висота загосподареної смуги 300—1.000 м; опади 900—1.100 мм; деякі повіти, чисто хліборобські (Коломия), влучені тут невмісно. Округа підгірських і гірських пасовиськ (полонини).

Коли б до цього поділу долучити північно-західні землі, то вони дали б більш-менше такі смуги:

7. Холмщина, повіти: Холм, Грубешів, Томашів, Володимир, Горохів і вилучений зі смуги 2. — Сокаль; височина 200—300 м. над рівень моря, з добрим крейдовим підґрунтям, укритем глиною-лесом; у околицях Грубешова — своєрідний чорнозем⁸⁾; в інших околицях також гарна, дуже родюча земля; опади коло 550 мм; округа інтензивної господарки, що кріпшає в напрямі до заходу.

8. Волинь, повіти: Луцьк, Дубно, Рівне, Здовбунів; повіт Кременець належить до холодного

⁸⁾ A. Sujkowski: Geografia ziem dawnej Polski, Warszawa 1921, стор. 44 і т. д. і звіти дані про Волинь і Полісся.

Поділля (смуга 1.), зате інші повіти, що адміністративно належать до Волині, — це Полісся, а один повіт (Володимир) належить, на основі природних і господарських умов, до Холмщини; опади коло 560 мм. Землі — родючий лес на крейді, добрі під обріб ріллі; різкий перехід до Полісся.

9. Полісся, повіти: Берестя, Кобрин, Камінь-Коширський, Дорогичин, Пинськ, Столин, Костопіль, Сарни, Ковель, Любомль та повіт Більськ із білостоцького воєвідства; на півдні — піски, далі ліси на пісках та багна, що без осушення для господарки не годяться; на захід підноситься терен, і землі кращають у сторону Підляшшя. Про це ближче в розділі «Невжитки».

10. Підляшшя, повіти: Біла й Володава; це продовження Холмщини на північ, землі добрі, господарювання має добрі умови розвитку, господарські і природні умови подібні, як на Холмщині.

Цей поділ не досить докладний, бо при поодиноких округах взято цілі повіти, а відомо, що природні й господарські умови в тому самому повіті часто дуже різні. За основу наведеного поділу взято передовсім природні умови округ. Та для визначення господарських округ треба теж визначити головніші господарські прикмети в поодиноких частинах краю, й вони дадуть щойно грюниці господарських районів (смуг).

У нас досі ніхто не визначив докладно господарських районів українських етнографічних земель у Польщі, тимто доводиться використовувати спробу господарської районізації для цілої Польщі, яку зладжено то на підставі природних,

демографічних, то, і головнo — господарських умов краю⁹⁾. Правда, дані, що їх використано для зладження й визначення грaниць районів, не є багатолітні, та цей поділ усе ж дає деяку орієнтацію для зясування, як саме нашу територію слід було б ділити на господарські округи (див. мапа 1., ст. 25.).

Цей поділ передбачує на наших етнографічних землях 9 хліборобських і 4 промислові округи, з них декотрі простягаються й поза нашу територію, але неукраїнські повіти ми пропустили.

І. Хліборобські округи.

1. Перемиська округа, — повіти: Любачів, Яворів, Перемишль, Мостиська, Самбір, Рудки, Городок, Рава, Жовква; сюди враховано з давніх галицьких смуг поріччя Сяну та північні повіти Львівщини; це район, де є поверх $\frac{1}{4}$ поверхні лісів, $\frac{1}{2}$ — рілля, дефіцитовий щодо збіжжя, активний щодо худоби, але передовсім щодо свиней; густо розмірно населена, високий відсоток хліборобського населення.

2. Ярославська округа — повіт Ярослав; у розподілі згаданої праці належить до ряшівської округи; цей повіт визначається високою кількістю худоби, і водночас її вивозом; перенаселений, збіжєвий дефіцит; краща годівельна округа, вища хліборобська культура.

3. Лемківщина й сяніцько-березівська округа — повіти: Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, Сянік

⁹⁾ J. Piekalkiewicz i S. Z. Rutkowski: Okręgi gospodarcze Polski, „Kwartalnik Statystyczny“, 1927, том IV, зшиток 3. стор. 547-780 + 16 карт.

Мапа 1.

Поділ галицько-волинських земель на господарські смуги за Пекалкевичем-Рутковським;
дивись табл. 14 і 15.

і Березів; це з давніх галицьких смуг Лемківщина та два повіти поріччя Сяну, які не ввійшли до 1-ої округи; найвище число хліборобського населення

на 100 га вжиткової хліборобської площині (аж 105,1!), високий відсоток обробу вівса й картоплі, погані збори, зате найбільше худоби з усіх наших земель у Польщі й найвище сальдо вивозу худоби, і водночас найбільший збіжевий дефіцит.

4. Тернопільська округа — повіти: Радехів, Броди, Зборів, Бережани, Тернопіль, Збараж, Скалат, Теребовля, Підгайці, Бучач, Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики, Городенка; сюди ввійшли з давніх галицьких смуг північно-східні повіти, частина Опілля, холодне й тепле Поділля та Покуття без Снятина та Коломиї; типова округа продукції хлібного зерна; населення менше, ріллі аж 72,2% цілої вжиткової площині, або найвищий відсоток на всіх цих землях; лісів заледви 15,7% площині — найменше на всіх цих наших землях; високе сальдо вивозу збіжжя, найбільше сальдо вивозу свиней із усіх українських етнографічних земель у Польщі.

5. Станиславівська округа — повіти: Камінка, Золочів, Перемишляни, Бібрка, Стрий, Жидачів, Рогатин, Станиславів, Товмач, Коломия, Снятин; сюди ввійшли повіти частинно з Опілля, Львівщини, з Покуття й Підгір'я; тут найвища густота населення (103,4 на км.²!), збіжевий дефіцит та надвишка передовсім худоби (друге місце по 3. окрузі) та свиней.

6. Волинська округа — повіти: Луцьк, Дубно, Рівне, Здовбунів, Кремянець; сюди входять повіти, що й попередньо, з додатком Кремянця; земля куди рідше заселена, ніж Галичина, типовий район продукції жита й вівса, штучних погноїв уживають мінімально, але збори добрі; експорт збіжжя, невеличка надвишка худоби і свиней.

7. Поліська округа — повіти: Більськ із білостоцького воєвідства, Пружани, Кобрин, Берестя, Любомль, Ковель, Камінь-Коширський, Дорогичин, Косів, Пинськ, Лунинець, Столин, Сарни, Костопіль; на 100 га хліборобсько-вжиткової площі тільки 54,1 людей хліборобського населення; ріллі тільки 22,5%, лісів 34,2%; головне збіжжя — жито; пшениці лише 3,8% площі (з 5 головних плодів); дефіцит збіжжя; невелика надвишка худоби та свиней; найменше штучних погноїв на всіх західніх землях, господарювання на найнижчому ступні.

8. Підляшшя — повіт Біла й Володава; той самий район, що й попередньо; район досить доброї хліборобської культури, продукція жита й картоплі, додатне сальдо вивозу збіжжя та свиней.

9. Холмщина — повіти: Грубешів, Томашів, Сокаль, Володимир, Горохів; ті самі повіти, що й попередньо, крім повіту Холм, який улучено до промислових округ; продукція пшениці, жита та вівса; вивіз збіжжя значний, додатне вивозове сальдо — свиней, невелике — худоби.

II. Промислові округи.

1. Нафтово-деревна округа — повіти: Добромиль, Лісько, Старий Самбір, Турка, Сколе, Долина, Калуш, Богородчани, Надвірна, Печеніжин, Косів; більшість повітів — ті, що в давніх галицьких смугах увходили у склад гір та підгір'я; округа слабо заселена, лишень 52,9 людей на км.²; ледви 7,7% населення живе з гірництва і промислу, а проте цей район ближчий до промислового, ніж до хліборобського, адже ж він доставляє сировину

(дерево), тут 37 гірничих заводів із 3.318 робітниками та 62 промислові з 7.634 робітниками — між промисловими є 45 заводів деревного промислу з 6.634 робітниками.

2. Нафтова заглибина — повіт Дрогобич; населення 112 людей на км.², вище, ніж у найбільш залюдненому хліборобському районі; з усього населення аж 28,3% живе з гірництва і промислу; в районі (розмірно дуже малому) 13 гірничих заводів (ті, що мали менше, ніж 20 робітників, сюди нечислені) з 5.154 робітниками та 24 заводів промислових із 2.668 робітниками; осередок нафтового промислу Галичини.

3. Львівська округа — Львів-місто та Львів-повіт; з огляду на столицю в цьому повіті й через те цілком іншу настанову довколишнього району його виділено в окрему округу.

4. Люблинська округа — (повіт Холм); насправді вона складається з повітів Люблин із містом і Холм; але ж для нас важний тільки Холм, хоч, без Люблина, він уявляє майже зовсім хліборобську округу і для нас повинен увіходити до 9. хліборобської округи.

Таким робом, у нас можна б говорити про 9 хліборобських округ, або, коли ярославську округу, з огляду на її невеликий простір, додати до перемиської, то про — 8 хліборобських округ. Таксамо, коли додати у промислових округах повіт Холм до холмської хліборобської округи, то залишаються в нас 3 промислові округи.

Цей поділ теж не є докладний і остаточний, але ж він спирається на багаті дані, і можна з його

Мапа 2.

Розміщення ріллі супроти інших ужитків у $\frac{1}{1000000}$ за Кубійовичем; дивись табл. 117., ст. 34.

допомогою орієнтуватися в господарських відносинах нашого краю. Докладніші дані для поодиноких округ цього поділу такі:

Округа	Поверхня у км ²	Число населення	Люддей на 1 км ²	% хліборобського населення	Люддей хліб. населення на 100 га хліб. ужиткової площі	Рілля (орні ґрунти) %	Ліси %
I. Хліборобські округи :							
1. Перемиська	8.994	893.775	93,4	78,7	100,5	51,6	27,5
2. Ярославська	1.136	136.303	102,0	76,3	103,6	57,5	25,3
3. Лемківщина й березівсько-сяніцька*)	4.993	478.398	97,8	79,6	105,1	53,3	20,6
4. Тернопільська	14.095	1.256.569	89,1	81,7	90,0	72,2	15,7
5. Станіславівська	9.867	1.019.849	103,4	75,9	103,9	53,6	24,0
6. Волинська	15.148	903.860	59,7	80,1	75,4	49,9	27,0
7. Поліська	58.519	1.368.527	23,4	82,0	54,1	22,5	34,2
8. Підляшшя*)	3.770	139.991	37,2	71,6	56,8	42,6	22,1
9. Холмщина	8.250	494.687	65,0	79,3	79,3	57,3	22,7
	124.772	6.637.959					

Округа	Поверхня у км ²	Число населення	Люддей на 1 км ²	% населення, що живе з гірництва та промислу	Гірництво	
					заводів**)	робітників
II. Промислові округи :						
1. Нафтово-деревна округа .	14.958	791.744	52,9	7,7	37	3.318
2. Нафтова заглибина . . .	1.456	163.263	112,0	28,3	13	5.154
3. Львівська	1.342	369.944	275,6	18,0	—	—
4. Люблинська	2.030	121.475	59,8	11,1	—	—
	19.786	1,446.426				
Разом I + II	144.558	8,084.385				

*) приблизні дані

**) тільки ті, що мали поверх 20 робітників

Таблиця 15.

Засіви				Штучні погної кг на 100 гект.	Збір зерна з 1 га сотн.			Збір хлібового зерна кг. на 1 мешканця	Сальдо перевозу хлібового зерна кг. на 1 мешканця	На 100 га хлібо- робської ужитко- вої площині штук			Сальдо пе- ревозу на 1 мешк. штук	
пшениця %	жито %	овес %	картопля %		пшениця	жито	картоплі			коні	рогата худоба	свині	рогатої худоби	свиней
18,1 16,6	24,7 31,4	24,8 22,2	18,2 16,0	20,2 39,3	9,4 10,0	9,9 10,5	118 128	92 125	-23,8 -25,4	19,4 21,1	36,4 41,4	17,8 21,2	+1,40 +5,26	+ 8,7 + 4,6
15,5 19,9	21,4 21,0	26,2 20,8	23,2 19,6	26,2 10,5	8,0 10,2	8,4 10,6	108 127	75 155	-50,7 +46,9	12,2 16,6	54,7 25,3	15,0 15,3	+35,4 +2,65	+12,2 +16,0
18,5 13,4	18,5 46,4	25,9 22,3	22,3 8,6	20,5 2,8	9,8 10,5	10,6 10,4	124 117	84 261	-12,2 +55,1	15,3 20,0	34,9 35,3	14,7 27,9	+4,84 +0,52	+15,1 + 2,0
3,8 5,1	51,6 46,4	21,3 19,4	15,9 20,0	1,9 6,5	8,9 11,0	9,5 10,2	103 127	159 321	-11,5 +22,4	8,5 12,2	24,3 20,8	14,0 13,1	+1,80 +0,31	+ 0,9 + 4,1
21,2	29,0	24,5	13,6	11,7	12,7	12,2	135	280	+54,0	20,1	27,4	21,2	+1,11	+ 7,6

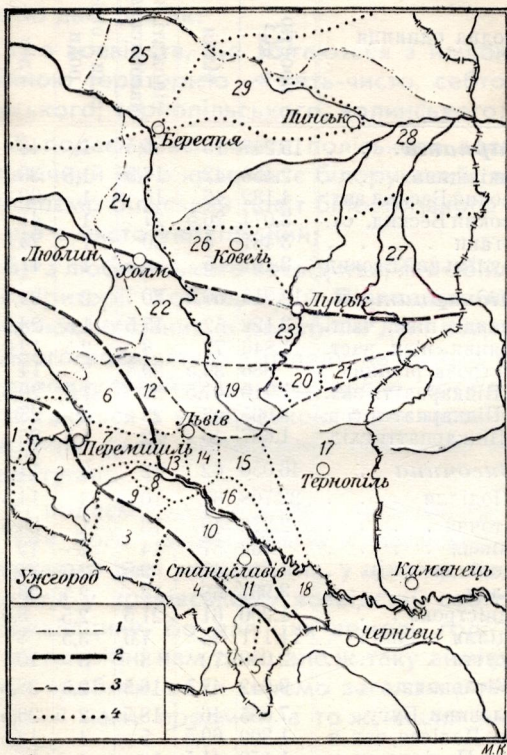
Таблиця 16.

Промисел		Серед гірничих заводів були копальні								Серед промисл. заводів було			
		солей		солей потасових		ропи		воску		деревного промислу		споживчого промислу	
заводів**)	робітників	копальн	робітників	копальн	робітників	копальн	робітників	копальн	робітників	заводів	робітників	заводів	робітників
62	7.634	6	460	1	476	29	2.227	1	155	45	6.634	4	214
24	2.668	2	188	1	145	8	4.418	2	403	10	460	1	19
111	7.006	—	—	—	—	—	—	—	—	12	931	15	1.998
9	846	—	—	—	—	—	—	—	—	1	63	—	—

Є ще третій поділ галицько-волинських земель на господарські смуги, що його зладив др. В. Кубійович (Розміщення землі на наших зах. землях, »Укр. Агрономічний Вістник«, кн. 2 за 1934. р., Львів, 1934., ст. 124—133) на основі відношення орної ріллі до інших родів ужиткової площини (сіножаті, пасовиська, лісові ґрунти, сади, городи). Цей поділ ділить цю нашу територію на чотири головні природні одиниці, і то: I. Карпати, II. Підкарпаття, III. Височини, та IV. Низ, і передбачує в межах цих одиниць дальших 29 менших природних частин. Цей поділ українських етнографічних земель у Польщі для господарського розгляду території дуже пригідний і в числах зясований у табл. 17, стор. 34. (див. мапа 2., ст. 29. і мапа 3., ст. 33.).

Через те, що поділ др. Кубійовича дає нам природний і господарський (частинно) образ наших земель, він, у деякому сполученні з попереднім поділом, міг би бути основою означення господарських смуг цієї нашої країни, і то тому, що він побудований на найближчих основах для сільського господарства та дуже докладно переведений.

Усі дальші дані було б найкраще подавати для поодиноких природних, чи господарських округ, чи околлиць. На жаль, джерела, якими ми можемо користуватися, зладжені для інших цілей та подають дані для адміністративних одиниць вищого ступня — для воєвідств. Ми не маємо даних для повітів із усіх тих галузів сільського господарства, які хочемо висвітлити, щоб на їх основі уявити собі — що таке наше сільське господарство на цих наших землях.

Мапа 3.

Господарські смуги на основі відношення ріллі до інших ужитків, за Кубійо зичем; дивись табл. 17. (— ... — грядиця розселення українців; — — грядиці областей; - - - грядиці підобластей; ... грядиці природних одиниць).

Природна одиниця	Культури в %					Інші ґрунти та нежити
	простір у км ²	рілля	сіножаті й пасовиська	сади й ого- роди	ліс	
I. Карпати . . .	15.247	15	35,5	1	43	5
1. Лемківщина . . .	2.458	42	17,5	1,5	33	6
2. Високий Бескид, зах.	4.132	46	15	1	33	5
3. Високий Бескид, сх.	3.074	26,5	27	1	41	4,5
4. Горгани	3.481	5	20	1	75,5	4,5
5. Гуцульський Бескид	2.101	5	53,5	1	41,5	5
II. Підкарпаття .	12.316	50,5	20	2	22,5	5
6. Посяння, півн. част.	3.122	52	17,5	1,5	23,5	5,5
7. Посяння, півд. част.	1.846	72	8	2,5	12,5	5
8. Дністрова рівнина	886	39,5	39,5	2	14	5
9. Сх. Підкарпаття зах.	1.710	47,5	26	1,5	20,5	5,5
10. Сх. Підкарпаття сер.	3.065	42	23	2	28	5
11. Сх. Підкарпаття схід.	1.687	46	22	1,5	26	5
III. Височина . .	46.050	62	12	3	17	6
а) Поділля	22.708	67	10	3	14,5	5,5
12. Розточчя	2.276	43	13	1	36,5	6
13. Пониззя	763	57	14	2	12	5
14. Підопілля	715	47	9,5	2,5	36,5	4,5
15. Опілля	3.991	58	12	2,5	26	4
16. Подністров'я . . .	1.200	61	21,5	2,5	8,5	5,5
17. Поділля східне . .	11.171	75	7,5	3,5	8	5
18. Покуття	2.603	72	8	3	10	7
б) Кітловини	9.642	47,5	16,5	2,5	28,5	4,5
19. Кітловини Бугу . .	7.085	46	18,5	2	29,5	4
20. Мале Полісся, зах. ч.	1.399	69,5	5	4	12,5	9
21. Мале Полісся, сх. ч.	1.158	41,5	10	4	37	7,5
в) Волинська висота	13.700	64	12,5	3	13,5	7
22. Холмщина	3.352	62	16	2,5	14	5,5
23. Волинь	10.348	64,5	11,5	3	13	8
IV. Низ	58.559	28,5	27	1,5	25	18
24. Підляшшя, півд. ч. .	5.344	49,5	27	1,5	13,5	8,5
25. Підляшшя, півн. ч. .	6.156	46	17	2	23,5	11,5
26. Вол. Полісся, зах. ч. .	4.715	38	33,5	1,5	13	15
27. Вол. Полісся, сх. ч. .	12.663	24,5	21,5	1,5	36	16,5
28. Полісся	23.584	17	31	1	26	25
29. Загороддя	6.097	36	35,5	1	14,5	13
Українські етногр. землі	132.172	41	22	2	24	11

Але ж що ми є у примусовому положенні — подаємо дані ось як:

1) з воєвідств, що збігаються з нашою етнографічною територією — геть-чисто, себто станиславівського, тернопільського, волинського;

2) подаємо всі повіти поліського воєвідства, хоч північний його краєчок є білоруський; але зате пропускаємо більський повіт білостоцького воєвідства, що є чисто український;

3) з люблинського воєвідства, яке обіймає в $\frac{1}{3}$ своєї території Холмщину й Підляшшя, подаємо $\frac{1}{3}$ абсолютних даних, а релятивні дані подаємо, як для цілого воєвідства; з огляду на майже однаковий господарський характер цього воєвідства ці дані збігаються з українською його частиною, що potwierдили деякі зіставлення повітами, які були нам доступні;

4) подаємо дані з цілого львівського воєвідства, хоч його західні повіти є польські; однак пропускаємо дані українських, у цілому, чи частинно, повітів у краківському воєвідстві, себто західню Лемківщину, бо для цих земель годі установити всі потрібні нам дані; але ж таку виміну даних мусимо зробити, коли хочемо загалом розглянути означений нами предмет, а то ж інших даних ми не маємо.

На основі цього ми обговорюємо територію, що обіймає яких 138.000 км.², отже різниться на яких 2—3 тисячі км.² від нашої суцільної етнографічної території в Польщі. Коли ж ізважити, що поза нашою суцільною етнографічною територією є великі острови нашого населення геть по Татри та Білосток, то наші дані будуть приблизно пра-

вильні. Приблизно правильні є наші дані ще й тому, бо докладно розслідувати природні та господарські умови наших земель можуть тільки установи, які на цих землях працюють та мають завдання розслідувати їх як ціле. А таких даних у нас немає.

А що потреба є велика, тимто заки будуть дані розслідувані як слід, ми склали цей матеріал, що теж своє значіння й мету має.

Зазначуємо, що ціле цих земель ми будемо далі називати галицько-волинськими землями, або українськими етнографічними землями в Польщі.

IV.

Розподіл ужиткової площині.

Розподіл землі на поодинокі роди обробу на галицько-волинських землях такий⁹⁾:

Таблиця 18.

Земля	Дані за 1929 р. в тисячах гектарів						
	цїла поверхня	орні ґрунти	сіножаті	пасовиська	сади й городи	лісові ґрунти	інші ґрунти та нежитки
1. Львівщина . . .	2.634	1.318	251	218	41	635	171
2. Станиславівщина	1.826	619	223	220	27	614	123
3. Тернопільщина .	1.602	1.055	93	61	40	276	77
4. Волинь . . .	2.816	1.357	342	165	66	590	296
5. Полісся . . .	3.958	875	748	381	36	1.132	786
6. Хоамщина . . .	987	545	97	63	14	179	89
Гал.-вол. землі . .	13.823	5.769	1.754	1.108	224	3.426	1.542
Польща	37.015	18.128	3.684	2.693	503	8.023	3.984
Гал.-вол. землі творять % супроти цілої Польщі . . .	37.3%	31.8%	44.9%	41.0%	44.8%	42.7%	38.5%

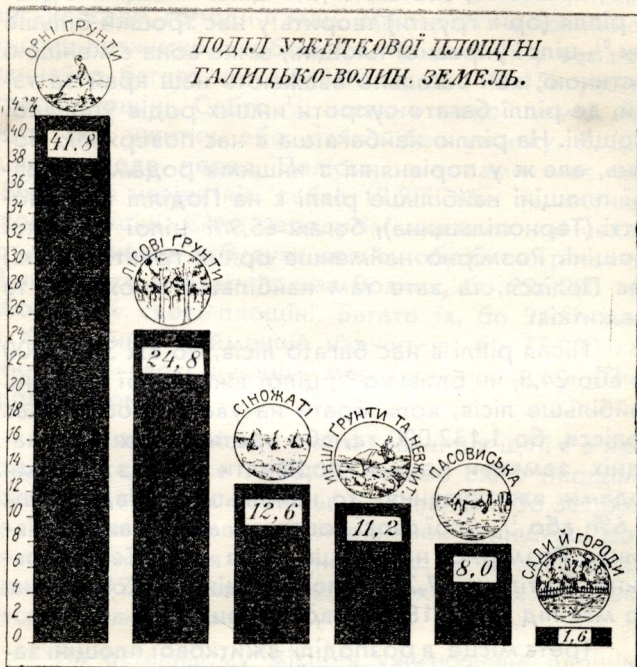
Цей розподіл у відсотках цілої поверхні такий⁹⁾:

⁹⁾ Rocznik Statystyki, 1930, стор. 43.; дані з 1929 р. досі мало змінилися.

Земля	Ціла площинь = 100					
	орні грунти	сіножаті	пасо- виська	сади й огороди	лісові грунти	інші грунти та новізки
1. Львівщина . . .	50,0	9,5	8,3	1,6	24,1	6,5
2. Станиславівщина	33,9	12,2	12,0	1,5	33,6	6,8
3. Тернопільщина .	65,9	5,8	3,8	2,5	17,2	4,8
4. Волинь	48,2	12,1	5,9	2,3	21,0	10,5
5. Полісся	22,1	18,9	9,6	0,9	28,6	19,9
6. Холмщина . . .	55,3	9,8	6,3	1,4	18,2	9,0
Гал.-вол. землі. .	41,8	12,6	8,0	1,6	24,8	11,2
Для порівняння: Польща	49,0	9,9	7,3	1,4	21,7	10,7

Таким чином, наші землі — це 37,3% площині цілої Польщі. Та коли приглянутися поодиноким культурам, то наші землі дають тільки 31,8% всієї обрібно́ї площині під рілля, отже відношення менш корисне, ніж для цілої нашої обрібно́ї площині. Зате сіножаті, пасовиська й ліси — переважають на наших землях у порівнянні з цілою Польщею, або інакше: ці роди використання обрібно́ї площині є передусім у нас, а менше їх є на чисто польській території. Таксамо в нас розмірно більше садів та городів, ніж на цих других землях. Це свідчить теж, що в цій ділянці в нас краще, ніж у сусідів, очевидячки, коли брати на увагу саму площинь.

Коли приглянутися, кілько в нас землі під якими культурами, то найбільше в нас ріллі, бо її

Діаграма 1.

Бачимо, що на галицько-волинських землях найбільше орних ґрунтів, дальшу чергу займають лісові ґрунти (ліси і ґрунти, що призначені на ліс, або були лісом, а ще не залісені), потім сіножаті. Великий простір займають у нас нежитки та інші ґрунти, що їх є більше, ніж пасовиськ. Садів і огородів найменше. Однак орні ґрунти взагалі творять меншу частину цілої площині галицько-волинських земель, хоч так узагалі наш край уважають за хліборобський, рільничий.

аж 5,769.000 га, або аж 41,8% цілої площіні. Одна-
че рілля (орні ґрунти) творить у нас трошки більше
ніж $\frac{2}{5}$ цілої управної площіні, отже вона є меншою
частиною, хоч загально вважають наш край за та-
кий, де ріллі багато супроти інших родів управної
площіні. На ріллю найбагатша в нас поверхнею Во-
линь, але ж у порівнянні з іншими родами управ-
ної площіні найбільше ріллі є на Поділлі й на По-
кутті (Тернопільщина), бо аж 65,9% цілої управної
площіні. Розмірно найменше орних ґрунтів (ріллі)
має Полісся, та зате там найбільше сіножатей та
невжитків.

Після ріллі в нас багато лісів, бо аж 3,426.000
га, або 24,8, чи близько $\frac{1}{4}$ цілої вжиткової площіні.
Найбільше лісів, коли брати на увагу простір, має
Полісся, бо 1,132.000 га, або третину всіх лісів за-
хідніх земель. Коли ж порівняти ліси з іншими
родами вжиткування, то найбільше лісів, бо аж
33,6% або $\frac{1}{3}$ цілої своєї поверхні, має Станиславів-
щина. Розмірно найменше лісів має Тернопіль-
щина, бо тільки 17,2% цілої площіні, та Холмщина,
що має під лісом 18,2% своєї площіні.

Третє місце в розподілі вжиткової площіні за-
ймають у нас сіножаті, їх є 1,754.000 га, або 12,6%
цілої площіні. Сіножатей найбільше площінню на
Поліссі, бо 748.000 га, : там їх теж найбільше,
коли брати на увагу інші роди вжиткування землі,
бо їх є 18,9% цілої площіні. Найменше сіножатей
щодо площіні й супроти інших родів ужиткування
площіні має Тернопільщина, бо ледви 93.000 га
або 5,8% цілої площіні.

На четвертому місці серед різних родів у-
житкування землі є в нас нежитки й інші ґрунти,

себто ті, які не підходять під рілля, сіножаті, пасовиська, сади, городи й інші. Це зарінки з лозиною, вигони-невжитки, вербові гаї, тощо. Є їх у нас незвичайно багато, бо 1,542.00 га, або 11,1% ужиткової площіні. Себто $\frac{1}{9}$ частина нашої землі лежить без ужитку, або майже без ужитку. В цій ділянці веде перед Полісся, яке саме має аж 786.000 га нежитків, себто 19,9% або $\frac{1}{5}$ частину своєї площіні. Є це передусім моклаки, які чекають висушення й будуть колись обрібною ріллею. Далі багато нежитків має Волинь, бо 296.000 га, або 10,5% своєї площіні. Багато їх, бо 9,0% має й Холмщина. Найменше нежитків, бо 77.000 га, або 4,8% своєї площіні має Тернопільщина (Поділля й Покуття).

На п'ятому місці в ужиткуванні площіні є в нас пасовиська, яких є 1,108.000 га або 8,0% площіні. Щодо поверхні, то найбільше пасовиськ, бо 381.000 га, має Полісся, але ж у порівнянні з іншими родами вжиткування є їх найбільш у Станиславщині, бо 12,0% цілої площіні; між ними є й гірські пасовиська-полонини.

На останньому місці в ужиткуванні площіні стоять сади та городи, яких є 224.000 га або 1,6% ужиткової площіні. Найбільше їх на Волині, бо 66.000 га, але розмірно найбільше їх у Тернопільщині, бо 2,5% ужиткової площіні.

Саме порівняння між собою площіні під ріллею, пасовиськами, сіножатями й т. д. дає тільки приблизний образ стану сільського господарства, бо ж не менше важна, крім самої площіні є й якість обробу й висліди зборів (жнив). Тимто ми далі подаємо й докладніші дані про роди й якість по-

одиноких культур. Тепер наводимо розподіл ужиткової площині в інших краях, щоб на основі порівняння могли сказати, як із цього огляду виходять галицько-волинські землі (Rocznik Statystyczny, 1930, ст. 601):

Таблиця 20.

Краї	Дані з 1928 р.				
	ціла площина у тис. гектарів	Відсотки цілої площині			
		рілля (орні грунти)	сіножаті та пасовиська	ліси	інші грунти
Франція	54.405	40,8	20,9	19,2	19,1
Еспанія	50.521	31,7	50,0		19,3
Німеччина	46.859	44,1	17,1	27,2	11,6
Швеція	41.058	9,1	2,2	59,9	28,8
Польща	37.015	49,0	17,2	21,7	12,1
Італія	31.014	42,1	22,3	16,0	19,6
Румунія	29.489	43,2	13,8	24,5	18,5
Югославія	24.849	26,0	17,6	30,5	25,9
Чехословаччина	14.036	42,7	18,0	33,1	6,2
Мадярщина	9.296	59,6	18,1	11,7	10,6
Австрія	8.383	23,1	27,6	37,4	11,9
Данія	4.293	61,4	7,2	31,4	
Гал.-вол. землі	13.823	41,8	20,6	24,8	12,8

З таблицьки видно, що поверхнею наші землі дорівнюють Чехословаччині, а такі краї, як Данія, Мадярщина чи Австрія, — куди менші від цих наших земель.

Щодо відсотка рілля, то він подібний до нашого — в Чехословаччині, Франції, Німеччині й Італії. Він менший, ніж у нас, у Австрії, Еспанії, Югославії та Швеції. Нас перевищують у відсотку

ріллі супроти цілої площині Данія, Малярщина та Польща (ціла).

Сіножатеї і пасовиськ у нас розмірно багато, але ж більший їх відсоток виказують тільки Австрія (Альпи!) та Італія. Тут ми дорівнюємо Франції, а всі інші краї, навіть і Данія, стоять із цього погляду поза нами.

Щодо відсотка лісів, то ми рівняємося тут із Румунією. Більший відсоток лісів, ніж на обговорюваних наших землях, є у Швеції, Австрії, Чехословаччині, Югославії та в Німеччині.

Щодо інших ґрунтів, до яких належать передусім невжитки, а далі сади та городи, то їх відсоток у нас рівний приблизно відсоткові Польщі, Німеччини та Австрії. Він найнижчий у Чехословаччині (всього 6,2%!), де хліборобська культура висока, найвищий у Югославії та Швеції (невжитки!).

Коли говорити про те, чи розподіл цілої вжиткової площині в нас добрий, то треба ствердити, що він догідний, з винятком дуже розмірно високого відсотка невжитків. Але ж усі інші роди вжиткування розподілені різномірно, і то для країни корисно.

Щоб зрозуміти господарські відносини краю, важно й те, як саме розподілена обрібна площинь у поодиноких родах землеволодіння, а саме — в селян-хліборобів, у дідичів та на тих ґрунтах, що належать до союзів публичного права (державні, самоврядні ґрунти, між ними всі воєвідські, повітові та громадські, церковні ґрунти, ерекціональні, монастирські, фундації й записи, різні дороги,

ґрунти, що належать до залізниць і інші, що не є приватними ґрунтами).

Статистика не розрізняє селянських і дідичівських ґрунтів, а тільки господарства до 50 га, які мусимо вважати передовсім за селянські, і господарства понад 50 га, що їх треба вважати за поміщицькі.

Отже в господарствах, що мали більше ніж 50 га землі, себто в дідичівських, ужиткова площина була розподілена на наших землях так¹⁰⁾:

Таблиця 21.

Земля	Дані з 1929 р.						
	цїла вжиткова площина	рілля (ори ґрунти)	сіножаті	пасо- виська	лісові ґрунти залісені та незалісені	сади та городи	інші ґрунти та невеличкі
1. Львівщина	733.172	175.090	58.499	29.460	441.992	4.829	23.302
2. Станисла- вівщина .	503.944	78.425	27.684	75.751	303.715	2.016	16.353
3. Тернопіль- щина . .	543.417	228.020	28.686	29.947	227.514	5.201	24.049
4. Волинь .	630.713	135.931	52.593	22.777	359.105	4.263	56.044
5. Полісся .	1,820.995	113.914	263.634	114.611	868.233	3.292	457.311
6. Холмщина	213.848	78.395	15.378	5.524	95.967	2.096	16.488
Гал.-вол. землі	4,446.089	809.775	446.474	278.070	2,296.526	21.697	593.547

Розподіл ужиткової площини цих господарств, коли її цілу рахувати за 100, в її відсотках показує таблицка 22. (див. стор. 45).

Таким чином, господарства понад 50 га (дідичівські) мають у своєму володінні передусім багато лісів, бо аж 51,6% цілої вжиткової площини.

¹⁰⁾ Jan Łagoda: Zasiowy i zbiory w r. 1928/29, Kwartalnik Statystyczny, 1930, том VII, зшиток 1, стор. 298—300.

Найбільше лісів мають великі господарства у Львівщині, Станиславівщині та на Волині, або інакше — великі лісові господарства на цих землях є в дідичівських руках. А далі поміщицькі господарства мають з цілої вжиткової площині найбільше ріллі, бо 18,2%, при чому найбільше її мають у Тернопільщині (42,0% ужиткової площині) та на Холмщині (36,7%), себто на тих землях дідичівські маєтки мають передусім характер хліборобських верстатів, великих господарств. Великий відсоток

Таблиця 22.

Земля	ціла вжиткова площина	рілля (орні грунти)	сіножаті	пасо- виська	лісові грунти	сади та огороди	ниші грунти та нежитки
1. Львівщина . . .	100,0	23,9	8,0	4,0	60,3	0,6	3,2
2. Станиславівщина	100,0	15,6	5,5	15,0	60,3	0,4	3,2
3. Тернопільщина .	100,0	42,0	5,3	5,5	41,8	1,0	4,4
4. Волинь . . .	100,0	21,6	8,3	3,6	56,9	0,7	8,9
5. Полісся . . .	100,0	6,2	14,5	6,3	47,7	0,2	25,1
6. Холмщина . . .	100,0	36,7	7,2	2,6	44,8	1,0	7,7
Гал.-вол. землі.	100,0	18,2	10,0	6,2	51,6	0,6	13,4

у вжиткованій дідичами землі, бо аж 10% її, займають сіножаті та 6,2% пасовиська; ці землі давали б дідичам змогу широко розводити та плекати всі тварини, але цього в них немає, як це побачимо далі. Найбільший відсоток ужиткової площині в сіножатах, бо аж 14,5% її, мають дідичі на Поліссі, потім — 8,3% на Волині. Пасовище найбільше у поміщиків Станиславівщини, бо аж 15,0% цілої вжиткованої ними площині, а це є передусім полонини, основа всякої господарки в горах. Дуже високий відсоток ужиткованої по-

міщиками площіні, бо аж 13,4%, припадає на інші ґрунти та невжитки. Це вказує на те, що дідичі не йдуть до того, щоб використати кожний шматок землі, бо вона в них очевидячки не тільки варта, що в нашого збіднілого селянина. Найбільше цих невжитків виявляють дідичівські господарства на Поліссі (моклаки), потім — на Волині.

У господарствах, що мають менше ніж 50 га землі, в господарствах, які можемо назвати селянськими, вжиткова площінь займає в поодиноких родах використання землі в нас такі простори:

Таблиця 23.

Земля	Дані з 1929 р.						
	цїла вжиткова площінь	рілля (орні ґрунти)	сіножаті	пасо- виська	лісові ґрунти залісені й незаісені	сади та огороди	інші ґрунти та невжитки
1. Львівщина	1,510.078	1,106.543	172.737	63.256	58.741	34.884	73.917
2. Станісла- вівщина .	873.649	518.911	180.342	64.462	46.675	24.361	37.898
3. Тернопіль- щина .	970.276	801.759	60.701	11.488	30.367	33.796	32.165
4. Волинь .	1,758.970	1,195.665	273.481	77.654	54.603	59.570	97.997
5. Полісся .	1,608.762	746.186	423.181	193.348	52.030	31.840	162.177
6. Холмщина	692.736	462.300	79.711	41.063	51.514	11.233	46.915
Гал.-вол. землі	7,414.471	4,831.364	1,190.153	451.271	293.930	195.684	452.069

Розподіл цілої вжиткової площіні селянських господарств, себто тих, що мають менше ніж 50 га землі, в відсотках її цілоти, див. таблицьку 24. стор. 47.

Ці числа виявляють, що вжиткова площінь, яка знаходиться у володінні селян, розподіляється цілком инакше на поодинокі роди вжитків, ніж

земля, що її мають дідичі. Селянська земля — це передусім орні ґрунти, які займають більше ніж $\frac{2}{3}$ всієї селянської землі, бо аж 65,1%. Але є в нас на галицько-волинських землях околиці, як ось Тернопільщина (Поділля й Покуття), де орні ґрунти в селянських господарствах — це більше, ніж $\frac{4}{5}$ всієї селянської землі, бо аж 82,6%. Найменше орної ріллі з цілої вжиткової селянської площині має Полісся, бо тільки 46,4%. З цього видно, що се-

Таблиця 24.

Земля	ціла вжиткова площина	рілля (орні ґрунти)	сіножаті	пасо- виська	лісові ґрунти	сади та огороди	інші ґрунти та невикор.
1. Львівщина	100,0	73,3	11,4	4,2	3,9	2,3	4,9
2. Станиславівщина	100,0	59,4	20,6	7,4	5,3	2,8	4,5
3. Тернопільщина	100,0	82,6	6,3	1,2	3,1	3,5	3,3
4. Волинь	100,0	68,0	15,5	4,4	3,1	3,4	5,6
5. Полісся	100,0	46,4	26,3	12,0	3,2	2,0	10,1
6. Холмщина	100,0	66,8	11,5	5,9	7,4	1,6	6,8
Гал.-вол. землі.	100,0	65,1	16,2	6,1	3,9	2,6	6,1

ляни дбають про те, щоб використати землю передусім на рілля і плекання рослин, бо це дає їм можливість прохарчовуватися з сімєю.

Дальшу значну частину селянського землеволодіння займають сіножаті, бо аж 16,2%, зате дідичівського землеволодіння на цей рід ужиткування припадає тільки 10,0%. Найбільше сіножатей, бо аж 26,3% селянського землеволодіння, виявляє Полісся, потім 20,6% Станиславівщина (підгір'я та гори). Найменше селянської землі під сіножатями має Тернопільщина, бо тільки 6,3%.

Пасовиська в селянському землеволодінні займають на галицько-волинських землях 6,1%, отже розмірно приблизно тільки, що й у дідичівській власності, де їх є 6,2%. Найбільший відсоток селянської землі під пасовиськами є на Поліссі, бо 12,0%, потім у Станиславівщині — 7,4%. Найменше їх знову в Тернопільщині, бо тільки 1,2% цілої селянської землі. Коли порівняємо тут селянське й поміщицьке землеволодіння, то побачимо, що дідичівських пасовиськ найбільше там, де вони найвартісніші, себто гірські полонини, а селянських там найбільше, де вони найгірші, себто моклаки на Поліссі.

Селяни мають на цих землях під лісовими ґрунтами тільки 3,9% своєї землі, а найбільше, бо 7,4%, є селянських лісів на Холмщині. В найбагатішій у нас на ліс Станиславівщині тільки 5,3% селянської землі є під лісом. Зате в дідичівському землеволодінні ліси займають аж 51,6%, а в Станиславівщині та Львівщині відсоток поміщицької землі під лісом доходить до 60,3%. Таким чином наш селянин на цих землях лісу майже не має, бо ліс у руках дідичів.

Сади та городи забирають 2,6% селянської землі, отже багато більше, ніж у поміщицьких господарствах, де вони займають лише 0,6% поміщицької землі. Це свідчить про те, що сад та город, інтенсивні культури, більше уваги находять у селянина, ніж у дідича.

Невжитків і інших ґрунтів у селян тільки 6,1% всієї селянської землі, а в поміщиків аж 13,4% всієї поміщицької землі. Хоч відсоток невжитків у селян ще дуже високий, то все ж видно,

що власне селянинові за землю тяжко, в нього її мало, він її краще використовує, ніж поміщик.

Землеволодіння союзів публичного права і розподіл його на поодинокі вжитки таке:

Таблиця 25.

Земля	Дані з 1929 р.						
	ціла вжиткова площінь	рілля (орні грунти)	сіножаті	пасо- виська	лісові грунти	сади та огороди	інші ґрунти та нежитки
1. Львівщина	390.342	36.073	20.137	125.077	134 266	1.556	73.233
2. Станисла- вівщина .	448.264	21.268	14.791	80.179	263.114	721	68.191
3. Тернопіль- щина . .	88.356	25.209	3.776	19.501	17.897	932	21.041
4. Волинь .	425.881	25.516	15.677	64.042	176.341	1.705	142.600
5. Полісся	528.508	14.903	60.757	73 539	211.617	516	167.176
6. Холмщина	79.888	4.514	1 506	15 893	31 982	189	25.804
Гал.-вол. землі	1,961.239	127.483	116.647	378.231	835.217	5.619	498.045

У відсотках цілого землеволодіння союзів публичного права поодинокі вжитки виходять так:

Таблиця 26.

Земля	ціла вжиткова площінь	рілля (орні грунти)	сіножаті	пасо- виська	лісові грунти	сади та огороди	інші ґрунти та нежитки
1. Львівщина . .	100.0	9.2	5.2	32.0	34.4	0.4	18.8
2. Станиславівщина	100.0	4.7	3.3	17.9	58.7	0.2	15.2
3. Тернопільщина .	100.0	28.5	4.3	22.1	20.3	1.0	23.8
4. Волинь . . .	100.0	6.0	3.7	15.0	41.4	0.4	33.5
5. Полісся . . .	100.0	2.8	11.5	13.9	40.1	0.1	31.6
6. Холмщина . .	100.0	5.7	1.9	19.9	40.0	0.2	32.3
Гал.-вол. землі .	100.0	6.9	5.9	19.2	42.5	0.2	25.3

Земля, що її мають союзи публичного права, виказує між поодинокими вжитками найбільше лісових ґрунтів, бо 42,5% цілої вжиткової площині. З цього погляду це землеволодіння дуже скидається на поміщицьке, яке між поодинокими вжитками виказує теж найбільшу площину лісових ґрунтів. Найбільше лісових ґрунтів (58,7%) має публичне землеволодіння у Станиславівщині, найменше (20,3%) — в Тернопільщині.

Замітне те, що на другому місці, по лісах, є в землеволодінні союзів публичного права невжитки й інші ґрунти, які мають аж 25,3% цілої вжиткованої ними площині. Найбільше їх є на Волині (33,5%), найменше у Станиславівщині (15,2%). Коли б із цих ґрунтів самі невжитки перейшли в селянські руки, то навіть вони напевно стали б корисні й потрібні.

Третє місце в цьому землеволодінні займають пасовиська, бо 19,2%, при чому їх найбільше, супроти цілої площині вжитків, у Львівщині — 32,0%, найменше на Поліссі — 13,9%.

На четвертому щойно місці стоїть рілля, яка творить 6,9% цілої площині цього землеволодіння, при чому найбільша частина вжиткової площині в ріллі є в Тернопільщині — 28,5%, найменша на Поліссі — 2,8%.

Пяте місце займають сіножаті, які творять 5,9% цілої площині цього землеволодіння, а їх розмірно найбільше на Поліссі — 11,5%, найменше на Холмщині — 1,9%.

На останньому місці в землеволодінні союзів публичного права є сади та городи, які дають разом тільки 0,2% цілої вжиткової площині.

З цього видно, що в землеволодінні союзів публичного права на галицько-волинських землях є передусім ліси, невжитки та інші ґрунти й пасовиська, між ними чимало полонин, а зате мало орної землі та городів. Орної землі мають ці союзи розмірно ще менше, ніж поміщицькі господарства, які виявляють таки поважну частину своїх ужитків у ріллі.

Такою виходить ужиткова площінь та її розподіл серед поодиноких родів землеволодіння, а саме: дідичівського, селянського та землеволодіння союзів публичного права. Тепер приглянемося, яке є відношення цих трьох родів землеволодіння поміж собою, бо це вказує на силу тих трьох родів власників землі на нашій території. Ціла вжиткова площінь усіх трьох родів землеволодіння така:

Таблиця 27.

Земля	Рід земле- володіння	Селянське (нижче 50 гек- тарів)		Дідичівське (понад 50 гек- тарів)		Союзів публичного права	
	вся вжиткова площінь = 100	землі гектарів	% цілої площіні	землі гектарів	% цілої площіні	землі гектарів	% цілої площіні
1. Львівщина	2,633.592	1,510.078	57,4	733,172	27,8	390.342	14,8
2. Станісла- вівщина	1,825.857	873.649	47,9	503.944	27,5	448.264	24,6
3. Тернопіль- щина	1,602.049	970.276	60,6	543.417	33,9	88.356	5,5
4. Волинь	2,815.564	1,758.970	62,5	630.713	22,4	425.881	15,1
5. Полісся	3,958.265	1,608.762	40,8	1,820.995	46,0	528.508	13,2
6. Холмщина	986.799	692.736	70,2	213.848	21,7	79.888	8,1
Усі землі	13,821.799*	7,414.471	53,7	4,446.089	32,2	1,961.239	14,1

*) Гол. Статист. Уряд подає за 1929 р. 13,823.000 гектарів; цей підрахунок за J. Łagodo-ю докладніший.

Таким робом на галицько-волинських землях тільки 53,7% цілої вжиткової площині належить до селян (господарств нижче 50 га), а 46,3% до дідичів і союзів публичного права, передусім держави та церков і їх священства. Є землі, де більша частина землі належить не-селянам, як ось Полісся, де в руках селян є лише 40,8% землі, зате там є аж 46,0% у руках поміщиків, а 13,2% у руках союзів публичного права. Таксамо в Станиславівщині селяни мають тільки 47,9% всієї землі, а поміщики й союзи публичного права разом 52,1%. Через те, що селянство на цих землях володіє тільки трохи більше ніж половиною землі, воно бідне на землю, дрібноземельне або бідацьке, того то й на галицько-волинських землях у нашого селянства голод на землю.

З усіх наших земель найкраще ще щодо селянського землеволодіння стоїть Холмщина, що має 70,2% селянської землі, потім — Волинь, що має 62,5% землі в селянських руках.

Дідичівської землі має розмірно найбільше Полісся, бо 46,0%, потім Тернопільщина, бо 33,9%. Замітне те, що Львівщина та Станиславівщина мають майже однаковий відсоток поміщицької землі, перша — 27,7%, друга — 27,5%. Найменше дідичівської землі є на Холмщині, бо тільки 21,7% цілої площині, але й тут більше, ніж $\frac{1}{5}$ цілого земельного простору.

Союзи публичного права, й передусім держава й церква, мають на галицько-волинських землях 14,1% цілої землі, або $\frac{1}{7}$ частину. Це відсоток дуже високий. Найбільше цієї землі, бо аж 24,6%, є в Станиславівщині (ліси й полонини!), найменше, бо тільки 5,5%, — в Тернопільщині.

Коли придивитися, як то воно з розподілом землі між поодинокі роди землеволодіння в цілій Польщі, то порівняння виходить на некористь селянства на наших землях, уже корисніше для корінних польських земель, як кажуть ці числа:

Таблиця 28

	Вся вжиткова площинь		Селянське землеволодіння (нижче 50 гектарів)		Дідичівське землеволодіння (поверх 50 гектарів)		Землеволодіння союзів публичного права	
	гектарів	‰	гектарів	‰	гектарів	‰	гектарів	‰
Ціла Польща	37,015.205	100,0	21,546.623	58,2	10,717.371	28,9	4,751.211	12,9

Таким чином, коли брати на увагу селян цілої Польщі (з них і галицько-волинські землі), то селянство має 58,2% землі, а на самих галицько-волинських землях тільки 53,7%; дідичі мають у цілій Польщі (із того й наші землі) 28,9% землі, а на галицько-волинських землях 32,2%; публичне землеволодіння має на галицько-волинських землях 14,1%, у цілій Польщі тільки 12,9%.

Одначе ще яскравіше виходить несправедливий розподіл землеволодіння на наших землях, коли супроти них поставимо всю иншу, корінно польську частину Польщі:

Таблиця 29.

Територія	Вся вжиткова площинь		Селянське землеволодіння (нижче 50 гектарів)		Дідичівське землеволодіння (поверх 50 гектарів)		Землеволодіння союзів публичного права	
	гектарів	‰	гектарів	‰	гектарів	‰	гектарів	‰
1. Галицько-волинські землі	13,821.799	100	7,414.471	53,7	4,446.089	32,2	1,961.239	14,1
2. Всі инші землі в Польщі	23,193.406	100	14,132.152	60,9	6,271.282	27,1	2,789.972	12,0

Звідсіть видно, що на наших землях є в руках селян тільки 53,7% землі, зате в корінній Польщі аж 60,9%. У нас дідичі мають 32,2% землі, — у корінній Польщі лише 27,1% в руках поміщиків. Таксамо публичне землеволодіння має в нас 14,1%, а на польських землях має воно тільки 12,1% землі. З цього ясно виходить, що на наших землях розподіл землеволодіння некорисніший для селян, а корисніший для дідичів і публичної власности, ніж на інших землях у Польщі.

Кілько землі мають галицько-волинські землі супроти всіх інших земель Польщі так у цілому, та в поодиноких родах землеволодіння, дає ця табличка:

Таблиця 30.

Рід землеволодіння	Територія					
	Ціла Польща		Галицько-волинські землі		Інші землі в Польщі	
	гектарів	%	гектарів	%	гектарів	%
1. Селянське .	21,546.623	100	7,414.471	34,4	14,132.152	65,6
2. Поміщицьке	10,717.371	100	4,446.089	41,4	6,271.282	58,6
3. Союзів публ права	4,751.211	100	1,961.239	41,3	2,789.972	58,7
разом	37,015.205	100	13,821.799	37,34	23,193.406	62,66

Ці числа стверджують, що галицько-волинські землі дають аж 37,34% цілої вжиткової площі в Польщі, а всі інші землі — 62,66%. А водночас ці числа стверджують, що на наших землях є селянської землі розмірно менше, ніж воно виходило б зі загальної площі, бо з цілої селянської землі Польщі є тут тільки 34,4%. Затє наші землі обтяжені дідичівською землею, якої тут

є 41,4% з усієї дідичівської землі в цілій Польщі. Таксамо розмірно дуже багато на наших землях землеволодіння союзів публичного права, бо аж 41,3% усіх земель цього землеволодіння цілої Польщі.

Таким робом саме на галицько-волинських землях дуже багато землі в руках дідичів (32,2%) та союзів публичного права (14,1%), а тільки 53,7% ужиткової площіні є в руках селянства. Висновок з цього такий, що сам земельний устрій на цих землях нездоровий і для селянства некорисний. До того ж цей земельний устрій куди гірший, ніж на корінно-польських чи інших, неукраїнських землях, бо ж селянство має на наших землях 53,7% ужиткової площіні, зате на інших землях у Польщі має воно аж 60,9% землі. Тим самим на наших землях голод на землю в селянства більший, ніж у корінно-польських землях, але рівночасно й запас дідичівської землі та землі союзів публичного права є в нас більший, ніж на корінно-польських землях, і цього запасу можна ще вжити в різний спосіб на те, щоб поправити земельний устрій наших земель та запобігти повному занепадові та роздробові селянського землеволодіння. Це можливе тільки тоді, коли з ужиткової площіні на галицько-волинських землях, що є поза селянським землеволодінням, не буде йти нічого в руки тих, що на цій землі не жили та сюди до нас тільки ради цієї землі приходять.

V.

Обріб ріллі та плекання рослин.

Обріб ріллі та плекання рослин є найважливішою й основною галуззю сільського господарства на українських етнографічних землях у Польщі. Тут рілля (орні ґрунти) займає 41,8% цілої вжиткової поверхні, при чому розподіл її між поодинокі роди землеволодіння такий:

Таблиця 31.

Землеволодіння	Рілля гектарів на наших землях	% цілої площині ріллі
1. Селянське	4,831.364	83 8
2. Поміщицьке	809.775	14.0
3. Союзів публ. права . .	127.483	2.2
Гал.-вол. землі разом	5,768.622	100,0

Отже більше ніж $\frac{4}{5}$ орної ріллі належить до селян, $\frac{2}{7}$ — дідичам, а невеличка частина — союзам публичного права. З цього виходить, що в обробі ріллі головний чинник на галицько-волинських землях є селянство, й без селянства наладнати правильну продукцію в цій ділянці не можна.

Але ж не всю орну землю (ріллю) на наших землях що-року засівають. Багато землі залишається ще навмисне необробленої, під паром (облогом), що, ясна річ, свідчить про те, що в нас водяться ще давні способи господарювання, які загалом не використовують землі під обріб як-слід. Бо те, що землю беруть здебільша під обріб, не свідчить іще, що цей обріб дає потім належні жнива. Одначе те, що залишають багато землі під паром, вказує відразу на екстензивну господарку, на те, що землі хлібороб як-слід не використовуює.

Подаємо дані про засів і пари ріллі за рр. 1927/28. і 1928/29., щоб пізнати, як воно виглядає на наших землях (Łagoda... ст. 301).

Т. Бліжня 32.

Земля	На 1000 гектарів орної ріллі			
	1927/28		1928/29	
	засіяно	під паром	засіяно	під паром
1. Львівщина . .	924,8	75,2	934,5	65,5
2. Станиславівщина	911,6	88,4	923,9	76,1
3. Тернопільщина .	949,4	50,6	967,4	32,6
4. Волинь . . .	868,2	131,8	889,5	110,5
5. Полісся . . .	818,5	181,5	846,6	153,4
6. Холмщина .	932,5	67,5	948,7	51,3
Гал.-вол. землі . .	900,9	99,1	918,3	81,6
Для порівняння: Ціла Польща . .	896,5	103,3	908,6	91,4

З цього видно, що 9—10% орної ріллі на наших землях залишають що-року на пар. Та ще видно з цього й те, що в різних частинах галиць-

ко-волинських земель ступінь рільної господарки різний. І так, найкраще використовує ріллю Тернопільщина, де ледви 3 до 5% залишають під паром, найгірше господарюють на Поліссі й на Волині, де на пар припадає 11 до 18%. Розуміється, що простір перелогу що-року змінюється, як це й видно з поданих даних за два різні роки, але ж у загальному, не вважаючи на хитання, він у поодиноких частинах подібний. У порівнянні з цілою Польщею наші землі в цій справі не виявляють поважних різниць.

Переліг вагається теж не тільки на поодиноких наших землях, але теж і у поодиноких родах землеволодіння, як це видно з цієї таблички (Łagoda... ст. 302—303).

Таблиця 33.

Земля	Рід землеволодіння на 1000 гектарів орної ріллі									
	селянське				дідичівське				публичне	
	1927/28		1928/29		1927/28		1928/29		1928/29	
	засіяно	пар	засіяно	пар	засіяно	пар	засіяно	пар	засіяно	пар
1. Львівщина	933,1	66,9	942,7	57,3	880,6	119,4	896,0	104,0	869,4	130,6
2. Станиславівщина	914,7	85,3	930,1	69,9	894,7	105,3	907,3	92,7	832,0	168,0
3. Тернопільщина	962,1	37,9	978,8	21,2	909,2	90,8	928,9	71,1	953,2	46,8
4. Волинь	871,4	128,6	897,3	102,7	844,3	155,7	840,3	159,7	783,0	217,0
5. Полісся	839,3	160,1	866,6	133,4	696,3	303,7	724,6	275,4	773,6	226,4
6. Холмщина	932,1	67,9	951,3	48,7	934,9	65,1	941,2	58,8	816,5	183,5
Гал.-вол. землі	908,9	91,1	927,8	72,2	860,0	140,0	873,1	126,9	837,9	162,1
Для порівняння										
Ціла Польща	897,0	103,0	910,0	90,0	895,9	104,1	907,0	93,0	873,1	126,9

Хоч ці числа взяті з недовгого протягу часу, тимто вони можуть бути тільки вказівкою на те, як у цій справі поодинокі землеволодіння поставлені — то так узагалі треба ствердити, що селянська земля використана найкраще, бо залишала під паром у наведених роках 72,2—91,1 гектарів на 1.000, дідичівська використана гірше, бо під паром залишає 126,9 до 140,0 гектарів на 1.000 гект., а ще гірше використана земля союзів публичного права, бо залишає незасіяними на 1.000 гектарів — аж 162,1 гектарів.

З цього треба зробити такий висновок, що селяни стараються свою землю як-найкраще використовувати, хоч звикли до давнього трипілля. Те, що донедавна навмисне не допускали на село хліборобської освіти, селянство тут найкраще виправдовує. При цьому дуже неясним виходить господарювання поміщиків, які мають куди кращі умови для того, щоб поступово господарювати і землю як-слід використовувати. Земля публичного землеволодіння — найменш доцільно використана, мабуть, тому, що мало кому залежить на тому, щоб її добре обробляти.

Коли придивитися до того, що саме плекають на галицько-волинських землях на ріллі, то треба ствердити, що тут найбільше збіжєвих рослин, а саме: пшениці, жита, ячменю, вівса, а далі інших харчевих рослин, а саме гречки, проса й кукурудзи, далі зернових мішанок на меливо.

Друге місце щодо площині займають окові рослини, а саме — картопля, пашні й цукрові буряки та інші.

На третьому місці стоять пашні рослини враз із деякими харчевими (метеликоцвітні, стручкові)

та рослини на зелені погної. Сюди належать: горох, квасоля, біб, сочевиця, пелюшка, вика, бобик, лупин, сераделя, конюшина й інші.

Найменше в нас промислових рослин, до яких у нас належать льон, коноплі, ріпак і ріпачок, мак та інші олійні, а далі — хміль, тютюн, цикорія й інші.

Щоб зазнайомитися з поодинокими родами культур, обговоримо їх докладніш, яку вони займають у нас площінь на ріллі.

1. Головні збіжєві рослини.

Головні збіжєві рослини: пшениця жито, ячмінь та овес, займають на наших етнографічних землях у Польщі більшу частину обрібної ріллі. Через те господарка на цих землях передусім збіжєва, має на меті продукцію зерна.

Під головними родами збіжжя було в нас в останньому пятилітті перед війною та в роках 1925.—1929. землі¹¹⁾:

Таблиця 34.

Галицько-волинські землі	За пятиріччя 1909—1913		За пятиріччя 1925—1929	
	Тисячі гектарів	% усієї ріллі (орних ґрунтів)	тисячі гектарів	% усієї ріллі (орних ґрунтів)
1. Пшениця . .	650,4	11,3	620,8	10,8
2. Жито . . .	1.268,1	21,9	1.451,6	25,1
3. Ячмінь . . .	432,9	7,5	434,4	7,5
4. Овес . . .	898,4	15,6	714,8	12,4
разом:	3.249,8	56,3	3.221,6	55,8

¹¹⁾ Вчислено на основі даних Гол. Статистичного Уряду, Kwartalnik Statystyczny, том VII, зшиток 1, 1930,

Таким чином, площинь, яку займало збіжжя, творила перед війною 56,3% усієї ріллі, а по війні 55,8% ріллі. З цього видно незначний пересув від обробу збіжжя до обробу інших рослин, але ж це в основі не змінє характеру дотеперішньої збіжжевої господарки, головню — в селянських господарствах.

Зате від передвоєнного стану видно зміни в обрібній площині поодиноких родів збіжжя. І так, наведені числа вказують на те, що на галицько-волинських землях зменшилася площинь під пшеницею на 4,6% від передвоєнного стану, або кругло на 30.000 га. Цікаво, що приблизно таксамо зменшилася в нас площинь збіжжя взагалі. Зате збільшилася в нас сильно обрібна площинь жита, бо аж на 14,4% передвоєнного свого простору. Ячмінь удержався на однаковому обрібному просторі, зате обрібна площинь вівса зменшилася на 20,6% передвоєнного стану.

Найбільшу площинь із черги займає в нас жито, потім — овес, далі — пшениця, й нарешті ячмінь. Хоч уже до війни наші землі продукували майже двічі тільки жита, що пшениці, то по війні справа в цьому напрямі не то не поправилася, але навпаки, погіршала, бо тепер у нас жита $2\frac{1}{2}$ разів тільки, що пшениці. Пшениця — продукт шляхотніший і все дорожчий від жита, продукт, що дає кращі прибутки для господаря, тимто з поменшан-

стор. 346 і т. д.; звідти й дальші дані; при цьому слід замітити, що поданенами п'ятиліття 1925–1929, віддзеркалює добре образ нашої ростинної продукції, бо це був час нормальних умов, зате дальше п'ятиліття (1930–1934), що було часом кризи, є менше міродатне, тимто далі подаємо дані за це перше п'ятиліття.

ням його обрібної площині загальні приходи нашого сільського господарства теж поменшали.

Відношення поодиноких родів збіжжя, в відсотках цілої площині ними занятої, таке:

Таблиця 35.

Галицько-волпнські землі	Площинь засіяна 4 родами збіжжя = 100	
	пятиріччя 1902—1913	пятиріччя 1925—1929
Пшениця	20,01	19,27
Жито	39,02	45,05
Ячмінь	13,32	13,45
Овес	27,65	22,19
	100,00	100,00

Збільшення або зменшення засівної площині поодиноких родів збіжжя в різних околицях цих земель різне, див. таблицьку 36, стор. 63.

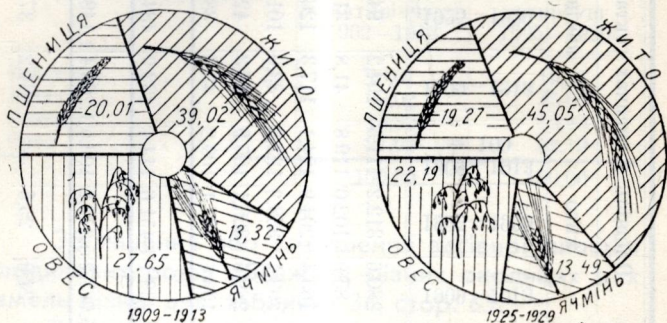
З тих даних видно, що площинь засіяна пшеницею зменшилася найбільше розмірно на Поліссі (на 29,3%!), майже однаково в Тернопільщині (на 15,7%) і Станиславівщині (на 15,3%), менше у Львівщині (на 6,7%), а зате збільшилася сильно на Волині (25,1%!) і трохи на Холмщині (2,9%). Сама Волинь збільшила площинь пшениці приблизно на 30.000 гектарів, рятуючи таким способом майже докладно такий самий убуток пшеничної площині Поділля.

Жито збільшило свою засівну площинь на всіх наших землях, при чому найбільше, бо аж 66.000 гектарів, збільшилося жита на Волині. Одначе пропорціонально до своєї передвоєнної площині збільшила жито Тернопільщина (Поділля і Покуття), бо

Площини у тисячах гектарів

Річна пересіч за п'ятиріччя	пшениця			жито			ячмінь			овес		
	1909—1913	1925—1929	1909—1913 = 100	1909—1913	1925—1929	1909—1913 = 100	1909—1913	1925—1929	1909—1913 = 100	1909—1913	1925—1929	1909—1913 = 100
1. Львівщина . .	179,9	168,0	93,3	280,6	312,2	111,5	104,2	94,6	90,8	238,0	200,1	84,0
2. Станіславщина	76,7	65,0	84,7	85,9	102,0	119,8	41,8	31,2	74,8	115,4	106,8	92,5
3. Тернопільщина .	193,1	162,8	84,3	165,4	204,9	124,1	117,3	126,3	107,6	138,3	95,6	69,0
4. Волинь . . .	123,2	153,9	125,1	293,1	359,3	122,6	83,0	101,9	122,7	179,2	175,7	98,0
5. Поліся . . .	26,3	18,4	70,7	289,5	306,1	105,9	43,3	42,0	96,9	127,0	71,0	55,8
6. Холмщина . .	51,2	52,7	102,9	153,6	167,1	109,2	43,3	38,4	88,6	100,5	65,6	65,4
Галицько-волинські землі	650,4	620,8	95,4	1.268,1	1.451,6	114,4	432,9	434,4	100,3	898,4	714,8	79,4
Польща разом із гал- вол. землями	1.352,7	1.337,2	98,8	5.087,2	5.672,2	109,5	1.265,4	1.149,8	90,9	2.749,0	2.026,1	73,6
Гал.-вол. зем. творять % цїлої Польщі .	48,1	46,4	—	24,9	25,5	—	34,2	37,8	—	32,6	35,2	—

аж на 24,1% (Волинь на 22,6%). Тернопільщина збільшила засівну площінь жита на 39.500 гектарів, а зменшила засівну площінь пшениці на 30.000 гектарів; отже тут змінилася трохи господарка з пшеничної на житню. Львівщина збільшила засівну площінь жита на 32.000 гектарів, або 11,5% його передвоєнної засівної площіні, й тим своїй збіже-

Діаграма 2.

Площінь чотирьох головних родів збіжжя на галицько-волинських землях.

вій продукції теж дала житній напрямок. Ще найменш різькі зміни у продукції жита виявляє насправді Холмщина, що збільшила площінь жита на 13.000 гектарів, і подібне збільшення, бо на 16.600 гектарів, виказує й Полісся.

Загальна засівна площінь ячменю вдержалася супроти передвоєнного стану, виказуючи незначну надвишку 1.500 гектарів (0,3% площіні). Але в поодиноких околицях видко теж поважні

зміни. Засівну площінь ячменю зменшили всі землі, з винятком Волині, що збільшила її на приблизно 19.000 гектарів (22,7% засівної передвоєнної площіні), та Тернопільщини, що збільшила її на 9.000 га (7,6% засівної площіні). Приблизно по 10.000 гект. зменшили ячменю Львівщина та Станиславівщина, однак ця остання зменшила площінь ячменю аж на 25,2% передвоєнного стану.

Овес зменшився в усіх землях, при чому найбільше на Поліссі, бо аж на 56.000 га (зменшення на 54,2% засівної площіні!), 39.000 га в Тернопільщині (на 31% площіні), у Львівщині 38.000 га (16% площіні), 35.000 га на Холмщині (24,6% площіні), а тільки на 9.000 га в Станиславівщині (7,5% площіні) та 3.500 га на Волині (2% площіні).

Отже так узагалі пересунулася в нас від передвоєнного стану обрібна площінь у Галичині на користь жита й некористь пшениці й вівса та частинно (з винятком Тернопільщини) на некористь ячменю. Зате Волинь збільшила обрібну площінь пшениці, жита й ячменю та майже вдержала продукцію вівса. Найменші зміни виявляє Холмщина з невеличкими надвишками жита та пшениці, та зате видко тут недобір у засівній площіні ячменю та вівса.

Коли взяти на увагу зміни засівної площіні в цілій Польщі, то в нас пропорціонально більше зменшилася площінь пшениці (в нас на 4,6%, — в цілій Польщі 1,2%), зате ми сильніше збільшили площінь жита (14,4%, у корінній Польщі 9,5%), ми вдержали площінь ячменю з малою надвишкою (+ 0,3%), в цілій Польщі вона зменшилася на 9,1%, а зменшення площіні вівса в нас менше (20,6%), ніж у корінній Польщі (26,4%).

Участь засівної площині чотирьох головних родів збіжжя на галицько-волинських землях у цілій засівній площині Польщі така:

Таблиця 37.

	Вся засівна площинь у Польщі = 100	
	пятиріччя 1909—1913	пятиріччя 1925—1929
Пшениця	48,1	46,4
Жито	24,9	25,5
Ячмінь	34,2	37,8
Овес	32,6	35,2
Всі 4 роди збіжжя	31,09	31,63

Таким робом у засівній площині пшениці наша участь у цілій засівній площині Польщі зменшилась у порівнянні з такою самою довоєнною територією, а зате ж розмірно збільшилась вона в засівній площині жита, ячменю, вівса, і в цілій площині чотирьох головних родів збіжжя. Инакшими словами, що збільшення жита в нас розмірно більше, ніж у цілій Польщі, площинь ячменю в нас розмірно не зменшилася так, як у Польщі, площинь вівса, хоч у нас і зменшилася, то не в такій мірі, як у цілій Польщі. Таксамо, хоч у нас і зменшилася ціла засівна площинь чотирьох головних родів збіжжя в порівнянні з довоєнним часом, то, в порівнянні зі зменшенням цієї площині в Польщі, наше зменшення не таке сильне.

Збори зерна чотирьох головних родів збіжжя на галицько-волинських землях подаємо на таблиці 38, стор. 67.

Ото ж рівнобіжно зі зменшенням площині пшениці та вівса — зменшилися, в порівнянні з пе-

Таблиця 38.

Ріна пересіч за п'ятиріччя		Збір зерна в тисячах сотнарів							
		пшениця		жито		ячмінь		овес	
		1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина . . .	2,212,3	1,560,0	3,283,2	2,791,9	1,209,0	855,8	1,799,2	2,617,7	1,119,4
Станиславщина . .	876,0	651,2	935,8	1,041,6	468,7	287,1	924,8	1,119,4	998,1
Тернопільщина . .	2,297,8	1,713,7	1,934,9	2,145,2	1,337,0	1,285,0	1,618,0	1,595,2	1,848,9
Волинь . . .	1,231,8	1,792,7	2,637,7	3,604,6	705,6	1,240,3	311,2	939,8	552,1
Полісся . . .	226,2	145,8	2,431,9	2,648,7	354,8	524,4	1,005,5	927,3	7,050,4
Холмщина . . .	635,4	704,8	1,612,8	1,953,4	524,4	545,5	8,895,6	28,143,4	23,247,1
Гал.-вол. землі . .	7,479,5	6,568,2	12,836,3	14,185,4	4,599,5	4,524,9	8,895,6	7,050,4	
Польща разом із гал.- вол. землями . .	16,782,7	16,467,7	57,111,6	61,859,9	14,889,9	13,955,6	28,143,4	23,247,1	
Участь гал.-вол. зе- мель у зборі Польщі % ⁰ / ₀ . . .	44,5	39,8	22,4	22,7	30,8	32,4	31,6	30,3	

редвоєнним часом, і їх збори. Жито збільшило свою видатність разом зі збільшенням його засів-

ної площині. Зате ячмінь, хоч так узагалі він має по війні трохи більшу засівну площину, має поменшені збори, що треба приписати загальному упадкові врожаю з одиниці площині.

Коли придивитися загальним числам, то вийде, що найбільше пшениці давала до війни Тернопільщина, потім — Львівщина. По війні дає найбільше пшениці Волинь, щойно потім іде Тернопільщина, а потім Львівщина. Ці три околиці є головними продуцентами пшениці на наших землях, бо дають разом 5,066.400 сотнарів пшениці, а це рівняється 75% усього збору пшениці наших земель.

Головний рід збіжжя наших земель — жито — збільшило збір по війні. Одначе й тут маємо різниці в його продукції між поодинокими околицями. Бо перед війною найбільше жита давала Львівщина, по ній — Волинь, а на третьому місці йшло Полісся. По війні перше місце щодо кількості жита заняла Волинь, по ній іде Львівщина, а на третьому місці стоїть ізнову Полісся.

Ячменю давала перед війною найбільше Тернопільщина, по ній — Львівщина, а на третьому місці стояла Волинь. По війні найбільше ячменю дає знову Тернопільщина, по ній іде Волинь, що майже подвоїла свою передвоєнну продукцію, а на третьому місці найшлася Львівщина.

Вівса до війни найбільше давала Львівщина, потім Тернопільщина, а на третьому місці — Волинь. По війні на першому місці находимо Волинь, на другому Львівщину, а на третьому Тернопільщину, де продукція вівса є майже однакова з продукцією Станиславівщини та Холмщини.

Порівнюючи передвоєнну й повоєнну продукцію збіжжя галицько-волинських земель мусимо (поза загальним зменшенням пшениці, ячменю й вівса та збільшенням жита) ствердити, що єдина Волинь збільшила продукцію всіх родів збіжжя, досягнувши 172% передвоєнної продукції. Таким чином осередок продукції збіжжя, який до війни був для пшениці й ячменю на Поділлі й на Покутті, а для жита й вівса на Львівщині, пересунувся по війні для всіх чотирьох родів збіжжя на Волинь, яка стала осередком зернової продукції галицько-волинських земель.

Участь збору пшениці та вівса цих земель у зборі цілої Польщі в порівнянні з передвоєнним часом зменшилася на нашу некористь, жита трохи збільшилася, а ячменю збільшилася, як на це вказують відповідні числа в таблиці 39-ій. Та коли порівняти нашу участь у цілій засівній площині збіжжя в Польщі та нашу участь у продукції зерна, то перед війною наша участь у зборах більша, щодо площині менша, а по війні площинь у нас більша, а збори менші. Іншими словами, інтенсивність господарювання та збір із одиниці площині по війні в нас менші, ніж загально в Польщі. Про це говорять такі числа:

Таблиця 39.

	Участь гал.-вол. земель у % цілої площині 4 родів збіжжя в Польщі.		Участь гал.-вол. земель у % цілого збору 4 родів збіжжя в Польщі	
	пятиріччя 1909—1913	пятиріччя 1925—1929	пятиріччя 1909—1913	пятиріччя 1925—1929
Пшениця	48,1	46,4	44,5	39,8
Жито	24,9	25,5	22,4	22,7
Ячмін	34,2	37,8	30,8	32,4
Овес	32,6	35,2	31,6	30,3
	31,09	31,63	32,60	27,98

Так перед війною галицько-волинські землі творили тільки 31,09% площіні збіжєвих культур Польщі, але ж наші збори були 32,60% усіх зборів Польщі. Зате по війні площінь нашого збіжжя була 31,63% цілої збіжєвої площіні Польщі, а наші збори були тільки 27,98% збіжєвих зборів Польщі.

Одначе тут треба зазначити, що наші землі дають передусім величезну частину пшениці, бо аж 40% усієї пшениці Польщі. Було воно до війни ще краще, бо наші збори пшениці творили аж 44,5% у порівнянні зі збором пшениці на теперішній території Польщі, одначе, через зменшення площіні пшениці в нас та меншу видатність жнив, цей відсоток спав¹¹⁾. На низький загальний відсоток нашої участі у збіжєвих зборах Польщі впливає велика розмірно в Польщі й переважлива продукція жита, якого в нас теж багато, але ж воно творить ледви $\frac{1}{4}$ площіні польських житних піль та трохи більше, ніж $\frac{1}{5}$ польських зборів.

Збір збіжжя з одиниці площіні на галицько-волинських землях невеликий, до того ж по війні він значно зменшився, як на це вказує таблиця 40.

З таблиці видно, що в повоєнних роках інтенсивність господарювання понизилася, збір із одиниці площіні поменшав, а водночас понизилися і збори загалом та дохідність господарств. Замітне те, що найменші різниці між пересічними зборами до війни й по війні виказують овес та ячмінь, більші — жито, а найбільші — пшениця. Але ж цих загальних даних для цілих галицько-волинських зе-

¹¹⁾ Про це див. теж у праці Ю. Павликовський: „Західно-укр. землі, як природні полоси культури пшениці“, Львів, 1921. („С. Г.“).

мель не можна вважати міродатними для поодиноких околиць. Бо спад пересічі збору з гектара виказують Галичина та Полісся, і вони впливають своїм убутком урожаю на те, що в загальному ціла пересіч наших земель у порівнянні до передвоєнного часу виходить гірше. Зате зріст урожаю з одиниці площині супроти передвоєнного часу виказує Волинь та Холмщина, а з цього можемо виснувати, що в цих околицях наших земель плекання збіжжя стає раціональніше, наскільки нема тут помилок у обчисленнях із-перед війни (російська статистика).

Таблиця 40.

Пересіч за пятиріччя	Пересічний збір зерна в сотнарах з га.							
	пшениця		жито		ячмінь		овес	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина	12,3	9,3	11,7	8,9	11,6	9,0	11,0	9,0
Станиславівщина	11,3	10,0	10,9	10,2	11,2	9,2	9,7	8,7
Тернопільщина	11,9	10,5	11,7	10,5	11,4	10,2	11,7	10,4
Волинь	10,0	11,6	9,0	10,0	8,5	12,2	8,9	10,5
Полісся	8,6	7,9	8,4	8,7	8,2	7,4	7,4	7,8
Холмщина	12,4	13,4	10,5	11,7	12,1	14,2	10,0	14,1
Гал.-вол. землі	11,5	10,7	10,1	9,7	10,6	10,4	9,9	9,8
Польща разом з гал.-вол. землями	12,4	12,3	11,2	10,9	11,8	12,1	10,2	11,5

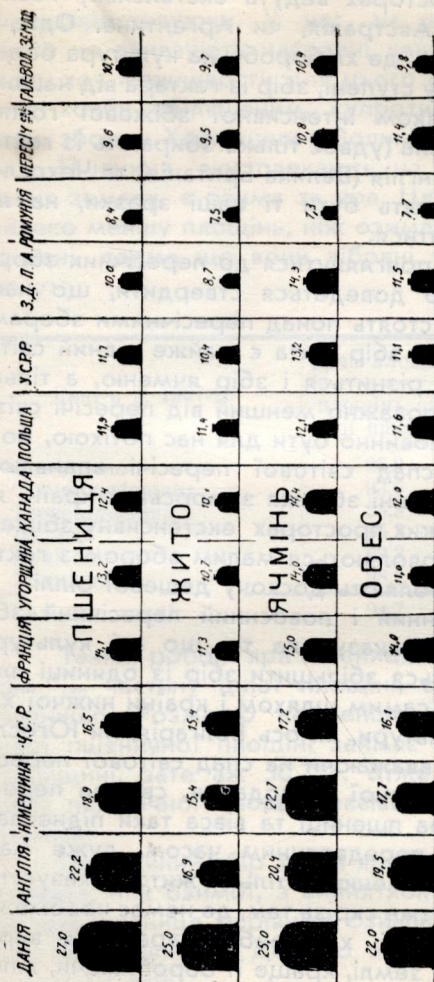
Коли порівняти збори з одиниці площині на галицько-волинських землях із такими самими зборами цілої Польщі, то наші врожаї залишаються позаду врожаїв Польщі. Отже навіть у цьо-

му порівнянні наша господарка в такій нескладній ділянці, як збіжєві рослини, виходить погано. Щоб унагляднити наше місце в цій справі серед інших країн, подаємо такі дані (Rocznik Statystyczny, 1930, ст. 603):

Таблиця 41.

Країна	Пересічний збір сотнарів із гектара							
	пшениця		жито		ячмінь		овес	
	1909—1913	1924—1928	1909—1913	1924—1928	1909—1913	1924—1928	1909—1913	1924—1928
Австралія	8,1	8,2	—	—	—	—	—	—
Англія (В.Британія)	21,2	22,2	—	—	18,5	20,4	17,4	19,5
Аргентина	6,6	8,0	—	—	—	—	9,9	11,4
Болгарія	6,2	10,0	—	—	—	—	—	—
Данія	—	—	—	—	23,1	25,8	—	—
Зедин. Держ. П. Ам.	9,9	10,0	10,1	8,7	13,1	14,3	11,0	11,5
Еспанія	9,2	8,8	—	—	11,5	11,0	—	—
Італія	10,5	11,9	—	—	—	—	—	—
Канада	13,3	12,4	—	—	15,3	14,4	13,9	12,0
Німеччина	22,7	18,9	18,6	15,4	21,2	22,7	19,8	17,7
Румунія	12,9	8,4	—	—	10,2	7,3	9,4	7,7
Союз Рад. Соц. Респ.	6,9	7,4	7,5	7,8	8,6	7,2	8,0	8,4
Угорщина	13,2	13,2	11,8	10,7	—	—	—	—
Франція	13,1	14,1	10,6	11,3	14,3	15,0	13,4	14,0
Чехословаччина . . .	—	16,5	—	15,4	—	17,2	—	16,1
Югославія	10,5	11,2	—	—	—	—	—	—
Японія	—	—	—	—	16,1	18,9	—	—
Пересіч світу	9,4	9,6	10,1	9,5	11,1	10,8	11,3	11,4

З цих даних видно, що серед наведених країн є такі, збори яких виходять гірше, ніж наші збори на галицько-волинських землях, але це країни або низької хліборобської культури, як ось Болгарія, Румунія, СРСР, Еспанія, або — країни, де

Діаграма 3.

Збір головних родів збіжжя з 1 гектара в союнах у різних країнах світу.

на великих просторах ведуть екстенсивну господарку, як ось Австралія, чи Аргентина. Одначе в усіх тих країнах, де хліборобська культура бодай на трохи вищому ступені, збір із гектара від нашого — вищий. Зразком інтенсивної збіжевої господарки є Німеччина (удвоє тільки збирають із гектара, як у нас!), Англія (Велика Британія) та Чехословаччина. Це мусять бути ті наші зразки, на які треба нам рівнятися.

Але коли приглянутися до пересічних зборів цілого світу, то доведеться ствердити, що наші збори пшениці стоять понад пересічними зборами світу, пересічний збір жита є майже рівний світовому, небагато різниться і збір ячменю, а тільки наш збір зівса поважно менший від пересічі світу. Одначе це не повинно бути для нас потіхою, бо ж на загальний спад світової пересічі впливають саме великі площині збіжжя заморських країн, які ведуть на великих просторах екстенсивну збіжезу господарку, вдовольняються малим збором з гектара, а зате обробляють досхочу дешевої ріллі.

Передвоєнний і повоєнний пересічний збір із гектара у світі вказує на те, що всі культурні країни стараються збільшити збір із одиниці площині. Ідуть тим самим шляхом і країни нижчої хліборобської культури, як ось Болгарія, чи Югославія. І тому, не вважаючи на спад світової пересічі у краях екстенсивної господарки, світова пересіч збору з гектара пшениці та зівса таки піднеслася в порівнянні з передвоєнним часом, дуже мало спала пересіч ячменю, а тільки жито виказує поважний спад. Отже скрізь там, де немає необмеженої кількості ріллі, хлібороби стараються вирівняти недостачу землі, краще її обробляючи, ліпше

її використовуючи. У нас, на західніх землях, цього не виказують наведені дані пересічей урожаю, хоч можливости для цього є, коли придивитися хочби збільшеним, супроти передвоєнного часу, зборам Холмщини й Волині.

Пшениця, яку плекають на галицько-волинських землях, є озима та яра. Ця остання займає далеко меншу площинь, ніж озима, на це вказують ці дані, дарма що вони зібрані тільки з одного року:

Таблиця 42.

Дані з р. 1927-28	Ціла площинь пшениці = 100	
	площинь озимої пшениці	площинь ярої пшениці
Львівщина	95,3	4,7
Станиславівщина	93,6	6,4
Тернопільщина	95,8	4,2
Волинь	95,5	4,5
Полісся	69,3	30,7
Холмщина	98,2	1,8
Гал.-вол. землі	94,7	5,3

Таким робом яра пшениця займає в нас ледви $\frac{1}{20}$ частину цілої площині, що її вжито під пшеницю. Розмірно найменше, бо тільки 1,8% цілої пшеничної площині займає яра пшениця на Холмщині, зате аж 30,7%, отже майже третину цілої пшеничної площині засіває ярою пшеницею Полісся.

Пересічний збір зерна ярої пшениці звичайно менший, ніж озимої, з винятком Тернопільщини, де яра пшениця дорівнює озимій, а то часом навіть її перевищує. Деякою вказівкою для цього будуть ці дані:

Таблиця 43.

Дані за р. 1927-28	Пересічний збір із гектара пшениці в сотнарах	
	озимої	ярої
Львівщина	8,6	8,3
Станиславівщина	8,9	7,8
Тернопільщина	9,9	10,9
Волинь	11,2	10,8
Полісся	8,9	5,4
Холмщина	13,8	12,6
Гал.-вол. землі	10,0	8,8

Цікаве, що саме на Поліссі, де ярої пшениці є аж 30,7% всієї площині, засіяної пшеницею, збори ярої пшениці найменші.

Жито в нас майже все озиме, ярого є дуже мало, на це вказують такі числа:

Таблиця 44.

Дані за р. 1928-29	Ціла площинь жита = 100, з него	
	озимого	ярого
Львівщина	98,5	1,5
Станиславівщина	97,3	2,7
Тернопільщина	99,5	0,5
Волинь	99,9	0,1
Полісся	99,8	0,2
Холмщина	99,5	0,5
Гал.-вол. землі	99,3	0,7

З цього видно, що невелика площинь, засіяна ярим житом, не може мати більшого впливу на спосіб господарювання і плекання цього роду жита. Різниці у зборах з гектара помітно і між ярим та озимим житом:

Таблиця 45.

Дані за р. 1928-29	Пересічний збір жита із гектара в сотнарах	
	озимого	ярого
Львівщина	8,6	6,0
Станиславівщина	9,9	6,6
Тернопільщина	10,3	7,4
Волинь	10,4	9,2
Полісся	9,5	7,1
Холмщина	13,7	10,1
Гал.-вол. землі	10,1	6,8

Видко, що пересічний збір ярого жита з одиниці площі куди менший, ніж озимого, однак, супроти невеликої обрівної площі ярого жита, він не дуже впливає на загальні збори жита в цілому краю.

Ячмінь у нас переважно ярий, — власне озимий належить до рідших культур. Для орієнтації числа:

Таблиця 46.

Дані за р. 1928-29	Ціла площінь ячменю = 100, з неї	
	озимого	ярого
Львівщина	6,8	93,2
Станиславівщина	9,7	90,3
Тернопільщина	3,9	96,1
Волинь	1,9	98,1
Полісся	2,1	97,9
Холмщина	4,9	95,1
Усі землі	4,2	95,8

Розмірно багато, бо майже $\frac{1}{10}$ частину всього ячменю сіє, озимий — Станиславівщина, по

ній замітну частину озимого ячменю має Львівщина й Холмщина. Всі інші околиці сіють озимого ячменю незначні кількості.

Збір озимого й ярого ячменю з гектара такий:

Таблиця 47.

Дані за р. 1928-29	Пересічний збір ячменю з гектара	
	озимого	ярого
Львівщина	9,4	10,5
Станиславівщина	8,9	9,9
Тернопільщина	9,4	10,2
Волинь	13,2	11,6
Полісся	10,4	9,1
Холмщина	13,2	15,4
Усі землі	10,2	10,9

Так узагалі в даному році кращі збори дав на цих землях ярий ячмінь, як він і дав кращі висіди у Львівщині, Станиславівщині, Тернопільщині та Холмщині. Зате на Волині та на Поліссі дав кращі збори ячмінь озимий.

Важна справа при розгляді продукції збіжжя це те, котрі господарства, відповідно до форм землеволодіння, є головними продуцентами зерна, отже, — чи господарства селянські, чи дідичівські, чи господарства союзів публичного права. Тут видно різниці в поодиноких родах збіжжя, бо, н. пр., инший напрямок продукції мають дідичівські господарства, які мають завдання продукувати на продаж, а инший — селянські, що мають продукувати для себе, і щойно пізніше — на продаж. Тимто, н. пр., пшениці дідичівські господар-

ства продукують розмірно більше ніж жита, а селянські навпаки.

Продукція пшениці у трьох родах господарств, відповідно до поодиноких форм землеводіння, для озимої й ярої пшениці, є різна. Дані про це ми маємо тільки з одного року, тимто вони є тільки орієнтаційні, хоч і дають деякий погляд на відносини в цьому напрямку на наших землях. Для озимої пшениці дані (за J. Łagod-ою, *op. cit.*) такі:

Таблиця 48.

Дані за р. 1929	Цілий збір озимої пшениці (=100) розподілений так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Львівщина	17,0	80,0	3,0
Станиславівщина .	19,6	76,6	3,8
Тернопільщина . .	26,3	71,5	2,2
Волинь	11,4	87,3	1,3
Полісся	18,4	79,9	1,7
Холмщина	22,5	76,6	0,9
Усі землі	19,0	78,9	2,1

Ті самі дані для ярої пшениці:

Таблиця 49.

	Цілий збір ярої пшениці (=100) розподілений так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Львівщина	41,2	55,4	3,4
Станиславівщина .	51,2	45,2	3,6
Тернопільщина . .	51,8	43,7	4,5
Волинь	22,4	76,2	1,4
Полісся	6,6	92,4	1,0
Холмщина	82,7	13,8	3,7
Усі землі	40,4	57,3	3,3

Озима й яра пшениця разом розподілена своїм збором на поодинокі роди господарств так:

Таблиця 50.

Дані за р. 1929	Збір пшениці на гал.-вол. землях розподілений на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Озима пшениця .	19,0	78,9	2,1
Яра пшениця . .	40,4	57,3	3,3
Цілий збір обох родів пшениці . .	19,8	78,1	2,1

Ці дані вказують на те, що дідичівські господарства дають коло $\frac{1}{5}$ частини цілого збору пшениці, а решту дають селянські господарства, причому участь господарств, що належать до союзів публичного права, дуже мала.

Коли розглядати збір озимої пшениці, то дідичівські господарства дають її розмірно найбільше в Тернопільщині та на Холмщині, де вони мають передусім на оці продукцію пшениці. Селянські господарства дають розмірно найбільше пшениці, в порівнянні з іншими родами господарств, на Волині, потім у Львівщині. Одначе в загальному головними продуцентами пшениці загалом, і озимої пшениці зокрема, є на галицько-волинських землях селянські господарства. А що селянські господарства зужитковують для себе дуже мало пшениці, то власне селянські господарства дають із наших земель найбільше пшениці на збіжжіві ринки.

Трохи інше є відношення продукції ярої пшениці в дідичівських та селянських господар-

ствах. Ярої пшениці продукують дідичівські господарства коло $\frac{2}{5}$ цілого збору, а тільки $\frac{3}{5}$ припадають на селянські господарства й господарства союзів публичного права. А що дідичівське землеволодіння має на галицько-волинських землях $\frac{1}{3}$ всієї ріллі, то продукція ярої пшениці є в нього розмірно висока. Цікаво, що продукція ярої пшениці на дідичівських господарствах переважає над селянською в Станиславівщині та Тернопільщині, а на Холмщині кругло 6 разів більша від продукції ярої пшениці на селянських господарствах. Зате найбільш ярої пшениці дають селянські господарства Полісся (92,4!), а селянська продукція цього роду пшениці переважає й на Волині й небагато у Львівщині. Таким чином, у продукції ярої пшениці чимале значіння, поза селянським, мають і поміщицькі господарства. Цікаво ще й те, що господарства союзів публичного права продукують коло $\frac{1}{3}$ частини більше ярої, ніж озимої пшениці.

Розподіл продукції жита між поодинокі роди землеволодіння такий:

Таблиця 51.

Дані за р. 1929	Цілий збір жита (=100) розподілений так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Львівщина	11,1	86,7	2,2
Станиславівщина .	10,8	86,0	3,2
Тернопільщина .	14,9	82,9	2,2
Волинь	7,6	90,8	1,6
Полісся	11,5	87,1	1,4
Холмщина	10,7	88,7	0,6
Усі землі	10,7	87,6	1,7

З цього видно, що головним продуцентом жита є селянські господарства, бо дають мало що менше ніж 90% (разом із господарствами публ. права) збору жита, зате ж дідичівські продукують тільки трохи більше, ніж $\frac{1}{10}$ всього жита. Отже жито — це передусім селянський продукт. Одначе з нього йде поважна частина на власний ужиток селянської сім'ї, тимто та його кількість, що йде з селянських господарств на ринки, мабуть, рівна кількості пшениці, що її господарства збувають. Треба зазначити, що розмірно найбільше, в порівнянні з поміщицькими господарствами, дають жита селянські господарства Волині.

Ячмінь творить різні квоти у продукції господарств різних землеволодінь, залежно від того, чи він озимий, чи ярий. Озимий ячмінь розподілений у продукції поодиноких родів господарств так:

Таблиця 52.

Дані за р. 1929	Збір озимого ячменю (=100) розпо- ділений так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Львівщина	16,2	80,0	3,8
Станиславівщина	14,4	77,4	8,2
Тернопільщина	23,0	72,5	4,5
Волинь	15,5	80,6	3,9
Полісся	9,2	85,9	4,9
Холмщина	27,0	71,2	1,8
Усі землі	18,6	77,2	4,2

Зате дані для ярого ячменю такі:

Таблиця 53.

Дані за р. 1929	Збір ярого ячменю (=100) розпо- ділений так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Львівщина . . .	12,5	85,0	2,5
Станиславівщина .	14,3	82,7	3,0
Тернопільщина .	16,6	81,2	2,2
Волинь	8,6	90,0	1,4
Полісся	11,3	87,2	1,5
Холмщина . . .	13,6	85,6	0,8
Усі землі . . .	12,7	85,4	1,9

Дані для обох родів ячменю для галицько-волинських земель такі:

Таблиця 54.

Дані за р. 1929	Цілий збір ячменю (=100) розпо- ділений так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Озимий ячмінь .	18,6	77,2	4,2
Ярий ячмінь .	12,7	85,4	1,9
Цілий збір обох ро- дів ячменю . . .	13,0	85,1	1,9

З цього видно, що продукція озимого ячменю більша в поміщицьких, а розмірно менша в селянських господарствах. Зате господарства союзів публичного права продукують більш ніж удвоє озимого ячменю, ніж ярого, коли брати на увагу цілу продукцію цього роду ячменю. Зате селянські господарства продукують розмірно найбільше ярого ячменю. Розмірно найбільше озимого ячменю продукують селянські господарства Полісся, а ярого ті самі господарства Волині. З по-

міщицьких господарств розмірно найбільш озимого ячменю обробляють господарства на Холмщині, найбільше ярого — господарства Тернопільщини. Розмірно велику кількість збору озимого ячменю (8,4%) дають господарства союзів публичного права Станиславівщини.

Продукція вівса в поодиноких родах господарств така:

Таблиця 55.

Дані за р. 1929	Збір вівса (=100) розподілений так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Львівщина . . .	14,7	82,1	3,2
Станиславівщина .	12,4	84,0	3,6
Тернопільщина .	26,5	70,7	2,8
Волинь	11,1	86,8	2,1
Полісся	17,7	80,9	1,4
Холмщина . . .	17,1	82,3	0,6
Усі землі . . .	15,7	81,8	2,5

Вівса продукують селянські господарства більш ніж $\frac{4}{5}$ цілої кількості, при чому розмірно найбільше, бо аж 86,8% цілої кількості своєї околиці, дають селянські господарства Волині. Розмірно найменше вівса дають у своїй околиці селянські господарства Тернопільщини, зате дідичівські господарства цієї країни дають більш ніж $\frac{1}{2}$ частину цілого її збору вівса. Розмірно найбільше дають вівса господарства союзів публичного права в Станиславівщині, бо 3,6% всього збору цієї околиці.

Збір усіх чотирьох родів збіжжя (пшениці, жита, ячменю й вівса) на українських етнографіч-

них землях у Польщі розподілений між усі три роди землеволодіння так:

Таблиця 56.

Дані за р. 1929	Збір 4 родів збіжжя (= 100) розподілений так у господарствах		
	понад 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Гал.-вол. землі .	14,1	83,9	2,0

Таким чином, головним продуцентом зерна на цих наших землях є селянські господарства. Коли ж наші землі є в чималій мірі доставцем збіжжя на вивіз із наших земель, то тим продуцентом, що збуває зерно, є передусім наш селянин. Однак сама продукція чотирьох головних родів збіжжя є в усіх родах господарств майже однакова з їх участю у володінні ріллею; на це вказує ця табличка:

Таблиця 57.

	Господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Розподіл ріллі у %	14,0	83,8	2,2
Продукція зерна 4 родів збіжжя у %	14,1	83,9	2,0

З цього виходить, що всі роди землеволодіння на галицько-волинських землях мають приблизно такий самий спосіб господарювання, і це проявляється в тому, що їх продукція зерна майже рівнобіжна до кількості ріллі. Правда, селянські господарства потребують трохи більшої площини під ту саму кількість випродукованого зерна (збір

із гектара селянських господарств трохи менший, ніж поміщицьких), однак це дає тільки невелику різницю, яка на загальний образ справи в дідовських господарствах майже не впливає.

Коли розподіл продукції чотирьох родів збіжжя на три роди землеволодіння з р. 1929 прикладемо до продукції на всіх галицько-волинських землях у п'ятиріччі 1925—1929, то наші збори зерна виглядатимуть так:

Таблиця 58.

Пересіч продукції 4 родів збіжжя за п'ятиріччя 1925-1929	Приблизний розподіл продукції зерна на господарства (у тисячах сотнарів)		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Гал.-вол. землі	4.559,9	27.132,3	646,7
	32.338,9		

Коли ми згадували, що галицько-волинські землі продукують тільки зерна, що його цілком вистає для внутрішньої потреби населення (на засів і їжу), то варто підрахувати, кілька надвишки дають чотири головні роди збіжжя, себто кілька збіжжя можуть продати, чи продають поза межі наших земель.

Обчислення тут важке і все тільки приблизне, бо ніяких докладних підрахунків для цього немає. Тимто ми подаємо два способи підрахунку, які, хоч і розходяться у своїх остаточних вислідах, дають нам бодай основу для того, щоб могли зорієнтуватися в цій справі. Спершу даємо підрахунки для хлібного збіжжя, себто пшениці та жита.

Перший підрахунок надвишок чи недоборів пшениці та жита спирається на тому, що від загальної кількості цього зерна в краю віднято зужиток його місцевим населенням, отже зужиток на насіння та їжу. Висліди цього підрахунку такі¹²⁾:

Таблиця 59.

	Консумція хлібного збіжжя в тонах		Продукція хлібного збіжжя в тонах (пересіч 1925 – 1929)	Надвиш- ка (+), або недо- бір (–) у тонах
	на день	на рік		
Львівщина . . .	1.563	570.495	435.190	–135.305
Станиславівщина .	775	282.875	169.280	–113.595
Тернопільщина .	821	299.665	385.890	+ 86.225
Волянь	827	301.855	539.730	+237.875
Полісся	506	184.690	279.450	+ 94.760
Холмщина . . .	400	146.000	265.820	+119.820
Усі землі . . .	4.892	1,785.580	2,075.360	+289.780

З цього підрахунку виходить, що так узагалі галицько-волинські землі мають річно 289.780 тон, або 28.978 вагонів, кругло яких 28 до 29.000 вагонів надвишки пшениці та жита. Цю надвишку можна продати або зужиткувати частинно на інші потреби в господарстві (н. пр., годівлю), а коли її не зовсім продано і зужитковано, то решту її можна замагазинувати в селянських шпихлірах, чи у торговців збіжжям. Розуміється, що з цієї надвишки треба ще відтягнути збіжжя на засів, якого не можна продати. Цікаво, що на основі цього під-

¹²⁾ Дані про консумцію за: Sprawozdanie Komisji Ankietowej z badania warunków i kosztów produkcji oraz wymiany, tom VII, Młynarstwo, цит. за S. Sliwa „Określi zbożowe i hodowlane Polski“, Poznań 1931, стор. 25–26.

рахунку тільки дві околиці, а саме Львівщина (через велику консумцію столиці Львова) та Станіславівщина (через низьку продукцію пшениці та жита наслідком географічного положення — підгір'я й гори), — є дефіцитові, себто вони виказують недобір, і з ним і потребу цього хлібного збіжжя. Зате великі надвишки виказують інші околиці, при чому Волинь стоїть на першому місці, дає близько 24.000 вагонів жита та пшениці понад свої власні потреби, потім іде Холмщина, далі Полісся, а на останньому місці стоїть Тернопільщина з якими 8.600 вагонами надвишки цього збіжжя.

Другий підрахунок подає С. Сліва (ор. cit. як відкличник 12). Він підраховує кількості жита і пшениці, надані на залізницю в даній околиці (надвишки) і спроваджені до даної околиці (призначені), отже — недобори. Одначе сам він зазначає, що в тому підрахунку відпадає цілий оборот збіжжям поза залізницею, отже водяний (у нас його майже немає), та возовий, який у нас саме в роках, котрі охоплює цей підрахунок (1928 і 1929) став головним для перевозу і для обороту збіжжям. І в цьому підрахунку нема перемелива збіжжя на муку у дрібних (господарських) млинах, а тільки у промислових, а ця мука теж мандрує поза наші границі і докладного підрахунку з неї не можна зробити. Нарешті найважливіша річ: 1928. р. починається криза, в 1929. р. вона вже сильніше зазначилася, і з тим виринули труднощі у збуті саме передусім пшениці та жита. Це й видно з даних цього підрахунку за 1928. та 1929. рік, де в останньому році надавані на залізницю надвишки пшениці й жита, теж із тієї самої причини,

сильно зменшились. Але що інших підрахунків щодо цього немає, то мусимо теж на нього покликатися. Цей підрахунок за 1928. рік, зладжений для наших земель, такий:

Таблиця 60.

Дані за р. 1928	Сальдо надання (+) або призначення (-) за залізничною статистикою (в тонах)			
	пшениця	жито	збіжева мука	разом хлібного збіжжя
Львівщина . . .	-12.867	- 13.903	-42.532	- 92.481
Станиславівщина	-11.637	- 6.017	- 2.156	- 20.983
Тернопільщина .	+42.576	+32.797	+24.816	+113.699
Волинь . . .	- 3.059	+11.849	+55.749	+ 96.944
Полісся . . .	- 735	- 186	-22.266	- 35.310
Холмщина. . .	- 1.225	+ 3.008	+ 9.351	+ 16.237
Усі землі . . .	+13.053	+27.548	+22.962	+ 78.106

З підрахунку бачимо, що наші надвишки пшениці та жита, надані на залізницю, тут дають трохи більше ніж $\frac{1}{4}$ частину нашої дійсної надвишки, обрахованої за першим рахунком. Щодо збіжевої муки, то при вирахуванні цілої квоти надвишок чи недоборів, її уважали за 65%-ове перемеливо, або дочислили до муки 35% та таким робом одержали її рівноварстість у збіжжі.

За цим підрахунком найбільші збіжеві надвишки дала Тернопільщина, потім Волинь, і невеличку надвишку виявила Холмщина. Зате Полісся вийшло дефіцитовим. З другого боку недобір Львівщини та Станиславівщини вийшов далеко менший, ніж у нашому попередньому підрахунку. Загалом у другому підрахунку недобори менші на 40,6% від недоборів у першому, а надвишки

менші на 57,9% від надвишок першого підрахунку. З цього можна б міркувати, що тих 40,6% недоборів покрито з надвишок шляхом внутрішнього обміну поодиноких околиць галицько-волинських земель між собою, не користуючись залізницею. А це ймовірне, коли брати на увагу знижку цін продуктів та високі залізничні оплати, які купці старалися оминати, уживаючи для перевозу збіжжя в недалеких округах підвод. Це ще тим імовірніше, що околиці з недоборами жита та пшениці сусідують безпосередньо одна з одною.

Це виходить іще наглядніше при обрахунку за залізничними пересилками за 1929. рік, який для жита та пшениці такий:

Таблиця 61.

Дані за р. 1929	Сальдо надання (+) або призначення (—) за залізничною статистикою (в тонах)			
	пшениця	жито	збіжева мука	разом хлібного збіжжя
Львівщина . . .	— 7.088	—12.201	—60.250	—112.074
Станиславівщина	—17.416	—14.271	—11.824	— 49.896
Тернопільщина .	+34 695	+17.932	+ 20 496	+ 84.191
Волинь	— 4.543	+15.102	+63.738	+108.716
Полісся	— 195	+ 948	—21.168	— 31 846
Холмщина . . .	+ 1.565	+ 7.331	+13.320	+ 29.410
Усі землі	+ 7.018	+14.841	+ 4.312	+ 28.501

В тому році надвишки пшениці й жита за цим підрахунком були близько $\frac{1}{10}$ частиною тих, які ми вираховували раніше, але і близько $\frac{1}{3}$ частиною надвишок, вираховуваних таким самим способом за 1928. рік. Коли так, то виходило б, що в р. 1929. збір пшениці та жита був менший, ніж

у попередньому році, а то б не можна собі пояснити, що надвишка цього збіжжя так зменшилася, коли консумція напевно не піднеслась, бо до цього не було ніякої поважної причини. Тимчасом, навпаки, в р. 1928/29 засіяно пшеницею й житом більшу площинь, ніж у рр. 1927/28., а тимсамим зібрано більше, бо пересічний збір із гектара був узагалі кращий, ніж у р. 1927/28. Про це говорять такі дані¹³⁾:

Таблиця 62.

	Засіяна площинь у р. 1928 29 у відсотках площині з р. 1927-28		Пересічний збір пшениці з гектара в сотнарах		Пересічний збір жита з гектара в сотнарах	
	пшениця	жито	рік 1927-28	рік 1928-29	рік 1927-28	рік 1928-29
Львівщина . .	114,3	111,7	8,5	9,5	9,8	8,6
Станиславівщина	118,0	111,9	8,8	10,4	10,2	9,8
Тернопільщина .	125,6	117,6	10,0	10,2	10,8	10,3
Волинь	115,6	106,3	11,2	11,2	10,8	10,4
Полісся	92,2	108,2	7,8	10,2	8,8	9,5
Холмщина . . .	109,5	109,6	13,8	13,7	11,8	13,7

Отже площинь жита та пшениці була в р. 1928/29 куди більша, ніж у попередньому році, врожай пшениці був кращий, урожай жита держався на тому самому рівні, а на Холмщині та Поліссі був кращий. З того виходить ясно, що надвишки в нас були в тому році більші, та що

¹³⁾ Засіяна площинь за J. Łagod-ою, op. cit., стор. 307; пересічний збір — Rocznik Statystyki R. P. 1929, стор. 40 і 1930, стор. 46.

тільки через те, що залізничний транспорт замінено іншим, виходить, наче б то в тому році самі надвишки жита і пшениці зійшли до $\frac{1}{3}$ частини минулорічних. Це переконує нас у тому, що важка господарська скрута доводить торгівлю збіжжям щораз більше до переносу надвишок вантажними засобами, поминаючи залізницю, тимто й підрахунок наших надвишок пшениці й жита на основі залізничних перевозів неоснований і неповний. Зате підрахунок на основі внутрішнього зужитку пшениці й жита й їх цілої випродукованої кількості вважаємо за добрий.

При цій нагоді треба порушити ще одну важну справу, а саме — перемелива пшениці та жита. Наша країна, що має значні надвишки хлібного збіжжя, повинна змагати до того, щоб цих надвишок не продавати в формі зерна, а в формі муки, чи інших продуктів. Бо так повстає можливість розвинути власний млинарський промисел, а з цим підвищити рентабельність збіжжя господарки. Рівночасно в краю залишаються цінні ситні паші, які потрібні для годівельної господарки. Одне надвишки збіжжя можна доцільно перемелювати тільки у млинах промислових, бо дрібні господарські млини заспокоюють ледви невисокі вимоги нашого селянина. А власне в нас цих промислових млинів небагато, й їх далеко не вистає на перемелу нашого збіжжя, яке мусимо вивозити зерном на те, щоб потім купувати муку для районів із недоборами у млинах на іншій території, а ті млини переробляють наше власне, від нас спроваджене зерно. Образом цього є такі дані¹⁴⁾:

¹⁴⁾ На основі Sprawozdania Komisji Ankietowej і т. д. „Młynarstwo“, цит. за S. Sliw-ою, op. cit.

Таблиця 63.

Землі	Промислові млини покривають ‰‰ консумції	
	цілого населення	потребу міст
Львівщина	29,0	133,3
Станиславівщина	11,3	62,4
Тернопільщина	5,3	37,6
Волинь	2,4	16,9
Полісся	невідомо	невідомо
Холмщина	16,6	100,5
Усі землі	13,8	74,3

Ці дані показують ясно, що промислових млинів у нас за мало, коли вони можуть покрити своєю продукцією ледви 13,8% потреби муки для всього населення наших земель. Але коли при-
няти, що на селах покривають потребу муки в дрібних господарських млинах, то й тоді всієї продукції муки великих млинів вистає щойно на покриття $\frac{3}{4}$ потреби муки в самих містах. Отже важна ділянка промислового млинарства в нас розвинена слабо, а через те й сама доходовість нашого народного господарства в ділянці продукції збіжжя зменшена.

Цікаве тут іще й те, що саме околиці, які є головним продуцентом хлібного зерна, власне Волинь та Тернопільщина, мають найменше промислових млинів (у першому випадку 2,4% забезпечення населення мукою, у другому 5,3%!). Це яскравий зразок того, як у ділянці млинарства недомагають ці наші землі, як осередок продукції цих родів збіжжя.

Надвишки й недобори ячменю виходять на

наших землях так на основі пересилки цього збіжжя залізницею (S. Sliwa, op. cit., ст. 30—35):

Таблиця 64.

Землі	Сальдо надання (+) або призна- чення (-) ячменю за залізничною статистикою в тонах	
	1928	1929
Львівщина	— 9.649	— 4.894
Станіславівщина . .	— 1.019	— 2.018
Тернопільщина . . .	+ 22.680	+ 29.450
Волинь	+ 18.409	+ 25.674
Полісся	+ 20	+ 601
Холмщина	+ 837	+ 2.855
Усі землі	+ 31.278	+ 51.668

Цей обрахунок має такі самі недомагання, як і при пшениці та житі, а саме, що в ньому немає зовсім внутрішнього обороту між поодинокими околицями, який відбувається передусім возом. Щодо ячменю годі вичислити правдиву надвишку таким способом, як для пшениці та жита, себто обчислюючи спожиток, бо ячмінь є передусім сировиною для переробу. Зате приблизно правдиву надвишку дістанемо, коли з надвишки ячменю цілої Польщі, яка залишається, збіляснсувавши привіз і вивіз та зужиток на засів, вирахуємо нашу надвишку й візьмемо її в такому відсотку, який творить ціла наша продукція ячменю у продукції цього роду збіжжя цілої Польщі (дані — Rocznik Statystyczny, Rz. P., 1930, ст. 276 дивись табл. 65.

Ячменю вживають передусім на крупи, далі на ситні паші, й нарешті для броварень на виріб пива. Ця остання позиція, для якої вимагають окремих добрих родів ячменю, передусім дво-

Таблиця 65.

Кількості в тонах	1928	1929	1925-1929
1. Продукція ячменю на наших землях творить %/о продукції Польщі	—	—	32,4 ⁰ /о
2. Надвишка ячменю в Польщі, відтягнувши кількість на засів	1,083 000	1,140.000	1,004.000
3. Надвишка ячменю наших земель на основі %/о продукції, відтягнувши кількість на засів	360.892	369.360	325.296
4. Надвишка на основі залізничної статистики	31.278	51.668	41.473*)
5. Різниця, яку використано в господарствах (без засівів) і для промислу	329.614	317.692	283.823

рядних (коло 11,0% білка), не забирає в нас багато ячменю, як про це говорять числа з р. 1923., які подаємо, як орієнтаційні (Stosunki rolnicze Rz. P., I, ст. 253).

Таблиця 66.

Землі	Число броварень	Продукція		Зужиток ячменю на солод в тонах
		пива в гекто- літрах	солоду в тонах	
Львівщина	13	230.430	3.123	4.980
Станиславівщина	4	68.060	587	792
Тернопільщина	11	45.150	520	1.067
Волинь	12	47 800	1.327	1.490
Полісся	2	4.420	32	65
Холмщина	7	23.190	223	307
Усі землі	49	319.050	5.812	8.701

Коли б навіть продукція пива на наших зем-

*) За рр. 1928 і 1929.

лях зросла так, що вона зуживала б кругло 10.000 тон ячменю річно, то це було б щойно $\frac{1}{4}$ частина тої надвишки, яку нам вираховують на основі залізничних перевозів. Коли ж порівняти ужиток ячменю на солод із цілою продукцією цього зерна на наших землях, то вийде, що на виріб пива ми зуживаємо $\frac{1}{40}$ частину всієї ячмінної продукції. З цього виходить, що ячмінь зуживають передусім на їжу та на пашу, і щойно далі він іде на переріб у browарнях.

Але власне тому, що ячмінь іде в головній мірі на спожиток і пашу, його внутрішня виміна і всередині нашої території, і взовим способом на дальші території Польщі, мусить бути велика. Як великий цей вивіз ячменю насправді, докладно сказати годі, але підійдемо близько до правди, означивши цілу надвишку ячменю галицько-волинських земель, вільну до вивозу (після задоволення потреб людности), два рази вищою від залізничних транспортів, або на $\frac{1}{3}$ частину надвишки (вже віднявши засів, але не заспокоївши потреб людности), і ця приблизно правдива надвишка буде вагатися в межі 100.000 тон, або 10.000 вагонів.

Залишається нам іще придивитися, кілька поверх власної потреби продукують наші землі вівса. Цього роду збіжжя, як відомо, вживають передусім як ситної паші і тільки в невеликій мірі, головно в горах, як їжі. На підставі залізничних перевозів на надвишки вівса в рр. 1928 і 1929 на галицько-волинських землях вказує таблиця 67.

Тут бачимо наглядно, яку велику роль грає в нас взовий транспорт та обмін із сусідніми землями без залізниці. Бо збір вівса в р. 1929. був

у цілій Польщі аж на 18,2% ващий, ніж в р. 1928., отже й надвишка мусіла бути вища, ніж у р. 1928.; тимчасом залізничний перевіз виказує лише 28% попереднього року. Тут теж мусить бути помітний вплив кризи, і це видко було в великій мірі в р. 1929. передусім із того, що перевіз вівса, як і іншого збіжжя, обмежився залізницями, а збільшився взовим способом. Вичислити правдиву надвишку вівса, яку збувають наші землі, через брак відповідної статистики, дуже важко — її можна подати тільки дуже загально. Припускаємо, як і в випадку з ячменем, що ця надвишка, навіть після заспокоєння війська, розміщеного на нашій території, доходить 60—70.000 тон, або $\frac{1}{10}$ частини цілої продукції цього збіжжя.

Таблиця 67.

Землі	Сальдо надання (+) або призначення (—) вівса за залізничною статистикою в тонах	
	1928	1929
Львівщина	— 2.814	— 4.573
Станиславівщина	+ 1.726	— 3.299
Тернопільщина	+ 14.004	+ 7.741
Волинь	+ 15.115	+ 8.486
Полісся	— 3.587	— 4.038
Холмщина	+ 3.263	+ 3.612
Усі землі	+ 27.707	+ 7.929

Розглядаючи продукцію всіх чотирьох родів збіжжя на території галицько-волинських земель, бачимо, що ці землі — це край типово збіжевого господарства, в якому чотири головні роди збіжжя займають головне місце у продукції сільського

господарства. Ціла продукція збіжжя й його надвишки виявляється ось-як:

Таблиця 68

Галицько-волинські землі	Продукція вагонів (вагон=100 сотн.) річно	Надвишка на ос- нові даних 1928 і 1929р.(приблизно)	
	за п'ятиріччя 1925-29	вагонів (по 100 сотнарів)	% цілої продукції
Пшениця	65.682	10.000	15 ‰
Жито	141.854	19.000	13 ‰
Ячмінь	45.249	10.000	22 ‰
Овес	70.504	7.000	10 ‰
	323.289	46.000	14 ‰

Надвишки взято тут дуже загально, таксамо загально враховано, який приблизно відсоток творять вони в цілій продукції цих наших земель. Одначе ці числа, дарма що тільки орієнтаційні, є для нас важні тим, що дають бодай загальну вказівку на те, які сильні галицько-волинські землі, як експортери збіжжя.

Яке місце займають ці землі в вивозі збіжжя цілої Польщі, можна означити, порівнявши нашу надвишку з вивозом за грюницю збіжжя з цілої Польщі. Вивіз збіжжя за кордон залежить, очевидно, від багато чинників, і від внутрішньої господарської політики, і від стану ринків, одначе він усе ж уявляє собою приблизно надвишку збіжжя, випродукованого у краю.

Правдиву надвишку продукції збіжжя даного краю дає сальдо його вивозу і ввозу. Так, обчислюючи надвишку продукції збіжжя в Польщі, ми мусимо брати за основу ці сальда, але ж вони

за останні роки дуже вагаються. Тимто ми подаємо їх за кілька останніх років, з них можна буде виробити собі більше-менше образ про річні надвишки збіжжя в Польщі. Нарешті подаємо й остаточне сальдо надвишок, чи недоборів усіх чотирьох головних родів збіжжя й житньої та пшеничної муки, щоб можна порівняти його з надвишками наших земель. Ці дані (Wiadomości Statyst., 1933, зшиток 24, ст. 557 і далі) подає табл. 69, стор. 100.

Отже вивозове сальдо чотирьох родів збіжжя і пшеничної й житньої муки було за цих 8 років: у 2 роках — дефіцитне, у 6 роках — активне. Цікаво, що саме в роках, коли почала виявляти вже свою силу господарська криза, це сальдо було заєдно активне. Звідтіть висновок, що Польщу треба вважати за край, який має збіжеву надвишку.

Але ж ця збіжева надвишка не є рівнозначна з тим, що це, мовляв, є така надвишка, якої населення не потребує, себто така, яка вже зовсім непотрібна. Бо ж ця надвишка вивозу збіжжя походить теж із того, що до Польщі спроваджують багато дешевої кукурудзи, що нею бідне населення заспокоює свої потреби, які, звичайно, заспокоювало б збіжжям, а далі — спроваджує частинно інші роди збіжжя, не ті чотири головні, а також риж, який із нашого ринку витискає деякі наші збіжеві перетвори, як, н. пр., ячмінні та гречані крупи, вівсяні платки й т. д.

Привіз і вивіз та сальда цих продуктів (Wiadomości...) зясовує таблиця 70, стор. 101.

З цього виходить, що справжня надвишка збіжевих продуктів менша на дефіцитні сальда

Привіз та вивіз головних родів збіжжя в тонах

Польща

	1925—26	1926—27	1927—28	1928—29	1929—30	1930—31	1931—32	1932—33
1. Пшениця								
привіз . . .	1.681	227.044	229.498	68.054	15.038	2.247	15.745	21.863
вивіз . . .	132.394	17.019	5.492	1.453	13.059	83.832	72.492	38.803
сальдо . . .	+130.713	-210.925	-224.006	-66.601	-1.979	+81.585	+56.747	+16.940
2. Жито								
привіз . . .	1.504	123.982	105.210	17.843	889	100	5.597	9.805
вивіз . . .	322.011	81.650	8.679	73.945	330.845	266.700	113.985	298.081
сальдо . . .	+320.507	-42.332	-96.531	+56.102	+329.956	+266.600	+108.388	+288.276
3. Ячмінь								
привіз . . .	796	3.094	2.764	1.820	127	35	6	46
вивіз . . .	169.287	93.370	67.463	188.138	262.844	126.942	142.668	161.436
сальдо . . .	+168.491	+90.276	+64.699	+186.318	+262.718	+126.907	+142.662	+161.390
4. Овес								
привіз . . .	4.576	44.493	23.682	14.801	2.963	6	1	6
вивіз . . .	93.041	8.487	9.522	10.503	81.760	6.177	2.775	13.876
сальдо . . .	+88.465	-36.006	-14.160	-4.298	+78.797	+6.171	+2.774	+13.870
5. Життя мука								
привіз . . .	333	1.554	996	4	19	89	36	0
вивіз . . .	13.627	3.655	372	2.713	10.818	62.140	10.746	22.978
сальдо . . .	+13.294	+2.101	-624	+2.709	+10.799	+61.951	+10.710	+22.978
6. Пшенична мука								
привіз . . .	10.851	8.209	7.847	1.342	1.629	1.135	158	0
вивіз . . .	7.064	1.445	401	1.237	6.992	27.930	23.223	10.551
сальдо . . .	-3.787	-6.764	-7.446	-105	+5.363	+26.795	+23.065	+10.551
Остаточне сальдо	+717.683	-202.750	-278.068	+174.115	+685.654	+570.009	+344.346	+514.005

Польща	Привіз та виіз продуктів, що заступають збіжж й його перетвори (в тонах)										
	1925—26	1926—27	1927—28	1928—29	1929—30	1930—31	1931—32	1932—33			
Кукурудза											
Привіз . .	12.580	119.869	72.235	20.559	18.497	22.030	7.736	4.649			
Вивіз . . .	—	—	—	—	—	—	—	—			
Сальдо .	—12.580	—119.869	—72.235	—20.559	—18.497	—22.030	—7.736	—4.649			
Риж											
Привіз . .	24.035	57.033	98.477	77.012	40.150	67.449	70.187	55.328			
Вивіз . . .	47	103	119	402	5.667	10.833	28.906	8.401			
Сальдо . .	—23.988	—56.930	—98.358	—76.610	—34.483	—56.616	—41.281	—46.927			
Цінні роди збіж.											
Привіз . .	2 646	8.811	5.861	2.282	4.523	5.855	1.785	373			
Вивіз . . .	1.689	470	211	469	186	—	15	—			
Сальдо . .	—957	—8.341	—5.650	—1.813	—4.337	—5.855	—1.770	—373			
Гречка											
Привіз . .	—	—	—	—	—	—	—	—			
Вивіз . . .	19.726	17.808	4.966	8.302	18.130	9.305	3.685	6.140			
	+19.726	+17.808	+4.966	+8.302	+18.130	+9.305	+3.685	+6.140			
Загальне сальдо .	—17.726	—167.332	—171.277	—90.680	—39.187	—75.196	—47.102	—45.809			

тих продуктів, що заступають збіжжя, а тоді вона така:

Таблиця 71.

Польща Привіз та вивіз збіжжя і збіжєвих продуктів у тонах	Сальдо 4 род. збіжжя й їх муки	Сальдо інших збіжєвих продуктів	Сальдо збіжєвих продуктів
1925—26	+717.683	— 17.799	+699.884
1926—27	— 202.750	— 167.332	— 370.082
1927—28	— 278.068	— 171.277	— 449.345
1928—29	+174.115	— 90.680	+ 83.430
1929—30	+685.654	— 39.187	+646.467
1930—31	+570.009	— 75.196	+494.813
1931—32	+344.346	— 47.102	+297.244
1932—33	+514.005	— 45.809	+468.196

Коли взяти пересіч додатнього вивозового сальда останніх п'ятих років, то Польща має дійсні збіжєвої надвишки річно 398.030 тон, або кругло яких 40.000 вагонів. З цього виходить таке порівняння:

Таблиця 72.

	Надвшка збіжжя у вагонах (по 10 тон)		Наші землі дають ‰ надвишки Польщі
	Польща враз із нашими землями	Гал.-волин. землі	
Порівняння надвишки збіжжя	40.000	46.000	115 ‰

Або іншими словами: Польща без галицько-волинських земель виказує збіжєвий недобір. Щойно надвшка збіжжя на галицько-волинських

землях дає змогу вивозити зерно з Польщі. Однак цей вивіз, зменшений на ввіз збіжжівих продуктів, отже правдива збіжжєва надвишка Польщі є ще трохи менша, ніж сама збіжжєва надвишка наших земель. Отже не вся наша надвишка йде на вивіз, бо частина її залишається ще в Польщі, щоб покрити її внутрішні потреби. Коли б прийняти навіть, що ми в обрахунку надвишки збіжжя для наших земель зробили невеликий посув на їх користь, то в найгіршому випадку надвишка галицько-волинських земель рівняється надвишці Польщі (враз із нашими землями). З того висновок, — що без галицько-волинських земель інші землі в Польщі ледви покривають свою потребу в збіжжі, а єдиним продуцентом, що має його надвишку, є галицько-волинські землі, бо ця надвишка рівняється цілому вивозовому сальду Польщі. Очевидячки, що у практиці зуживають збіжжя з наших земель у Польщі, а вивозять за кордон інше збіжжя, однак це вже справи не міняє. Так отже галицько-волинські землі є важним продуцентом збіжжя на вивіз (експорт).

Для доповнення огляду чотирьох головних родів збіжжя на галицько-волинських землях треба згадати ще про якість їх зерна. Для цього дані дуже скупі, бо зводяться до дослідів тільки зерна з двох років, а саме 1926 і 1927¹⁵⁾. За наміченим тоді в міністерстві хліборобства пляном, хотіли проаналізувати окремо збіжжя, що його продавано восени, і окремо ті, що їх продають навесні, прібки мали брати окремо з селянського,

¹⁵⁾ Włodzimierz Wakar, Wyniki analizy zbóż według Ankiety Ministerstwa Rolnictwa z r. 1926 i 1927, „Kwart. Statystyczny“, 1929, том. VI, зшиток 2, стор. 963 і т. д.

окремо з дідичівського збіжжя, і прібок мали взяти як-найбільше. Одначе брати прібки доручили адміністрації, яка свого завдання як-слід не виконала, тимто переведено тільки одну анкету, до якої ввійшли аналізи прібок, що їх брали протягом цілого 1926. року. В р. 1927. анкету повторено у зменшеній мірі. Хоч ці досліди спираються на невелике число прібок, ми подаємо їх висліди, щоб виробити собі погляд на те, як багато треба в нас іще працювати над якістю зерна, головно в селянських господарствах, щоб із того зерна дістати добрий ринковий продукт. Досліди торкались таких прикмет зерна: вага гектолітра, відсоток вогкості й відсоток занечищення. Вагу гектолітра зясовує таблиця 73, стор. 105).

Таким чином, тягар гектолітра збіжжя не дорівнює в нас ні в одному випадку хоч би середній, яку мають у інших краях. Це для нас слаба потіха, що розхвалюване так часто, як багато краший від селянського ринковий товар, — дідичівське зерно, теж таке слабке.

Відсоток вогкості збіжжя, на основі цих дослідів виявляє таблиця 74, стор. 106.

Із тих даних видно, що жито та овес мають у нас за високий відсоток води, одначе так узагалі з цього погляду зерно збіжжя в нас добре.

Відсоток занечищення збіжжя (зерна) на наших землях подає таблиця 75, стор. 107.

З неї видно, що занечищення (засмічення) зерна в нашому селянському збіжжі куди більше, ніж у поміщицькому, а це доказ на те, що в нас погано чистять і не приладжують зерна до збуту. Усі ці дані вказують на велику потребу в нас як-слід підготовляти збіжжя на продаж, бо ці відемні

Таблиця 73

Тягар гектолітра збіжжя	Рік	Селянське збіжжя				Дідичівське збіжжя			
		внутрішній		зовнішній		внутрішній		зовнішній	
		жито	ячмінь	овес	пшениця	жито	ячмінь	овес	
Львівщина . . .	1926	72,14	67,96	59,27	43,51	72,32	68,66	58,00	47,39
	1927	—	67,58	—	45,57	—	69,80	—	—
Станіславщина . .	1926	74,31	68,27	—	45,68	77,46	70,06	—	44,14
	1927	—	—	—	—	—	—	—	—
Тернопільщина . .	1926	73,04	69,89	58,82	40,58	74,63	69,60	60,01	40,53
	1927	—	69,89	—	44,39	—	70,92	—	46,56
Волинь . . .	1926	68,27	64,21	58,44	39,60	69,49	64,37	62,77	39,71
	1927	72,22	67,19	—	42,61	—	64,10	—	—
Полісся . . .	1926	75,45	68,20	60,10	45,92	73,55	66,35	59,85	42,33
	1927	—	—	—	—	—	—	—	—
Холмщина . . .	1926	69,96	66,47	60,01	44,29	71,09	68,02	62,51	42,49
	1927	—	69,38	—	46,61	—	70,43	—	45,47
Гал.-вол. землі . .		72,19	67,90	59,32	43,84	73,09	68,23	60,62	43,57
Польща . . .	1926	71,53	67,47	61,45	44,20	72,22	68,38	64,47	46,17
	1927	—	69,61	—	45,51	—	70,27	—	46,09
Правильний тягар повинен бути около ¹⁶⁾	від	72	71	50	40				
	до	83	76	85	50				
	середня	78	73	70(65)	46				

¹⁶⁾ Hitschmanns Vademecum für den Landwirt, Wien, 1920, том I., стор. 370-372.

Таблиця 74.

Відсоток врогості збіжжя	Рік	Селянське збіжжя				Дідичівське збіжжя			
		впінєшп	жито	ячмінь	овес	впінєшп	жито	ячмінь	овес
Львівщина . . .	1926	13,55	13,80	14,47	14,15	13,85	13,64	13,92	14,79
	1927	—	14,23	—	14,34	—	13,52	—	—
Станиславщина . .	1926	13,09	14,08	—	14,27	11,80	13,03	—	14,04
	1927	—	—	—	—	—	—	—	—
Тернопільщина . .	1926	13,56	13,94	14,46	14,88	13,20	13,66	13,44	14,90
	1927	—	14,06	—	14,78	—	13,87	—	13,93
Волинь	1926	14,67	15,32	13,87	15,—	13,55	14,21	12,—	14,46
	1927	12,18	13,14	—	13,36	—	18,20	—	—
Полісся	1926	12,61	15,01	12,50	15,71	16,08	14,96	18,88	16,47
	1927	—	—	—	—	—	—	—	—
Холмщина	1926	16,49	16,45	16,11	16,75	15,91	16,24	14,43	15,91
	1927	—	17,58	—	16,33	—	17,76	—	16,29
Гал.-вол. землі . .		13,73	14,76	13,05	14,95	14,06	14,91	14,53	15,05
Польща	1926	14,95	15,98	15,44	15,72	15,20	15,48	14,96	15,36
	1927	—	15,57	—	15,72	—	15,52	—	15,72
Середня добра врогість зерна 17)		14,4	14,3	14,3	14,3				

17) Прянишников: Частное земледелие, Берлин, 1922, стор. 220.

Відсоток занецинення збіжжя	Рік	Селянське збіжжя				Дідичівське збіжжя			
		вціненіші	жито	члнмъя	овес	вціненіші	жито	члнмъя	овес
Львівщина.	1926 1927	4,19 —	5,89 8,85	3,15 —	4,86 6,64	0,96 —	2,42 2,52	2,45 —	4,33 —
Станиславівщина	1926 1927	5,30 —	5,85 —	— —	6,42 —	0,44 —	2,31 —	— —	2,92 —
Тернопільщина	1926 1927	5,40 —	4,— 6,02	5,75 —	7,71 7,20	1,46 —	2,13 2,77	2,53 —	5,49 7,57
Волинь	1926 1927	8,17 4,51	6,36 5,98	5,94 —	9,75 7,88	3,93 —	3,27 2,95	2,04 —	6,78 —
Поліся	1926 1927	3,70 —	3,11 —	4,— —	5,77 —	1,50 —	1,36 —	0,95 —	2,23 —
Холмщина	1926 1927	3,79 —	3,10 4,43	3,82 —	8,99 7,45	1,86 —	1,48 2,03	2,13 —	3,57 5,31
Гал.-вол. землі		5,—	5,36	4,53	7,46	1,69	2,32	2,02	4,77
Польща	1926 1927	4,54 —	3,16 4,10	3,78 —	7,26 7,41	1,63 —	1,43 1,93	1,69 —	4,87 5,23

прикмети, а саме малий тягар гектолітра та засміченість, понижують вартість нашого зерна на ринках. З цього бачимо, що кількість збіжжя в нас не йде в парі з його якістю.

2. Інші збіжєві рослини.

Поза головними чотирма родами збіжжя маємо на наших землях ще такі збіжєві рослини: гречка, просо, кукурудза та збіжєві мішанки на зерно. Ці збіжєві рослини мають, ясна річ, куди менше значіння, як головні роди збіжжя та й їх засівна площинь і збори не грають великої ролі у продукції краю.

Засівна площинь, збір узагалі та збір з одиниці площині гречки були в останніх п'ятих роках перед війною та в пятиріччі по війні (Łagoda, Zasiwy i zbiory, Kwart. Stat., т. VII., зшит. 1, ст. 379) такі, як це зясовує таблиця 76, стор. 109.

Гречка займала на галицько-волинських землях перед війною 2,5% площині орних ґрунтів (ріллі), по війні ж ізбільшила свою засівну площинь і тепер займає 3,2% орних ґрунтів. Найбільше сіяли гречку перед війною в Тернопільщині, потім на Волині. По війні Волинь збільшила засівну площинь гречки і стоїть тепер і щодо засівної площині і щодо продукції зерна гречки на першому місці серед цих наших земель.

Супроти цілої Польщі є наші землі переважливим продуцентом гречки. Бо коли перед війною обрібна площинь гречки на галицько-волинських землях давала 51,0% цілої засівної площині цієї рослини в Польщі, то по війні цей відсоток зріс до 62,3%. Щодо самої продукції зерна, то наші землі

давали перед війною 58,3% цілої кількості, продукуваної на землях, які тепер у Польщі, а по війні дають аж 68% усієї кількості гречки. Або: кругло $\frac{7}{10}$ гречки (зерна) цілої Польщі продукують галицько-волинські землі.

Таблиця 76.

Землі	Засіяна площинь гречки в тисячах га		Збір гречки у тисячах сотнарів		Збір із гектара в сотнарах	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина . . .	63,8	16,0	549,4	104,4	8,6	6,5
Станіславівщина		2,7		15,4		5,6
Тернопільщина .		55,1		484,1		8,8
Волинь	50,9	70,7	413,1	501,1	8,1	7,1
Полісся	17,7	26,4	85,0	137,6	4,8	5,2
Холмщина	16,0	16,2	118,5	119,0	7,4	7,3
Гал. - волинські землі	148,4	187,1	1.166,0	1.361,6	7,8	7,2
Польща із гал.-вол. землями . . .	291,2	300,5	1.997,4	2 011,2	6,9	6,7
Участь наших земель у Польщі в $\frac{0}{0}$	51,0	62,3	58,3	68,0	—	—

Цікаво, що збір гречки з одиниці площині є на галицько-волинських землях куди кращий, ніж у корінній Польщі. Бо коли пересіч збору гречки з гектара давала на території земель, що тепер у Польщі, 6,9 сотнарів із гектара, а тепер на цих землях дає 6,7 сотн. із гектара, то наші землі да-

вали перед війною збір 7,8 сотн. з гектара, а тепер дають 7,2 сотн. з гектара. А що на збільшену пересіч збору на землях цілої Польщі впливає збір на гал.-волинських землях, то з того видко, що пересічний збір гречки на корінних польських землях багато менший, ніж збір її на наших землях.

Головними продуцентами гречки є селянські господарства, що дають до $\frac{9}{10}$ зерна, а на решту складаються дідичівські господарства з незначною частиною продукції господарств союзів публичного права.

Для орієнтації подаємо умовні (релятивні) числа продукції гречки в поодиноких родах землеволодіння з р. 1929.:

Таблиця 77.

	Вся продукція зерна гречки (=100) розділена на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	Союзів публичного права
Гал. вол. землі. .	9,8	87,8	2,4

Просо займає в нас таку площінь, дає такі збори і пересічний збір з одиниці площіні, як це подано на таблиці 78, стор. 111.

Площінь проса займала на гал.-волин. землях перед війною 0,86% ріллі (орних ґрунтів), по війні збільшилася до 1,01% ріллі. Перед війною й тепер найбільше проса сіє Волинь. Замітно збільшило засівну площінь проса Полісся, бо більше, ніж удвоє, а збір збільшило майже втрое. На всіх наших землях помітно збільшився збір із одиниці площіні від передвоєнного часу.

Коли розглядати, яку частину творить просо галицько-волинських земель у продукції цілої Польщі, то вийде, що Польща збільшила засівну площинь тільки дуже незначно, зате ж гал.-волин. землі піднесли її майже на $\frac{1}{7}$ частину. Теперішня продукція проса (зерна) наших земель виявляє поверх $\frac{7}{10}$ цілої польської продукції. Отак проса продукують галицько-волинські землі супроти цілої Польщі розмірно більше, ніж гречки.

Таблиця 78.

Землі	Засіяна площинь проса у тисячах га		Збір проса у тисячах сотнарів		Збір із гектара в сот- нарах	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина	18,6	12,3	162,5	142,7	9,2	11,6
Станиславівщина		3,0		36,7		12,1
Тернопільщина		5,7		71,5		12,5
Волинь	18,8	17,4	188,9	189,8	10,0	10,9
Полісся	7,0	16,0	48,8	141,2	7,0	8,8
Холмщина	5,4	3,9	62,0	47,0	11,5	12,2
Гал.-вол. землі	49,8	58,3	462,2	628,9	9,2	10,7
Польща разом із гал.-вол. землями	79,5	80,0	806,5	891,9	10,1	11,1
Участь гал.-вол. земель у Поль- щі в ‰‰	62,6	72,8	57,3	70,5	—	—

Головними продуцентами проса є, очевидно, селяни, як на це вказують орієнтаційні дані з 1929. р.:

	Вся продукція зерна проса (=100) розподілена на господарства		
	поверх 50 гектарів	вище 50 гектарів	Союзів публич- ного права
Гал.-вол. землі . . .	6,1	92,4	1,5

Отже проса продукують більше ніж $\frac{9}{10}$ селяни, а тільки в незначній мірі два інші роди землеволодіння.

Кукурудза — це рослина, яка вимагає лагідного підсоння, тимто вона вдається на наших землях, які у продукції цієї рослини займають майже монопольне становище в Польщі. Кукурудза охоплювала в нас до війни 1,14% ріллі, а тепер займає 1,51%. Статистика подає площінь кукурудзи на насіння й кінського зуба разом. Дані (за Łagod-ою) про кукурудзу див. табл. 80, стор. 113.

Отже галицько-волинські землі дають майже всю кукурудзу, яку продукують у межах Польщі загалом. Поза тою кукурудзою, яку дають наші землі, Польща для своїх потреб спроваджує велику кількість цього зерна із заграниці, передусім із Румунії. Ввіз кукурудзи до Польщі в останніх роках (Wiadomości statystyczne, 1933, зшиток 24, ст. 557) подає таблиця 81, стор. 113.

Коли ж наші землі продукують річно коло 87.000 тон, то з цього видно, який великий дефіцит кукурудзи був би в Польщі, коли б відпала продукція цих земель.

Кукурудзу на зерно продукують передусім селянські господарства; це видно з даних, що вка-

Таблиця 80.

Землі	Засіяна площина кукурудзи в тисячах га		Збір зерна кукурудзи в тисячах сотнарів		Збір із гектара в сотнар.	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина . . .	66,1	2,0	713,8	20,5	10,7	10,2
Станиславівщина		46,5		444,0		10,0
Тернопільщина .		38,6		403,2		10,4
Волинь		0,1		1,6		11,1
Полісся		—		—		—
Холмщина . . .	—	0,1	—	0,6	—	—
Гал.-вол. землі	66,1	87,3	713,8	869,9	10,7	10,2
Польща разом із Гал. вол. землями	66,3	87,7	716,2	875,0	10,7	10,0
Участь гал.-вол. земель у Польщі у $\frac{1}{10}$ $\frac{1}{10}$. . .	99,6	99,5	99,6	99,4	—	—

Таблиця 81.

Ввіз кукурудзи до Польщі	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33
Тони . .	12,580	119,869	72,235	20,559	18,497	22,030	7,736	4,649

зують який відсоток зерна кукурудзи дають поодинокі роди землеволодіння (див. табл. 82, стор. 114).

Мішанки збіжжя на зерно в нас рідше сіють, а між ними вибиваються передусім мішанки вівса та ячменю.

Таблиця 82.

Дані з р. 1929	Вся продукція зерна кукурудзи (=100) розподілена так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публич- ного права
Гал. вол. землі .	6,7	91,3	2,0

Збіжєві мішанки на зерно за р. 1932. займали таку площинь та дали такі збори на наших землях (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 41):

Таблиця 83.

Дані з р. 1932	Засіяна площинь збіжєвих міша- нок на зерно у гектарах		Загальний збір сотнарів		Збір сот- нарів з гектара	
	ячмінь і овес	інші збі- жєві мі- шанки	ячмінь і овес	інші збіжєві мішанки	ячмінь і овес	інші збіжє- ві мішанки
Львівщина . . .	4.624	3.001	37 218	21.871	8,0	7,3
Станиславівщина	2.117	1.099	17.855	8 425	8,4	7,7
Тернопільщина	12 973	13.766	118.824	123.951	9,2	9,0
Волинь	3 580	1 495	36 566	13.725	10,2	9,2
Полісся	442	373	3 534	3 118	8,0	8,4
Холмщина . . .	4.008	1.108	40.756	13 063	11,8	9,6
Гал.-вол. землі	27.774	20 842	254.753	174.153	9,2	8,3
Польща враз із гал.-вол.землями	137 672	92 753	1,894 967	1,144.278	13,8	12,3
Участь гал.-вол. земель у площині і зборі Польщі у %/о/о	20,0	22,4	13,4	15,2	—	—

Ці мішанки (разом) займають на наших землях ледви 0,83% ріллі (орних ґрунтів). Найбільш їх

має Тернопільщина. Наша продукція мішанок ячменю й вівса на зерно займає тільки 13,4% всієї продукції Польщі, а інших мішанок тільки 15,2%. Отже в цьому напрямку продукція галицько-волинських земель не має більшого значіння. Замітний є в нас дуже низький збір із гектара в порівнянні з таким самим збором у цілій Польщі.

Поодинокі роди землеволодіння дають приблизно такі кількості збору зерна з мішанок:

Таблиця 84.

Дані з р. 1929	Вся продукція зерна з мішанок (=100) розподілена на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публичного права
Гал.-вол. землі . .	26,0	70,6	3,4

Хоч це є дані тільки з одного року, то проте видно, що у продукції зерна з мішанок поважну участь бере велика земельна власність. Пояснюється це тим, що зерно мішанок іде передусім на пашу, тимто більші власники продукують його з доповідною метою.

Всі збіжєві рослини, обговорені тут, займали й займають на наших землях таку частину цілої ріллі (орних ґрунтів), як це зясовує таблиця 85, стор. 116.

З цього бачимо, що площинь гречки, проса й кукурудзи помітно збільшилася, але ж, супроти незначної участі цього роду збіжжя в цілій площині ріллі, воно мало впливає на характер господарки в нашому краю.

Всі збіжєві рослини, отже чотири головні ро-

Таблиця 85.

Галицько-волинські землі	Площинь ріллі, занята цими рослинами		Увага
	1909—1913	1925—1929	
Гречка	2,56 ⁰ / ₀	3,23 ⁰ / ₀	1) З браку даних беремо дані з 1929 р.
Просо	0,86 ⁰ / ₀	1,01 ⁰ / ₀	
Кукурудза . .	1,14 ⁰ / ₀	1,51 ⁰ / ₀	
Мішанки збіжжя на зерно . .	0,83 ⁰ / ₀ 1)	0,83 ⁰ / ₀ 2)	2) Дані з 1929 р.
Разом	5,39 ⁰ / ₀	6,58 ⁰ / ₀	

ди збіжжя та гречка, просо, кукурудза й мішанки на зерно займали перед війною й по війні таку частину ріллі:

Таблиця 86.

Гал.-вол. землі	Рілля (=100), занята під збіжєві рослини	
	1909—1913	1925—1929
Головні збіжжя .	56,3 ⁰ / ₀	55,8 ⁰ / ₀
Інші збіжєві рослини . . .	5,4 ⁰ / ₀	6,6 ⁰ / ₀
Разом ⁰ / ₀ ріллі . .	61,7 ⁰ / ₀	62,4 ⁰ / ₀

З цього виходить, що збіжєві рослини — це головні в нашій продукції рослини на ріллі. При цьому їх площинь по війні збільшилась незначно, і то наслідком того, що збільшилася засівна площинь жита, гречки, проса й кукурудзи, при чому зменшилася засівна площинь пшениці та вівса, а на давньому рівні залишилася засівна площинь ячменю.

3. Метеликоцвітні харчеві рослини.

Метеликоцвітні рослини, які плекають на галицько-волинських землях, ділимо на харчеві й на пашні. До харчевих метеликоцвітних (стручкових) належать: горох, квасоля, біб і сочевиця. Ці рослини дають високовартісні харчеві продукти з великим відсотком білковини (20—35%), тимто вони дуже важні при відживі населення, бо заступають йому часто білковину мяса. Крім цього, вони дають цінну пашу, а коли ввести їх у плодозмін, то вони дають ріллі цінний азот. А так добрий обріб ріллі при плеканні цих рослин поправляє її структуру й родючість.

Плекання **гороху** на галицько-волинських землях (за Łagod-ою) таке:

Таблиця 87.

Річна пересіч за пятиріччя	Засіяна площинь гороху в тисячах гектарів		Збір гороху в ти- сячах сотнарів		Збір з гектара в сотнарах	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина	37,7	3,5	367,2	27,9	9,8	7,8
Станиславівщина		1,6		13,1		8,4
Тернопільщина		9,4		84,4		9,1
Волинь		18,8		169,9		9,8
Полісся	3,3	5,5	21,1	40,8	6,4	7,3
Холмщина	9,6	2,4	89,4	22,2	9,3	9,3
Гал.-вол. землі	69,4	39,7	636,2	358,3	9,1	9,0
Польща	281,6	183,7	2.433,7	1.706,4	8,6	9,2
Участь гал.-вол. зе- мель у продукції Польщі в %/о %/о	27,4	21,1	26,1	21,0	—	—

Перед війною засівали галицько-волинські землі горохом 1,20% ріллі (орних ґрунтів), а по війні засівають тільки 0,68% ріллі. По війні можна помітити загальний спад засівної площіні гороху й на галицько-волинських землях і в корінній Польщі. Найбільше відчувається спад засівної площіні гороху в Галичині, потім на Холмщині. Зате збільшило засівну площінь цієї рослини Полісся. Цікаво, що по війні зменшилися збори з одиниці площіні в Галичині, а збільшилися на Волині й на Поліссі. Зате пересічний збір у цілій Польщі збільшився.

Участь галицько-волинських земель у продукції гороху супроти земель теперішньої Польщі спала від передвоєнного часу з 24,1% на 21,1% щодо збору зерна.

Продукція гороху розкладена на поодинокі роди господарств так:

Таблиця 88

Дані за рік 1929	Продукція гороху (=100) розподілена на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публичного права
Гал.-вол. землі . .	21,01	77,11	1,88

З цього видно, що селянські господарства дуже поважні продуценти гороху, більші, ніж це виходило б із відношення ужиткової площіні, яка є в їх посіданні та в руках дідичів.

Квасолю, біб і сочевицю статистика Головного Статистичного Уряду веде разом, тимто ми мусимо нею в такій формі користуватися. Одначе

на підставі інших даних можна вирахувати приблизні вартості для цих трьох ростин зокрема, і це ми далі й подаємо.

Засівна площінь, збори загалом та збір із одиниці площіні були в р. 1931/32. (Statystyka Rolnicza 1931/32, ст. 41) такі:

Таблиця 89.

Дані за р. 1931/32	Квасоля, біб і сочевиця		
	Засіяна площінь гектарів	Збір зерна сотнарів	Збір зерна з гектара
Львівщина	4.737	36.291	9,8
Станіславівщина . .	5.426	45 859	8,1
Тернопільщина . . .	11.005	93.357	8,1
Волинь	4.758	50.190	10,5
Полісся	1.051	9 880	9,4
Холмщина	642	7.396	11,5
Гал.-вол. землі . . .	27 619	242.973	8,7
Польща із гал.-вол. землями	39.448	367.357	9,3
Участь гал.-вол земель у продукції Польщі у ‰‰‰ . . .	70,01	66,13	—

Ці рослини займають у нас тільки 0,48% ріллі (орних ґрунтів). Зате ці рослини плекають майже у $\frac{3}{4}$ на наших землях, і тільки четвертина припадає на решту земель Польщі. Отже власне наші землі дають головний збір квасолі, бобу й сочевиці Польщі. Серед наших земель стоїть тут на першому місці Тернопільщина, яка дає більше ніж третину всіх зборів. Зате збір із одиниці площіні найменший саме в Тернопільщині (а так збір такий

самий і в Станиславівщині), через що спадає для всіх наших земель ця пересіч нижче пересічного збору Польщі.

Коли ж приглянемося до того, кілька було поодиноких родів цих рослин, то, на основі деяких даних, які торкаються цілої Польщі й засіяної площіні 1922/23. року (Stosunki rolnicze Rz. P., I, ст. 36—37), можна виснувати ось що:

Таблиця 90.

	З загальних даних припадає на		
	квасолію	біб	сочевицю
В цілій Польщі обрібна площінь (=100) в р. 1922/23	76,0%	18,7%	5,3%
На цій основі приблизний збір гал.-вол. земель у сотнарах в р. 1932.	184.658	45.435	12.877

Одначе цей приблизний підрахунок треба справити так, що збір квасолі треба для наших земель піднести, бо цей продукт дають майже виключно наші землі, а зате знизити кількість сочевиці й бобу.

Справа плекання цих рослин, і передусім квасолі, це справа майже зовсім селянська, бо селяни дають коло $\frac{3}{4}$ всього збору цих рослин. Про це говорять числа, що їх подає нам таблиця 91, стор. 121.

Плекання квасолі належить до селянських господарств через те, що вона вимагає доброго справлення ріллі, багато ручної роботи при її рості, далі — відповідної дбайливості при зборі

(стручки дозрівають у різних часах), нарешті, ручного сортування, коли приладжують її як ринковий продукт. Все це складається на те, що цю рослину великі господарства плекають дуже мало, а її поширення можливе тільки в селянських господарствах.

Всі метеликоцвітні (стручкові) харчеві рослини, а саме горох, квасоля, біб і сочевиця — займають у нас тільки 1,16% всієї площині ріллі

Таблиця 91.

Дані за р. 1929	Продукція квасолі, бобу й сочевиці (=100), розподілена так на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Гал.-вол. землі . . .	14,1	83,3	2,6

(управних ґрунтів). Однак і з огляду на велике значіння цих рослин для відживи населення, і на їх вагу, як доброго ринкового товару, зокрема, як рослин, що мають велику вагу у плодозміні, — ця площинь дуже мала, і слід було б змагати до того, щоб її поширити.

4. Окопові рослини.

До окопових рослин, важних для галицько-волинських земель, зачисляємо: картоплю, цукровий буряк, цикорію й пашні буряки. Менше важні з окопових є в нас — пашна морква, бруква та ріпа.

Картопля (бараболя, мандибурка, бульба) належить у нас, поза збіжжям, до найважливіших продуктів ріллі. Вона є в селянському господарстві головною стравою селянської рідні. Але, попри це,

є вона теж важною промисловою сировиною, з якої виробляють спирт, крохмаль і інші продукти. Тимто для галицько-волинських земель картопля має своє окреме й важне значіння.

Площинь, збір і збір із одиниці площині картоплі (за Łagod-ою) така:

Таблиця 92.

Річна пересіч за п'ятиріччя	Площинь під картоплею в тисячах гектарів		Збір картоплі в тисячах сотнарів		Перес. збір із гектара сотнарів	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина . . .	159,2	181,7	19.258,8	18.001,1	121	99
Станиславівщина	108,5	92,6	9.764,1	9.328,4	90	101
Тернопільщина .	142,2	110,6	17.778,7	13.174,4	125	119
Волинь	82,6	124,0	5.944,8	11.236,9	72	91
Полісся	95,7	144,5	6.409,9	11.413,3	67	79
Холмщина	75,6	74,0	8.162,5	9.384,5	108	127
Гал.-вол. землі .	663,8	727,4	67.318,8	72.538,6	101	99
Польща	2.404,4	2.478,8	247.899,2	264.579,1	103	107
Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі у %	27,6	29,3	25,5	27,4	—	—

Картопля займала на галицько-волинських землях перед війною 11,5% ріллі (орних ґрунтів), а по війні займає 12,6%, або збільшила свою площинь на 63.600 гектарів, себто на 1,1% площині, яку займають усі орні ґрунти. Картопля має в нас таку приблизно площинь, як овес, а трохи більшу, ніж пшениця. З цього видно, що вона для нашого сільського господарства важна рослина, й виходить, що

вона дальше збільшуватиме свою обрібну площінь.

Серед наших земель зменшила обрібну площінь картоплі супроти стану зперед війни Галичина, передусім через упадок горілляного промислу, а збільшили цю площінь північно-західні землі так, що у висліді загальна площінь картоплі всіх галицько-волинських земель тепер більша, ніж перед війною. Волинь і Полісся мають тільки обрібною площіні картоплі, що перед війною.

Збір із одиниці площіні зменшився трохи по війні, тоді, як цей збір у Польщі збільшився, й то у значній мірі. На це склалося поменшення збору з гектара Львівщини й Тернопільщини, де цей збір по війні поменшився на 22, чи то 6 сотнарів на гектар. Зате зріст збору з одиниці площіні по війні виказують усі інші землі, при чому найкращі збори дає Холмщина, бо аж 19 сотнарів більше з гектара, ніж давніше.

Галицько-волинські землі дають Польщі 29,3% цілої її площіні картоплі, отже, в порівнянні з передвоєнним станом на цих землях, збільшили свою участь на 1,7%. Таксамо воно мається зі зборами картоплі, якої дають наші землі до збору Польщі 27,4%, а перед війною давали тільки 25,5%, або тепер дають на 1,9% більше.

Картопля, що її продукують великі господарства, призначена до вжитку промислу та забезпечення нею більших осередків; картопля, що її плекають селяни, має передусім за завдання задоволювати потреби селянської рідні, а далі — забезпечувати менші міста та дрібний хліборобський промисел. Докладної грانیці тут, очевидячки, повести не можна. Збір картоплі на галицько-волин-

ських землях розподілюється між поодинокі роди господарств приблизно так:

Т.блиця 93.

Дані за р. 1929	Цілий збір картоплі (=100) розпо- ділювався на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публичного права
Львівщина	12,7	85,4	1,9
Станиславівщина . .	10,9	86,3	2,8
Тернопільщина . . .	18,5	79,7	1,8
Волинь	7,3	91,8	0,9
Полісся	9,7	89,2	1,1
Холмщина	13,9	85,4	0,7
Гал.-вол. землі . . .	12,3	86,2	1,5
Польща	19,4	78,9	1,7

З цього видно, що головними продуцентами картоплі на наших землях є селяни, з тим, що тільки одна Тернопільщина виказує трохи більшу участь поміщицьких господарств у продукції цієї рослини. Коли ж порівняти галицько-волинські землі з корінними польськими землями, то там великі господарства садять куди більше картоплі, ніж у нас, а впливає на це передусім продукція картоплі на дідичівських господарствах Познанщини, Поморя й осередньої Польщі, яка призначена для промислового переробу.

Промисел, для якого головною сировиною є картопля, є горілчаний (спиртовий, чи горільний), крохмальняний та сушарський. Головне місце займає продукція спирту з картоплі, і то передусім у невеликих хліборобських горільних, порозкиданих по краю в різних околицях картопляної про-

дукції, вони легко можуть переробити надвишку продукції картоплі. На наших землях, як і в цілій Польщі, цей промисел не міг підвестися з воєнного знищення, і то через нові господарські й політичні умови, які створили в Польщі великий район продукції спирту, а його нема куди збувати. Цей промисел на наших землях виглядає (Rocznik Statystyczny 1928, ст. 143, 144) так:

Таблиця 94.

Дані за 1926/27 рік	Хліборобські горільні		
	число	зужито тон картоплі	вироблено гектолітрів 100° спирту
Львівщина	157	106.001	56.910
Станиславівщина	42		15.650
Тернопільщина	88		42.280
Волинь	7	3.199	3.760
Полісся	9	4.500	4.290
Холмщина	29	11.877	4.200
Гал.-вол. землі	332	123.577	127.090
Ціла Польща	1.246	448.917	510.280
Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі у %/о	26,6	27,9	24,9

З цього видно, що найбільше хліборобських горілень, де найбільше зуживали картоплі й найбільше продукували спирту, є у Львівщині й у Тернопільщині, найменше — на Волині. Однак перед війною було в Галичині (враз із краківським воєвідством) аж 890 горілень із продукцією 748.000 гектолітрів спирту, а на Волині й на Поліссі поперех 100 горілень із продукцією коло 180.000 гектолітрів на рік. З цих чисел видно, як сильно війна, а по-

тім окремі господарські умови знищили в нас хліборобське горільництво.

Зужито спирту в Галичині й у східніх воєвідствах останніми роками (Rocznik Statystyczny, 1930, ст. 270):

Таблиця 95.

Випито спирту в літрах на одиницю населення	1927	1928	1929	середня
Галичина	1,32	1,52	1,52	1,45
Східні воєвідства .	1,29	1,50	1,42	1,40
Середні числа . .	1,30	1,51	1,47	1,42

Коли на цій основі обчислити споживок спирту місцевим населенням наших земель, то воно доходить до 127.000 гектолітрів, або більше-менше рівноважиться з краєвою продукцією спирту з картоплі. На цю продукцію спирту зуживають річно коло 4,500.000 сотнарів картоплі, або коло 6,2% цілого збору галицько-волинських земель. Очевидячки, що на цей переріб іде передусім дідичівська картопля, і цим треба пояснити, що коли горільництво у Східній Галичині підупало, то зменшилася поважно й обрібна площінь картоплі, головно на дідичівських ланах.

Крохмальняний промисел (Stosunki rol. Rz. P., I, стор. 240—241) подає таблиця 96, стор. 127.

Тут у Галичині врахована й її західня частина, а в північно-західніх землях і білоруські етнографічні землі в Польщі. Одначе навіть із цього приблизного зіставлення бачимо, що цей рід промислу, де переробляють картоплю, тепер не грає в нас важнішої ролі. Коли навіть прийняти, що всі

4.500 тон картоплі, переробленої цим промислом, — наш продукт, то це тільки окрушка всієї нашої картопляної продукції. Зате ні в сиропярському, ні в декстринярському виробництві ми участі зовсім не беремо.

Таблиця 96.

	Кількість під-приємств						Разом переро-били картоплі в тонах	
	крохма-лярні		сиро-пярні		декстри-нярі		1910—14	1922—23
	1910—14	1922—23	1910—14	1922—23	1910—14	1922—23		
Галичина . . .	6	4	—	—	—	—	9.000	4.500
Півн.-зах. землі .	28	—	—	—	—	—	33.000	—
Разом . . .	34	4	—	—	—	—	42.000	4.500
Польща . . .	143	42	6	6	3	3	473.000	282.500

Надвишка картоплі, яку можемо вивозити поза наші землі, велика. Докладно її означити годі, бо для цього немає ніяких матеріалів. Одначе, приблизно вичисливши її спотребовання в нас, ми можемо дістати орієнтаційні числа, які, ясна річ, не є докладні.

І так, галицько-волинські землі виказують тут приблизно такий білянс продукції і зужиток картоплі, як це виявляє таблиця 97, стор. 128.

На основі цього, довільного вивозу залишається на галицько-волинських землях коло 15 міліонів сотнарів картоплі, або 150.000 вагонів. Ними

забезпечують галицько-волинські землі передусім головні промислові осередки в Польщі, а тільки дрібна частина йде поза кордони держави. Вивіз

Таблиця 97.

У сотнарах	Прихід	Розхід
Річна продукція.	72,538.600	
Зужиття в горільництві		4,500.000
На насіння		14,548.000
На спожиття для населення (по 1 сотн. на голову)		9,000.000
На годівлю (по 30 сотнарів на господарство)		30,000.000
На крохмальництво.		45.000
Разом	72,538.600	58,093.000
Надвшка.		14,445.600
	72,538.600	72,538.600

і привіз картоплі з Польщі дуже хитається, як на це вказують числа з двох років (Badania nad opłacalnością gospodarstw wiejskich, 4. sprawozdanie, Warszawa 1931., стор. 24, 28 і 33):

Таблиця 98.

Вивіз і привіз картоплі Польщі	У сотнарах		
	вивіз	привіз	сальдо
Рік 1928/29	882.307	2.492	879.815
Рік 1929/30	356.323	1.865	354.458

З цієї таблички виходить, що тільки 3.500—9.000 вагонів картоплі творить вивозове сальдо, яке не впливає на ліквідацію такої великої продук-

ції картоплі, продукції, що в Польщі доходить загальною до 2,645.791 вагонів.

Збут картоплі й її таке використання, як би слід, ні в нас, ні в Польщі загальною не налаштовані, тимто її багато марнується, чи-то при переховуванні, чи в використовуванні в господарстві, — вона не дає того господарського ефекту, як слід було б.

Таксамо нема на наших землях і відповідно розвинутого картопляного промислу. Виріб картопляного спирту невеликий, а інші галузі переробу картоплі в нас або цілком незнані, або ледви животіють. І через те не використовують тих великих зборів, що їх дає нам картопля. Не використовують у нас як-слід картоплі і в господарстві. Не вживають картоплі до корму тварин так, як цього потрібно, а годують тому, бо картопля є, а інших кормів немає. Таксамо і для споживку в селянській сім'ї картопляні харчі часто однобічні, бо інших харчів немає. А у зв'язку з цією однобічністю виходить велика втрата з того, що картопля може дати доброго, коли розумно й як-слід її використовувати.

Тимто поза налаштовуванням збуту та приладжуванням нашого картопляного промислу, треба в нас теж подбати за те, щоб картоплю розумно й як-слід використовувати для корму тварин і прохарчовування людей. Тоді вартість наших чималих зборів картоплі ще більше піднесеться.

Друга з черги важна окопова рослина на галицько-волинських землях є **цукровий буряк**. Окремі умови обробу ріллі для цієї рослини, konieczність правильно доглядати її під час росту, необхідність уживати штучних погноїв, — зробили введення цукрового буряка в сільське, і передусім

селянське господарство переломовою подією. Цукровий буряк у сільському господарстві — рівнозначний із інтензивним способом господарювання на ріллі. Добрі доходи з нього, зуживання відпадків фабрикації цукрового буряка, а з цим посилення годівлі тварин — це й наслідки, які змінюють і в організаційному напрямку всі інші ділянки господарки хлібороба. Тимто ця рослина має для нас окреме й важне значіння також на наших землях. А що цукровий буряк продукують виключно на переріб у фабриках, то з його плеканням зв'язаний безпосередньо й розвиток одної з найважливіших ділянок хліборобського промислу — цукроварства.

Засівну площінь, збори і збір із одиниці площіні цукрового буряка на наших землях (за Łagodoю) виявляє таблиця 99, стор. 131.

Це стан, який можна назвати нормальним, бо торкається часу, заки почала діяти світова господарська криза, та ще не обмежено продукції цукрового буряка. Одначе, від 1930. р. почавши, продукція цукрового буряка меншає, і то через зменшення можливостей експорту цукру, які майже що рік то менші.

Перед війною площінь цукрового буряка займала на галицько-волинських землях тільки 0,37% цілої площіні орних ґрунтів, а по війні, в часі т. зв. доброї кон'юнктури (до р. 1929.) — 0,65% цих ґрунтів. Ця площінь була перед війною ледви 12,9% площіні цукрового буряка на землях, що тепер належать до Польщі. Зате по війні наші землі давали вже 18% засівної площіні цукрового буряка в Польщі. З цього видно, як незначне в цілій системі нашого сільського господарства пле-

кання цукрового буряка, одначе по війні бачимо тенденцію — вводити його в більшій мірі і це довело до подвоєння його засівної площині. Але ж цукровий буряк залежить не тільки від охоти господаря, але передусім від можливостей його збуту, себто від розвиненого як-слід цукроварського промислу. А це сильно обмежує можливість поширити цю рослину.

Таблиця 99.

Річна пересіч за п'ятиріччя	Засівна площинь цукрового буряка в тисячах гектарів		Збір цукрового буряка в тисячах сотнарів		Збір сотнарів із гектара	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина . . .	6,0	8,4	1.201,6	1.533,7	200	180
Станіславівщина	—	3,1	—	608,2	—	194
Тернопільщина .	—	7,9	—	1.467,3	—	187
Волинь	8,1	11,8	1.253,4	1.697,0	155	145
Полісся	—	0,2	—	25,0	—	155
Холмщина . . .	7,7	6,2	1.330,2	1.062,5	171	171
Гал.-вол. землі	21,8	37,6	3.785,2	6.393,7	172	170
Польща з гал.-вол. землями .	167,8	208,3	41.132,5	42.158,9	245	202
Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі у %	12,9	18,0	9,2	15,1	—	—

Коли приглянутися продукції цукрового буряка на наших землях перед війною, то буде видно, що він був поширений тільки у Львівщині, на Волині й на Холмщині. Всі інші землі його цілком не продукували, або продукували в невеликих, ма-

лозначних кількостях. Зате по війні плекання цукрового буряка поширилося на всі наші землі, і то передусім на Поділлі, де воно зрівнялося майже із Львівщиною та з Волинню. Навіть Полісся виявляє деяку площінь цукрового буряка.

Збори цукрового буряка наших земель давали перед війною тільки 9,2% всього збору тих земель, що входять тепер у склад Польщі, отже приблизно на $\frac{1}{4}$ менше, ніж на це вказувала б участь галицько-волинських земель у засівній площіні буряка. Але по війні різниця між участю площіні й участю зборів наших земель у продукції Польщі є вже тільки $\frac{1}{6}$ частина на некористь збору. Це походить із того, що пересічний збір із гектара перед війною на землях, що тепер у Польщі, був дуже високий, 245 сотнарів із гектара, а в нас був тільки 173 сотнари; по війні в нас ця пересіч незначно впала, бо тільки на 170 сотнарів з гектара, та зате поширення цукрового буряка на землі, що його досі не управляли, понизило пересіч збору в Польщі на 202 сотнари з гектара. Отже на галицько-волинських землях поширення цукрового буряка не вплинуло дуже відємно на пересічний збір із гектара. Зате в цілій Польщі, хоч засівна площінь цукрового буряка збільшилася на 17%, то пересічний збір упав на 18%, тимто й загальне збільшення збору невелике, бо всього коло 1 міліона сотнарів. Звідтіль для нас висновок, що господарі наших земель уміють скоро приспособлюватися до плекання такої нової й мало досі поширеної, а в деяких околицях зовсім незнаної рослини, якою є цукровий буряк, рослини, що вимагає інтенсивної культури. Звідтіль і другий висновок, що поширення цукрового буряка в майбут-

ньому не наскочить у нас на труднощі з боку нашого сільського господарства.

Однаке, від 1930. р. починаючи, назверхні умови, а саме: величезні запаси трощевого цукру на світових ринках, зріст продукції бурячаного цукру в різних європейських краях, далі експортів труднощі Польщі, — все це склалося на те, що на галицько-волинських землях, як і в цілій Польщі, продукція цукрового буряка сильно впала. Про це кажуть такі числа з останнього часу (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 48):

Таблиця 100.

Дані за 1932 р.	Продукція цукрового буряка		
	площинь у тисячах гектарів	збір у ти- сячах гек- тарів	збір із гек- тара сот- нарів
Львівщина	5,8	1.139,0	196
Станиславівщина .	2,9	514,3	177
Тернопільщина . .	2,1	330,8	159
Волинь	4,3	737,9	169
Полісся	—	—	—
Холмщина	3,3	625,4	186
Гал.-вол. землі .	18,4	3.347,4	181
Польща і гал.-вол. землі	116,0	23.785,7	205
Участь гал.-вол. зе- мель у продукції Польщі в ‰ ‰ . .	15,8	14,0	—

Найбільше звузилося плекання цукрового буряка в Тернопільщині, потім на Волині, далі на Холмщині. Засівна площинь цукрового буряка на галицько-волинських землях зменшилася до 0,32% цілої площині орних ґрунтів (ріллі), або зій-

шла на ще меншу, ніж перед війною. На Волині й на Холмщині продукція цукрового буряка впала на половину передвоєнної кількості. Зменшення продукції цукрового буряка на галицько-волинських землях і в цілій Польщі унагляднюють такі числа:

Таблиця 101.

Пересіч 1909—1913 = 100	Гал.-вол. землі		Польща враз із гал.-вол. землями	
	1925—1929	1932	1925—1929	1932
1. Площинь цукро- вого буряка . . .	172,4	84,3	124,1	69,1
2. Збір цукрового буряка	168,8	88,4	102,4	57,8
3. Збір із гектара цукрового буряка	98,2	104,5	82,4	83,7

Ці числа кажуть, що плекання цукрового буряка на галицько-волинських землях по війні зросло розмірно більше, ніж у Польщі загалом. І спад цієї продукції від пересічі 1925.—1929. рр. до 1932. року був розмірно більший на наших землях, одначе спинився на 84,4% передвоєнної площині й 88,4% передвоєнного збору, тоді як у Польщі впав він до 69,1% передвоєнної площині й 57,8% передвоєнного збору. І коли сама засівна площинь і збір цукрового буряка зменшились, то рівночасно збір із одиниці площині, який упав у рр. 1925.—1929. на наших землях на 98,2% передвоєнного, а в цілій Польщі на 82,4% передвоєнного, піднісся в р. 1932 для наших земель на 104,5%, а в корінній Польщі залишився майже однаковий, бо виявляє 83,7% передвоєнної вартости. Отже, хоч на наших землях відпали від продукції цукрового буряка де-

які господарства, то ті, що його далі плекають, ведуть наскрізь інтенсивну господарку, видатнішу, ніж перед війною. Замітне тут те, що господарська криза не вплинула відємно на інтенсивність плекання цукрового буряка в нас, або іншими словами при цій рослині виплачується вести інтенсивну управу (обріб ріллі як-слід, штучні погної і т. д.) навіть серед господарської скрути. Але ж справа поширу цукрового буряка зводиться до того, що обмеження продукції бурячаного цукру обмежує рівночасно обрібну площінь цукрового буряка, а з тим неможливо довільно його вводити в сільському господарстві.

Продукція бурячаного цукру, тимто й цукрового буряка, впала в цілому світі, порівнюючи з передвоєнним станом. Одначе культура цукрового буряка, а з тим і пересічний збір із гектара по війні збільшилися, як про це говорять (*Statystyka rolnicza 1931/32*, стор. 81) числа табл. 102, ст. 136.

З тієї таблиці бачимо, що галицько-волинські землі не останні щодо кількості продукції, та зате вони тепер останні щодо збору цукрового буряка з одиниці площіні. Наша продукція цукрового буряка приблизно 1% світової продукції, зате збір із одиниці площіні є тільки 71% пересічі такого збору в цілому світі.

Світовий збір цукрового буряка знизився 1932. р. до 64% передвоєнної продукції, а це передусім через конкуренцію з трощевим цукром.

Продукцію бурячаного і трощевого цукру (*Rocznik Statystyki Rz. P. 1930*, стор. 605) зясовує таблиця 103, стор. 137.

Отже тоді як бурячаний цукор, що в його поширенні ми безпосередньо зацікавлені, продукують у тій самій кількості, що перед війною, то трошевого цукру тепер майже удвоє тільки, що колись, а водночас немає місця збуту на цей пер-

Таблиця 102.

	Збір цукрового буряка в мільйонах сотнарів			Збір із гектара сотнарів	
	Пересічна 1909—1913 за один рік	Пересічна 1927—1931 за один рік	1932	1909—1913	1932
Світовий збір	543,1	517,7 ¹⁾	349,8 ¹⁾	234	256 ¹⁾
в тому:					
1. Бельгія	16,1	17,4	15,0	275	282
2. Болгарія	1,9	2,5	2,4	129	200
3. Велика Британія	—	19,4	20,4	—	196
4. Голандія	17,9	18,7	15,7	306	393
5. Данія	7,9	10,3	12,4	299	326
6. Іспанія	8,6	19,5	17,9	242	219
7. Зєднані Держави Північної Америки	44,1	71,2	81,6	225	262
8. Італія	18,0	26,6	24,9	336	297
9. Німеччина	139,9	117,8	74,7	300	276
10. Польща	41,1	41,9	23,8	245	205
11. Румунія	2,7	8,7	—	206	—
12. Швейцарія	0,2	0,4	0,5	413	470
13. Швеція	9,4	9,9	13,3	307	333
14. Франція	59,0 ²⁾	67,3	70,2	239 ²⁾	281
15. Чехословаччина	—	64,1	36,8	—	252
16. Угорщина	15,0	13,9	8,8	254	191
17. Югославія	1,0	8,4	—	195	—
Гал.-вол. землі	3,7	6,4 ³⁾	3,3	173	181

¹⁾ без ССРСР, ²⁾ у передвоєнних границях, ³⁾ за рр. 1925—1929.

ший, отже й нема великих можливостей для поширення цукрового буряка. Є це одне з пекучих для нас, а досі нерозв'язаних питань, які поставила в нас на чергу господарська криза та змінені господарські умови світу.

Таблиця 103.

Світова продукція цукру (разом із СРСР) у тонах	Тисячі тон цукру	
	бурячаного	тросцевого
1913/14	9.646,3	9.987,2
1922/23	5.312,4	13.184,7
1923/24	6.033,4	14.593,2
1924/25	8.281,1	15.999,2
1925/26	8.528,5	16.605,2
1926/27	7.856,7	16.212,2
1927/28	9.121,9	16.518,8
1928/29	9.543,0	18.174,5
1929/30	9.535,0	17.678,7

Цукровий буряк плачуть у нас три роди господарств, чи плянтацій, а саме: 1) господарства фабричні, що є власністю цукроварень, 2) господарства великовласницькі (дідичівські) і 3) господарства селянські. Найсильнішими продуцентами цукрового буряка на наших землях є дідичівські господарства, як видно (пор. Jan Łagoda, Zasięwy i zbiory r. 1929, „Kwart. Stat.“ 1930, зшиток 1, стор. 318—319) з таблиці 104., на стор. 138.

Висновок із цих чисел такий, що цукроварні контракують плянтації цукрового буряка передусім у дідичів і щойно потім у селян. Дідичівські та фабричні плянтації цукрового буряка на галицько-волинських землях дають разом близько $\frac{2}{3}$ частини, і тільки $\frac{1}{3}$ частину дають господарства селянські. Подібне відношення є й у цілій Польщі, одначе

там фабричних плянтацій майже немає, зате поміщицькі плянтації більші, й самі забирають кругло $\frac{2}{3}$ цілої засівної площині цукрового буряка.

Таблиця 104.

Дані за р. 1929	Площинь цукрового буряка в гектарах				Ціла площинь (— 100) розподілюється на господарства		
	Ціла поверхня	господарства фабричні	господарства дідичівські	господарства селянські	фабричні	поміщицькі	селянські
Львівщина . . .	9.124	316	5.578	3.230	3,5	61,1	35,4
Станиславівщина	4.874	—	2.987	1.887	—	61,3	38,7
Тернопільщина .	10.959	464	9.116	1.379	4,2	83,2	12,6
Волинь . . .	14.708	1.393	7.258	6.057	9,5	49,3	41,2
Полісся . . .	224	—	77	147	—	34,4	5,6
Холмщина . . .	7.377	414	4.166	2.797	5,6	57,0	37,4
Гал.-вол. землі .	47.266	2.587	29.182	16.497	5,5	61,7	32,8
Польща . . .	238.897	4.475	158.883	75.539	1,5	66,5	32,0

Виріб цукру на наших землях (Stosunki rolnicze Rz. P., т. I, ст. 231) подає табл. 105, стор. 139.

Коли приймемо за нормальний повоєнний рік продукції цукру р. 1924/25., то побачимо, що наша участь у виробі цукру на теперішніх просторах у Польщі була перед війною більша, хоч кількість цукроварень була менша. Звідтіль висновок, що продукція цукру на одну цукроварню в нас зменшилася. Приглянувшись самій продукції цукру, побачимо, що на наших землях вона творить тільки 70% передвоєнної, тоді як збори цукрового буряка осягнули в нас 168% передвоєнної кількості. Така різниця між зборами цукрового буряка

Таблиця 105.

Землі	Кількість цукроварень					Продукція в сотнах сирого цукру					Вартість білого цукру
	1913—1914	1921—1922	1922—1923	1923—1924	1924—1925	1913—1914	1921—1922	1922—1923	1923—1924	1924—1925	1924—1925
Львівщина . . .	2	2	2	2	2	230.000	38.697	68.630	112.458	185.181	151.789
Станиславщина	—	—	—	—	1	—	—	—	—	50.000*	41.500
Волинь . . .	5	1	2	4	4	340.101	10.126	23.074	64.836	125.348	102.746
Холмщина . . .	3	3	3	4	4	155.530	35.326	61.823	95.597	154.248	126.433
Гал.-вол. землі . . .	12	6	7	10	11	725.631	84.149	153.527	272.891	514.777	422.468
Польща з гал.-вол. землями . . .	87	68	70	74	75	6,834.101	1,812.380	3,151.044	4,144.056	5,346.202	4,369.859
Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі в %	13,7	—	—	—	14,6	10,6	—	—	—	9,6	—

*) Від 1928 року; продукція подана в рубриці 1924—1925 є насправді з 1928 року, й то тільки приблизна.

і продукцією цукру виходить із того, що майже $\frac{1}{2}$ нашого збору буряків вивозять для переробу поза межі галицько-волинських земель. Отже ми даємо сировину, з якої інші фабрики й інші робітники роблять готовий продукт, хоч у нас вільних до праці рук надто багато.

Чи ми маємо, й яку маємо надвишку цукру на галицько-волинських землях, можна вичислити з його продукції та споживку у краю. Споживок цукру в різних околицях Польщі різний, як це пояснює (Rocznik Statystyki Rz. P. 1930, стор. 269) ця табличка:

Таблиця 106.

	Споживок цукру на людину й рік у кілограмах	
	1928	1929
Вовівдства осередні	13,06	13,25
„ західні	17,73	18,11
Середня	15,39	15,68
Вовівдства східні	6,06	5,88
„ південні	9,45	9,74
Середня	7,75	7,81

Отже на наших землях споживають цукру на голову й рік половину менше, ніж ув осередній і західній Польщі. На основі цього споживку цукру на галицько-волинських землях є така надвишка цукру:

споживок коло	700.200 сотн. цукру
продукція цукру з наших буряків коло	1,022.992 „ „
надвишка коло	322.792 сотн. цукру

Отже в нормальних обставинах ми можемо щорічно вивозити коло 3.200 вагонів цукру з галицько-волинських земель, коли б усі наші буряки на наших землях переробляли. Коли ж ми на наших землях виробляємо з наших буряків тільки коло 500.000 сотнарів цукру, то на покриття власного споживку мусимо коло 200.000 сотнарів спроводити того цукру, який поза нашою територією роблять із наших буряків. Щоб наші землі могли бути справдішніми вивозниками цукру й не тільки цукрових буряків, ми мусимо мати бодай удвоє такий сильний цукроварський промисел, що тепер. Коли б до того уступили ще назверхні причини, які власне гальмують плекання цукрових буряків, й які були за Австрії в Галичині через упривілейовування судетських країв, і тепер є через упривілейоване становище інших (західньо-польських) земель у Польщі, коли б не було поганих господарських умов для наших земель (Поділля немає ні одної цукроварні!), та коли б трохи полекшало з вивозом — то галицько-волинські землі могли б стати одним із поважних продуцентів і експортерів цукру в середущій Європі. При цьому треба зазначити, що ні однієї цукроварні на галицько-волинських землях немає в руках селян, і немає ні одної, що була б у руках українців. А що $\frac{2}{3}$ цукрового буряка продукують чужі нам дідичі, то для нашого народнього господарства залишається дуже мало культури й доходів такої цінної в сільському господарстві рослини, як — цукровий буряк.

Третя з черги окопова рослина, яку плекають у невеликих кількостях, і як цукровий буряк тільки на замовлення фабрик — це **цикорія**.

Одначе її на галицько-волинських землях надзвичайно мало, бо в р. 1928/29 було її тільки у Львівщині 22 гектари зі збором 4.711 сотнарів, або на гектар було збору 214 сотнарів цикорії. Зате в цій Польщі було її в тому році 2.444 гектарів зі збором 511.329 сотнарів, при пересічному зборі з гектара 209 сотнарів. Отже наші землі дають тільки коло 1% засівної площині цикорії в Польщі. Ця рослина заслуговує в нас на поширення; і то тим більше, що в нас споживають коло 50.000 сотнарів цикорії та надолужнів кави. У Польщі є тепер 33 фабрики цикорії, й одна українська кооперативна — «Суспільний Промисл» у Львові на Богданівці. Ця галузь нашого промислу чекає ще розвитку.

Пашних буряків у нас було в р. 1924/1925 (Rocznik Statystyki Rz. P. 1925/26, cz. IV. — новіших даних нема):

Таблиця 107.

Дані за рік 1924/25	Пашні буряки		
	Площинь у тисячах гектарів	Збір у тисячах сотнарів	Збір сотнарів із гектара
Львівщина	15,7	4.364,7	278
Станиславівщина .	4,4	1 275,2	287
Тернопільщина . .	8,8	2.349,1	268
Волинь	6,8	1.242,1	184
Полісся	7,3	1.420,6	196
Холмщина	1,6	474,4	294
Гал - вол. землі . .	44,6	11.126,1	247

Пашні буряки займають у нас 0,78% ріллі (орних ґрунтів).

Засівна площинь пашних буряків зростає з року на рік, і то головно в околицях, які ведуть

інтенсивнішу годовельну господарку. Дальше поширення цієї рослини залежне вже виключно від волі хлібороба.

Пашна морква — займала в нас невелику засівну площинь, як про це говорять (Stosunki Rolnicze Rz. P., том. I., стор. 56-57) такі числа:

Таблиця 108.

Дані за р. 1922/23	Пашна морква		
	Засівна площинь у тисячах гектарів	Збір у тисячах сотнарів	Збір із гектара сотнарів
Львівщина . . .	1,6	297,9	191
Станиславівщина .	1,0	190,4	188
Тернопільщина . .	1,6	374,7	229
Волинь	5,2	803,1	156
Полісся	5,2	396,8	76
Холмщина	1,2	290,9	240
Гал.-вол. землі . .	15,8	2.353,8	148
Польща з гал.-вол. землями	53,0	10 124,1	191
Участь гал.-вол. зе- мель у продукції Польщі у ‰	29,8	23,2	—

Засівна площинь пашної моркви займає на наших землях 0,27% ріллі (орних ґрунтів), або ледви трохи більше, ніж $\frac{1}{3}$ тої площині, яку займають наші буряки. Інтенсивність її плекання дуже різноманітна, бо її збір із гектара є на Холмщині 240 сотнарів, а на Поліссі ледви 76 сотнарів.

У порівнянні з засівною площинню цієї рослини в Польщі, наші землі дають 29,8% площині

і 23,2% у зборах. Звідтіль теж видно, що збір із одиниці площіні в нас у пересічі невеликий. Його понижує Полісся й Волинь через свої невеликі збори, при чому ці дві країни займають у нас аж $\frac{2}{3}$ цілої обрібної площіні пашної моркви.

Бруква й ріпа (різних відмін) займають у нас дуже малу площінь, до того ж вона що року міняється на різних землях, бо ці рослини в нас сіють непослідовно, себто, вони не як-слід уведені у плодозмін.

Всі окопові рослини разом займають у нас таку площінь ріллі (орних ґрунтів):

Таблиця 109.

Гал.-вол. землі	Тисячі гектарів	Рослини займають % ріллі (орних ґрунтів)	Дані за рр.
Картопля	727,4	12,60	1925—1929
Цукровий буряк . .	37,6	0,65	1925—1929
Цикорія	—	—	—
Пашні буряки . . .	44,6	0,78	1924—1925
Пашна морква . . .	15,8	0,27	1922—1923
Бруква й ріпа . . .	5,7	0,10	—
Разом	831,1	14,40	—

Окопові рослини займають у нас коло $\frac{1}{4}$ частини тої площіні ріллі, що її займають головні роди збіжжя, при чому вирішне становище має картопля — її обрібна площінь займає 87% площіні всіх окопових рослин на галицько-волинських землях.

5. Промислові рослини.

Назва «промислові» рослини недохладна, бо ж деякі інші рослини, що ми вже про них говорили, правлять теж за сировину для хліборобського промислу, н. пр., ячмінь, картопля, цукровий буряк, цикорія. Одначе здавна прийнято такий поділ, що в окрему групу зараховують т. зв. «промислові» рослини, тимто в цьому розділі ми окремо обговоримо: 1) льон і коноплі — на волокно, 2) льон, коноплі, мак, ріпак — усі на олій, 3) хміль, 4) тютюн. Усі ці рослини плекають виключно для промислового переробу — для иншого вжитку вони не служать.

Льон і коноплі на волокно, це — основа нашого домашнього ткацького промислу, а далі — джерело сировини для фабрик волокняних виробів. Тимто і ці рослини, коли їх як-слід плекати, можуть дати початок до нашого волокняного промислу, який раніш, чи пізніше нам треба буде розбудувати. Поки-що ми тепер є тільки продуцентами сировини для чужих фабрик, але й це вже є таким джерелом доходів, що цій справі треба в нас присвятити окрему увагу.

Льон на волокно (Zasiewy i zbiory, kwart. statyst. 1930, зшиток 1, стор. 385) в нас сіють, як це виявляє табл. 110, стор. 146.

Льон на волокно збільшує заєдно свою засівну площінь на галицько-волинських землях у воєнних роках і то з 0,52% в р. 1922 на 0,57% всієї ріллі у рр. 1925—1929., при чому важне тут те, що збільшується збір із одиниці площіні, а це для дальшої культури льону важне, дає добрі вигляди на майбутнє. Найбільшу площінь льону на волокно

дає в нас Полісся, та воно має найменші збори з гектара. Зате найбільшу кількість льону дає Львівщина. Найкращі пересічні збори з одиниці площі й рівночасно й найкращу культуру льону виказує Тернопільщина, по ній — Холмщина. За-

Таблиця 110.

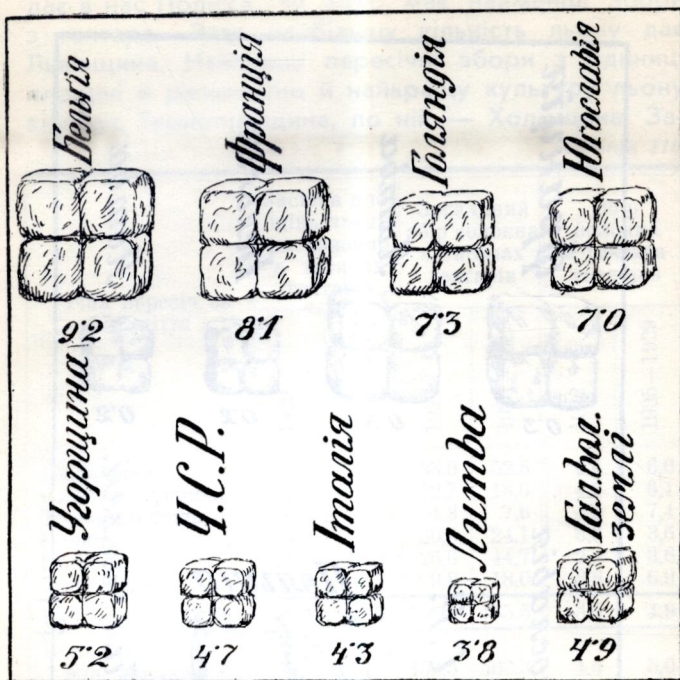
Річна пересіч за п'ятиліття	Засівна площінь льону на волокно в тисячах гектарів		Загальний збір волокна в тисячах гектарів		Збір волокна з гектара сотнарів	
	1922	1925—1929	1922	1925—1929	1922	1925—1929
Львівщина . . .	7,5	7,9	33,0	52,5	4,4	6,6
Станиславівщина	2,6	3,0	12,7	18,6	4,9	6,1
Тернопільщина .	0,9	1,0	4,3	7,6	4,8	7,4
Волинь	5,7	6,6	20,5	24,1	3,6	3,6
Полісся	11,1	12,3	26,6	44,7	2,4	3,6
Холмщина	2,6	2,7	9,8	18,0	3,8	6,9
Гал.-вол. землі .	30,4	33,5	106,9	165,5	3,5	4,9
Польща з гал.-вол. землями .	101,1	113,0	452,5	562,3	4,5	5,0
Участь гал.-вол. земель в продукції Польщі у %/о	30,0	29,6	23,6	29,4	—	—

мітне тут те, що пересічні збори з одиниці площі на галицько-волинських землях тепер майже зрівнялися зі зборами Польщі — в 1922. р. вони були на 23% менші. Одначе перед війною (пересіч за р. р. 1909—1913.) пересічний збір волокна льону давав у Галичині 5,3 сотнарів із гектара, а на пів-

Діаграма 4.

Збір льняного волокна в міліонах сотнарів,

Діаграма 5.

Збір льняного волокна в сотнах з гектара.

нічно-західніх землях 5,4 сотн. з гектара, тоді як на всіх землях, що тепер належать до Польщі, ця пересіч давала тільки 5,1 сотн. з гектара. Отже рівень культури льону, хоч він по війні значно підвищився, не дійшов іще до того ступеня, як був перед

війною. На пониження цієї культури вплинуло поширення засівної площини льону на ті господарства, що досі льону не сіяли, тимто й не ходили коло нього так, як було б треба. Та це торхається тільки північно-західніх земель, бо Галичина не тільки поширила від передвоєнного часу засівну площинь, але й піднесла культуру льону, як про це свідчать такі числа (Zasiewy...):

Таблиця 111.

Пересічні за п'ятиліття льону на волокно	Площинь у тисячах гектарів		Збір у тисячах сотнарів		Збір із гектара сотнарів	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Ціла Галичина .	10,0	12,9	53,1	84,4	5,3	6,3

Для порівняння нашого збору з гектара подаємо такі дані (Mały Rocznik Statystyczny IV, 1933., ст. 22. і 23.):

Таблиця 112.

Дані за рр. 1927—31	Збір льняного волокна в сотнарах з гектара
Бельгія	9,2
Голяндія	7,3
Італія	4,3
Литва	3,8
Угорщина	5,2
Франція	8,1
Чехословаччина	4,7
Югославія	7,0
Галицько-волинські	4,9

З таблички видно, що наша видатність не найгірша, але їй далеко ще до того, щоб зайняти належне їй місце серед країв, де культура льону вже досягнула певний ступінь.

Порівняння нашого збору льняного волокна з іншими державами дають такі числа:

Таблиця 113.

Дані пересічні з п'ятиліття 1927—1931	В мільйонах сотварів
Усесвітній збір (без ССРР)	2,0
Франція	0,3
Литва	0,3
Бельгія	0,2
Лотва	0,2
Чехословаччина	0,1
Югославія	0,1
Польща	0,5
Галицько-волинські землі	0,16

Себто, галицько-волинські землі дають коло 8% усесвітнього збору льону на волокно, коли не рахувати сюди ССРР, а ціла Польща дає 25% цього збору. Велика участь наших земель у світовій продукції льняного волокна, це тільки вказівка на те, що при відповідній культурі можна б її ще збільшити і зробити цю ділянку сільського господарства одною з важніших і найбільш доходних для нашого селянина.

Плекання льону на волокно — це на галицько-волинських землях майже виключно селянська справа. Збір льняного волокна розподілений на поодинокі роди землеволодіння так:

Таблиця 114.

Дані за р. 1929	Збір льняного волокна (=100) розподілений на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Гал.-вол. землі . .	2,5	96,8	0,7

Через те, що головним продуцентом льняного волокна є власне селянин, то й піднесення культури цієї рослини збігається зі заходами над піднесенням рівня культури селянського господарства взагалі. Для наших хліборобів ця справа мусить бути дуже важна й актуальна.

Другою волокняною рослиною в нас є — коноплі. Продукція конопель на волокно в нас (Zasiewu...) така, як це виявляє табл. 115, стор. 152.

Коноплі на волокно займали на галицько-волинських землях в р. 1922. — 0,36% ріллі (орних ґрунтів), а за рр. 1925—1929. у середньому 0,39% ріллі, отже й ця рослина в нас поширила свою обрібну площінь. Коноплі займають на наших землях тільки 67% тої площіні, що її має під собою льон, отже коноплі є тільки другорядною нашою волокняною рослиною. Зате, коли супроти продукції цілої Польщі наша площінь льону дає тільки 29,6%, а збір його — 29,4%, то наші коноплі дають тепер і щодо площіні і щодо збору аж 75,6% цілої продукції конопель у Польщі. Отже наші землі є в межах Польщі головним і переважливим продуцентом конопляного волокна.

Серед наших земель найбільшу площінь конопель має Волинь, потім Львівщина і нарешті Тернопільщина. Одне найбільший збір конопляного

волокна дає Львівщина через високий збір із одиниці площині, далі йде Тернопільщина й нарешті Волинь. Найвищий збір із гектара конопляного волокна дає Тернопільщина, найменший — Полісся. Середній збір цього волокна з одиниці площині був у нас менший, ніж у Польщі взагалі, одначе тепер зрівнявся з ним.

Таблиця 115.

Річна пересіч	Площинь конопель на волокно у тисячах гектарів		Збір волокна конопель у тисячах сотнарів		Збір волокна із гектара у сотнарах	
	1922	1925—1929	1922	1925—1929	1922	1925—1929
Львівщина	4,9	5,2	23,0	39,8	4,7	7,7
Станиславівщина .	3,0	3,3	17,4	21,3	5,8	6,5
Тернопільщина . .	3,6	3,6	19,1	32,5	5,3	8,3
Волинь	5,6	6,6	22,4	32,0	4,0	4,9
Полісся	2,8	3,0	5,0	12,6	1,8	4,2
Холмщина	1,0	1,0	5,5	8,1	5,4	7,9
Гал.-вол. землі . .	20,9	22,7	92,4	146,3	4,4	6,4
Польща зі захід. землями	27,7	30,1	135,5	193,5	4,9	6,4
Участь гал. - вол. земель у продукції Польщі у %/о . .	75,4	75,6	68,1	75,6	—	—

Коноплі на волокно є, подібно, як льон, передусім рослиною селянських господарств, як видно із цієї таблицки:

Таблиця 116.

Дані за р. 1929	Збір конопляного волокна (=100) розподілений на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Гал.-вол. землі . . .	2,4	97,1	0,5

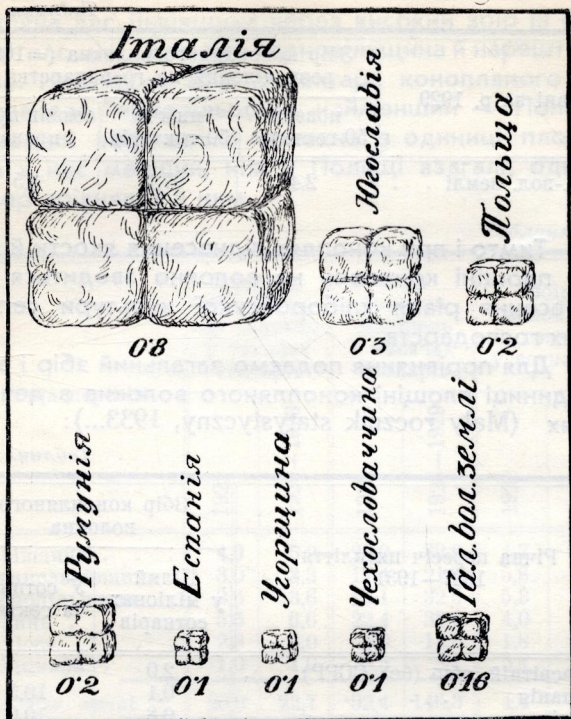
Тимто і при коноплях піднесення якості й пошир площіні конопель на волокно зводиться до піднесення рівня хліборобської культури селянських господарств.

Для порівняння подаємо загальний збір і збір із одиниці площіні конопляного волокна в деяких краях (Mały rocznik statystyczny, 1933...):

Таблиця 117.

Річна пересіч п'ятиліття 1927—1931	Збір конопляного волокна	
	Цілий у мільйонах сотнарів	У сотнарах із гектара
Усесвітній збір (без ССРР) . . .	2,0	—
Іспанія	0,1	10,5
Італія	0,8	10,0
Румунія	0,2	5,1
Угорщина	0,1	7,4
Чехословаччина	0,1	6,2
Югославія	0,3	8,6
Польща	0,2	6,2
Галицько-волинські землі . . .	0,15	6,4

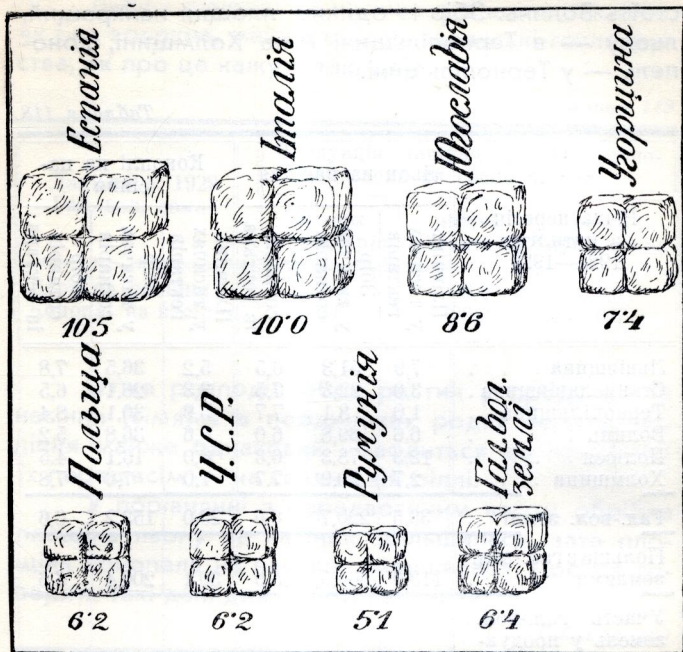
Отже збір конопляного волокна наших земель є тепер коло 7,5% усесвітнього збору (без ССРР).

Діаграма 6.

Збір конопляного волокна в мільйонах сотнарів.

Крім плекання на волокно, льон та коноплі сіють у нас на насіння (сімя), якого вживають до виробу олію. Льон і коноплі на насіння продукують наші землі в обсягу (Zasiewy...), який виявляє табл. 118, стор. 156.

Діаграма 7.

Збір конопляного волокна в сотнарах з гектара.

Льон на насіння займає на галицько-волинських землях 0,57% ріллі (орних ґрунтів), а коноплі на насіння — 0,39% ріллі. На першому місці щодо площині льону на насіння стоїть Полісся і тут перевага його у зборі перед Львівщиною. Щодо площині збору **конопляного сім'я** на першому місці

стоїть Волинь. Збір із одиниці площіні найкращий, льону — в Тернопільщині й на Холмщині, конопель — у Тернопільщині.

Таблиця 118.

Річна пересіч за п'ятиліття 1925—1929	Льон на насіння			Коноплі на на- сіння		
	Площинь у тисячах гектарів	Збір у тисячах сотнарів	Збір сотнарів із гектара	Площинь у тисячах гектарів	Збір у тисячах сотнарів	Збір сотнарів із гектара
Львівщина	7,9	51,3	6,5	5,2	36,5	7,8
Станиславівщина .	3,0	22,3	7,5	3,3	26,1	6,5
Тернопільщина . .	1,0	8,1	7,7	3,9	30,1	8,4
Волинь	6,6	39,8	6,0	6,6	36,8	5,2
Полісся	12,3	78,3	6,3	3,0	16,1	4,5
Холмщина	2,7	20,9	7,7	1,0	7,6	7,8
Гал.-вол. землі . .	33,5	220,7	6,6	23,0	153,2	6,6
Польща з гал.-вол. землями	113,0	664,5	5,9	30,1	200,4	6,6
Участь гал.-вол. земель у продук- ції Польщі в %/о	29,6	33,2	—	76,4	76,4	—

У продукції Польщі наші землі дають 29,6% площіні і 33,2% збору насіння льону, зате ж аж 76,4% площіні збору насіння конопель. Отже пропорція подібна, як щодо продукції льону й конопель на волокно. Збір із одиниці площіні насіння конопель на галицько-волинських землях такий, як і в цілій Польщі, зате ж збір насіння льону кращий, ніж ув осередній Польщі.

Льон і коноплі на насіння плекають таксамо, як і на волокна, майже цілком селянські господарства, як про це кажуть такі дані:

Таблиця 119.

Дані за р. 1929 Гал.-вол. землі	Продукція насіння (=100) розпо- ділена на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Льон на насіння .	3,1	96,3	0,6
Коноплі на насіння	2,6	96,8	0,6

Отже розподіл обох рослин у продукції їх насіння (сімя) є в поодиноких родах землеволодіння майже однаковий і зводиться до продукції їх передівсім — на селянській ріллі.

У порівнянні з передвоєнним часом обрібна площинь льону на насіння збільшилася, зате площинь конопель на насіння зменшилася. Про це говорять такі дані для (цілої) Галичини:

Таблиця 120.

Річна пересіч за п'ятиліття для Галичини	Засівна площинь у тисячах гектарів	
	1909—1913	1925—1929
Льон на насіння.	10,0	12,9
Коноплі на насіння.	15,9	12,7

Дані про північно-західні землі з передвоєнного часу сполучені з даними інших земель, тимто годі їх подавати.

Чергові дві олійні рослини — це **ріпак** і **мак**. Їх продукція на галицько-волинських землях (Zasiewu...) така:

Таблиця 121.

	Ріпак (річна пересіч за пятиліття 1925—1929)			Мак (дані за р. 1929)		
	Площінь у тисячах гектарів	Збір у тисячах сотнарів	Збір сотнарів із гектара	Площінь у тисячах гектарів	Збір у тисячах сотнарів	Збір сотнарів із гектара
Львівщина . . .	0,5	5,6	11,2	0,19	1,39	7,3
Станиславівщина	0,2	2,7	10,8	0,22	1,69	7,7
Тернопільщина .	0,5	6,2	12,0	0,12	0,70	5,9
Волинь	5,7	42,0	7,4	0,63	4,42	7,8
Полісся	0,3	2,4	8,7	0,05	0,18	3,4
Холмщина . . .	1,6	17,0	10,4	0,09	0,66	7,3
Гал.-вол. землі	8,8	75,9	8,6	1,30	9,04	6,9
Польща з гал.-вол. землями	24,9	244,4	9,8	3,42	27,55	8,1
Участь гал.-вол. земель у продук- ції Польщі у %/о	35,3	31,0	—	38,0	32,8	—

Площінь ріпака займає в нас 0,15% ріллі, а площінь маку лише 0,02% ріллі. Найбільше ріпака й маку дає Волинь, найменше — Полісся. Збір ріпака з одиниці площіні найкращий у Тернопільщині, найгірший — на Волині. Збір маку з одиниці площіні найкращий на Волині, найгірший на Поліссі.

Супроти продукції цілої Польщі дають наші землі 35,3% площині і 31,0% ріпака, а 38,0% площині і 32,8% збору маку. Збір із одиниці площині кращий у корінній Польщі, ніж на галицько-волинських землях, і для ріпака і для маку.

Продукція ріпака й маку на наших землях в господарствах поодиноких родів землеволодіння така:

Таблиця 122.

Дані за р. 1929 Гал.-вол. землі	Продукція насіння (=100) розподілена на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Ріпак	49,7	48,5	1,8
Мак	42,3	57,7	—

Отже, навпаки як при продукції насіння льону й конопель, — продукція ріпака й маку займає важне місце передусім на дідичівських господарствах. Правда, селянські господарства дають аж 48,5% ріпака і 57,7% маку, однак в порівнянні з цілою обрібною площиною різних родів землеволодіння продукція цих рослин у селян менша, ніж це відповідно до їх площині слід було би сподіватись.

Треба помітити, що засівна площинь ріпака в порівнянні з передвоєнним часом помітно меншає. Не маємо для цього даних для всіх наших земель, зате це стверджують дані для Галичини, як це виявляє табл. 123, стор. 160.

Отже тут бачимо наглядно зменшення засівної площині ріпака, і це треба звести передусім до

зменшення культури цієї рослини на дідичівських господарствах.

До цих двох груп промислових рослин, а саме волоконних і олійних, треба замітити, що вони, поза дрібним домашнім способом переробу для вжитку продуцентів, майже не творять сировини для переробу на наших землях. Уся сировина, яку

Таблиця 123.

Річна пересіч за п'ятиліття для (цілої) Галичини	Засівна площинь пересічно в тисячах гектарів	
	1909—1913	1925—1929
Ріпак	5,5	1,4

наш селянин продає в формі волокна чи олійного насіння, поза переробом на селі, відходить до промислових осередків поза наші землі, даючи тимсамим зарібок іншим підприємцям і робітникам, а потім вертається до нас у формі готових фабрикатів, за які наш хлібороб платить чималі ціни. Це торкається передусім волоконних виробів, що на їх переріб у краю треба в майбутньому конечно звернути більшу увагу, ніж досі. Треба зазначити, що частину волокна переробляють у нас домашнім способом, одначе підрахунки кількості цих фабрикатів нема, тимто ми не маємо для цього й чисел.

Промисловою рослиною на наших землях є і **хміль**, який плекають у нас тільки в деяких околицях. Продукцію хмелю на наших землях (Zasie-u...) виявляє табл. 124, стор. 161.

Таблиця 124.

Річна пересіч за п'ятиріччя	Площинь хмелю в ти- сячах гек- тарів.		Збір хмелю в тисячах сотнарів		Збір сот- нарів із гектара	
	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929	1909—1913	1925—1929
Львівщина	} 2,3 ¹⁾	0,1	} 9,0 ¹⁾	0,7	} 4,0	6,4
Тернопільщина		0,2		1,3		6,7
Волинь	1,1	1,4	6,0	9,1	5,5	6,5
Холмщина	0,2 ¹⁾	0,1	1,3 ¹⁾	0,7	6,5	7,0
Гал.-вол. землі	3,6	1,8	16,3	11,8	4,5	6,5
Польща з гал.-вол. землями	4,4	2,5	23,3	16,0	4,9	6,5
Участь гал.-вол. земель у продук- ції Польщі у %	81,8	72,0	69,8	73,7	—	—

Перед війною площинь хмелю на наших землях забирала 0,07% ріллі, по війні зменшилася до 0,03% ріллі.

Хмель плекають тільки у Львівщині, Тернопільщині, на Волині й на Холмщині, при чому перед війною коло $\frac{2}{3}$ площині хмелю давала Галичина, а по війні коло $\frac{2}{3}$ площині хмелю всіх наших земель дає — Волинь. Збір із одиниці площині поправився в порівнянні з довоєнним часом, а тепер дорівнює пересічному зборові Польщі, при чому найкращі збори дає Тернопільщина, а по ній — Холмщина.

¹⁾ числа приблизні.

Супроти цілої Польщі наші землі є переважливим продуцентом хмелю, бо давали в передвоєнному часі 81,8% площині й 69,8% збору, а по війні дають 72,0% площині й 73,7% збору цілої Польщі. Сама Волинь дає тепер коло 56% хмелю цілої продукції Польщі. Отже галицько-волинські землі мають велике значіння для продукції хмелю і для краєвого вжитку і на експорт.

Продукція хмелю на селянських і дідичівських господарствах для цілої Польщі — для наших земель даних немає — (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 39) така:

Таблиця 125.

Дані за рік 1932	Площинь хмелю (=100) розподілена між господарства		Збір сотнарів хмелю з гектара в господарствах	
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів
Ціла Польща	58,8	41,2	6,8	9,5

Коли прийняти, що наші землі, які дають аж 72,0% площині хмелю цілої Польщі, можуть виявляти подібні числа, то вийде, що площинь хмелю у своїй більшій частині — на дідичівських господарствах. Одначе відразу паде в очі цікаве явище, що збір із одиниці площині на селянських господарствах багато кращий, ніж на маєтках дідичів. Звідсіль висновок — що при дальшому закладанні хмелярень слід у нас звернути увагу передусім на селянську продукцію хмелю, яка у своєму висліді краща, ніж культура хмелю в дідичів. Зо-

крема, коли маємо на оці розбудову хмелярства на галицько-волинських землях, то треба йти до відбудови нашого хмелярства в Галичині, бодай у передвоєнних розмірах.

Зуживають хмелю для броварняних цілей на галицько-волинських землях (Stosunki rolnicze Rz. P., т. I., ст. 253) так:

Таблиця 126.

Дані за 1923 рік		Зужито хмелю в тонах
Львівщина		88
Станиславівщина		16
Тернопільщина		11
Волинь		11
Полісся		2
Холмщина		6
Галицько-волинські землі		134
Польща з гал.-вол. землями		2.073
Гал.-вол. землі зуживають хмелю цілого зужитку Польщі у $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$		6,4

Галицько-волинські землі зуживають невелику кількість своєї продукції хмелю, бо тільки 134 тони, або 11,3% цілого свого збору. Зате 88,7% збору, або коло 1.040 тон хмелю вивозять гал.-вол. землі як надвишку поза свої межі.

Зате Польща щодо безпеки хмелем дефіцитова, бо цілий збір хмелю в Польщі є коло 1600 тон, а його зужиток — коло 2000 тон, себто — дефіцит хмелю є коло 400 тон річно. Цей дефіцит був би на 1.000 тон більший, коли б не надвишка галицько-волинських земель, які дають її до бро-

варів у інших околицях Польщі й тим самим зменшують увіз хмелю зза кордону.

Коли б поширення хмелю пішло в нас як треба, то наші землі могли би стати одним із поважних вивозників цього продукту, де ми вже тепер маємо його поважну надвишку, хоч далеко ще не використали як-слід усіх можливостей розвитку нашого хмелярства.

Останньою промисловою рослиною, яка має для наших земель окреме значіння, є — **тютюн**. Культура тютюну в Польщі (S. Zaremba, *Uprawa tytoniu w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny“, 1929, стор. 951 і т. д.) є під державним доглядом, а його продаж, зужиток і переріб є дозволені тільки державному тютюневому монополеві, який, як окреме підприємство, підлягає міністерству скарбу. На основі розпорядку цього міністерства з дня 9. січня 1928. р. дозволено садити тютюн у шістьох округах, і три з них є на українських етнографічних землях. Ці округи такі: 1. галицька; 2. волинська; 3. люблинська; 4. гродненська; 5. поморська і 6. шлезька. Округи на галицько-волинських землях докладно визначені, вони обіймають таку територію:

1. Г а л и ц ь к а округа, обіймає 8 повітів Станиславщини, а саме: Городенка, Коломия, Косів, Печеніжин, Рогатин, Снятин, Станиславів і Товмач (розпорядком міністерства скарбу з 31. жовтня 1928. р. у двох останніх повітах плекання тютюну покищо припинено), та 10 повітів Тернопільщини, а саме: Борщів, Бучач, Чортків, Копичинці, Підгайці, Скалат, Тернопіль, Заліщики, Збараж, Тербовля.

2. Волинська округа обіймає повіти: Кремянець, Дубно, Здовбунів, Рівне, Горохів, Володимир і південну частину повіту Луцьк (розпорядком із 31. жовтня 1928. р. постановлено щодо повітів Здовбунів, Луцьк, Горохів і Володимир, що приймається плекання лише від 2 гектарів угору в одній громаді, і то, коли ці громади близько коло повітів Кремянець, Дубно й Рівне).

3. Люблинська округа, яку можемо назвати теж Холмською, бо вона обіймає майже цілу Холмщину, а саме повіти: Холм, Грубешів, Красностав, Томашів і Замостя.

Крім округ, устатковано й сорти тютюну, які вільно управляти, і саме для Галичини — з рожевим і червоним цвітом, для Волині т. зв. кремянецький бакун — із жовтим цвітом, для Холмщини — кремянецький бакун і махоркові тютюни жовтоцвітні. Найкращими сортами є рожево- та червоноцвітні галицькі відміни.

Тютюн перед війною на цих землях садили передусім у Галичині, на інших землях культура його була ледви помітна. Продукцію тютюну у Східній Галичині перед війною (*Podręcznik Statystyki Galicji*, IX, част. II, Львів, 1913, ст. 180) зясовує таблиця 127, стор. 166.

Найбільшу продукцію осягнуто у Сх. Галичині р. 1903., а від 1910. р. вона дуже сильно зменшилася. Пояснити це треба великою конкуренцією угорських, боснійських і герцеговинських тютюневих плянтацій, які австрійський уряд відповідно підтримував, він і мав відтіля ліпші сорти тютюнів. Австрійський тютюневий монополь платив за галицькі тютюни куди менше, ніж за інші, а це теж

Таблиця 127.

Східня Галичина роки	саджено тютюну в гектарах	зібрано тютюну сотнарів	зібрано з гектара сотнарів
1901	2.480	20 541	8,4
1902	2.579	38.407	14,9
1903	2.669	48.442	10,6
1904	3.611	39.688	12,0
1905	3.448	37.326	11,9
1906	2.997	47.280	15,8
1907	3.004	36.833	12,3
1908	2.983	37.329	12,5
1909	2.628	43.063	16,4
1910	2.405	24.834	10,3
1911	1.938	28.284	14,6
Пересіч 1901—1911	2.880	37.374	13,0

мало свій вплив на зменшення засівної площині тютюну на наших землях.

По війні продукція тютюну на галицько-волинських землях (Zaremba, Uprawa...) така:

Таблиця 128.

Продукція тютюну	Число плян- та- торів		Площинь управлена гектарів		Збір у сотнарах		Збір сотнарів із гект.	
	1923	1928	1923	1928	1923	1928	1923	1928
Станиславівщина	11.247	8.669	309	736	2.052	11.485	6,6	15,6
Тернопільщина	17.597	29.609	503	2.324	3.192	44.728	6,3	19,2
Волинь	101	6.794	9	368	54	4.072	6,0	11,1
Холмщина	6	2.232	3	161	28	1.876	8,6	11,7
Гал.-вол. землі	28.951	47.604	824	3.589	5.326	62.161	6,4	17,2
Польща з гал.- вол. землями	29.803	48.838	1.039	3.821	7.752	64.899	7,5	17,0
Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі в %	97,1	97,5	72,5	94,3	68,7	95,7	—	—

Управна площинь тютюну займає тепер у нас 0,06% усієї ріллі (управних ґрунтів), отже дуже незначну частину. Та коли зважити, що наші землі дають тепер аж 94,3% площині й 95,7% всього збору тютюну цілої Польщі, то стане ясно, яке велике значіння має наша продукція для Польщі взагалі. На підставі даних із 1923. р. видно також, наскільки в нас ця продукція піднеслася, бо ж ми давали в тому році тільки 72,5% площині й 68,7% збору тютюну в Польщі. Замітне також, що хоч ми в р. 1923. були ще щодо збору з одиниці площині позаду, то тепер ми маємо кращу пересіч збору з гектара, ніж у Польщі взагалі.

З наших земель тютюну дає найбільше Тернопільщина, бо аж 71% усього нашого і 69% всього збору Польщі. Станиславівщина дає 18% нашого і 17% польського збору. Таким робом Сх. Галичина дає 89% збору тютюну на всіх наших землях і 86% збору тютюну в цілій Польщі. Східня Галичина збільшила по війні збір тютюну супроти пересічного з р. р. 1901—1911. (= 100%) на 66%, а супроти максимального передвоєнного збору з р. 1903. (= 100%) на 27%.

Замітне на галицько-волинських землях те, що управа тютюну роздіблена між масу селянських плянтаторів, які обробляють невеличкі куски тютюну. І так в 1923. р. було в нас 28.951 плянтаторів, а в р. 1928. було їх уже аж 47.604. На одного плянтатора припадало в р. 1923. — 0,183 гектарів (18 арів і 30 м²) плянтацій, або трохи більше, ніж $\frac{1}{8}$ морґа австр. (500 сяжнів). А в р. 1928. на одного плянтатора випадала площинь 0,075 гектара (7 арів і 50 м²), або коло $\frac{1}{8}$ австрійського морґа (208 сяжнів). Звідсіль видно, що коли пересіч величини

плянтацій була така незначна, то у краю були ще дрібніші плянтації, або інакше, що вся управа тютюну спиралася на дрібні селянські господарства, часто навіть дуже дрібні, халупничі. Це не виключає, що й дідиці мали свої плянтації тютюну. Одначе сам характер управи тютюну, що вимагає передусім багато ручної роботи та пильного догляду, звернув цю галузь нашої хліборобської продукції в селянські господарства. Коли б не ті обмеження, які випливають із монопольного переробу й торгівлі тютюну, то особливо Східня Галичина, а так і цілі галицько-волинські землі могли б у тютюні найти чималий підтрим для невеликих селянських господарств та стаги одним із більших продуцентів простіших та середніх сортів тютюну.

Цікаво, що, не вважаючи на роздріб тютюнових плянтацій, чи власне саме через це, пересічний збір тютюну з одиниці площині на наших землях збільшився. Коли пересіч збору з гектара у Східній Галичині в десятиріччі 1901—1910 була 13,0 сотнарів, а максимальний збір із гектара в р. 1909. був 16,4 сотнарів, то по війні зріс він із 6,4 сотнарів в р. 1923 на 17,2 сотнарів в р. 1928 для всіх галицько-волинських земель. Сама ж Тернопільщина, що продукує 71% всього нашого тютюну, виказувала в 1928 р. збір 19,2 сотнарів із гектара.

Господарська скрута не зменшила в нас продукції тютюну, а збільшила її. Коли 1928 р. вважати за останній нормальний, то дані з р. 1932, отже визначно кризового (Statystyka rolnicza, 1931/32, стор. 42) такі:

Таблиця 129.

Дані за р. 1932	Продукція тютюну		
	Площинь у гектарах	Збір у сотнарах	Збір сотнарів із гектара
Станиславівщина .	766	8.688	11,3
Тернопільщина . .	2.569	44.372	17,3
Волинь	402	8.434	21,0
Холмщина	689	11.321	16,4
Гал.-вол. землі . .	4.426	72.815	16,5
Польща з гал.-вол. землями	5.218	85.827	16,4
Участь гал.-вол. зе- мель у продукції Польщі у ‰	84,7	84,9	—

Отже наші землі збільшили площинь тютюну в порівнянні з 1928 р. на 22%, а збір тютюну на 12%. Але водночас збільшилася теж площинь і збір тютюну в Польщі, тимто галицько-волинські землі дають у 1932. р. тільки 84,7% площині й 84,9% збору тютюну цілої Польщі, хоч у р. 1928. давали 94,3% площині й 95,7% збору цієї рослини в Польщі. Рік 1932. вже не виказує такої високої пересічі збору з одиниці площині, як у 1928. р., а проте він є 16,5 сотнарів, а на Волині розмірно дуже високий, бо аж 21 сотнарів із гектара. В р. 1932 площинь під тютюном займала на наших землях уже 0,07% всієї ріллі супроти 0,06% в р. 1928. Все це вказує на тенденцію наших селян, там, де тільки можна, братися за культуру тютюну, а це треба вважати за корисне явище і з огляду на нахил вводити інтенсивний спосіб господарки, і на дохо-

довість цієї ділянки рільної продукції для селянських господарств.

Роди наших тютюнів, як уже згадано, дають сировину тільки гірших сорт. Але тютюну цієї сорти продають у Польщі майже $\frac{1}{3}$ з цілої тютюнової продукції, або коло 8 мільйонів кг річно. А що наші землі дали в р. 1932—7. 28 мільйонів кг тютюну, то нам не далеко до того, що збору тютюну галицько-волинських земель буде досить для за-потребовання простіших тютюнів цілої Польщі.

Коли б не звертати уваги на якість тютюну, то наші землі для себе щодо продукції тютюну самовистачальні. Коли прийняти запотребовання цих земель за $\frac{1}{3}$ всього запотребовання Польщі, а галицько-волинські землі продукують власне тільки тютюну, то це дає повне покриття для нашого запотребовання. Але з уваги на те, що наш тютюн нешляхотний, то для власного запотребовання наших земель треба би коло $\frac{2}{3}$ нашої тютюнової сировини вимінювати за шляхотніший. Не виключене теж, що в нас, головно на південному Поділлі й на Покутті, може вдаватися тютюн і середніх папіросних сорт, і це доказали досвіди на малу мірку. Коли б було для цього зацікавлення відповідних чинників, то цю справу, здається, далось б і на велику міру перевести.

Всі промислові рослини займають на галицько-волинських землях площинь ріллі (орних ґрунтів), яку виявляє табл. 130, стор. 171.

З таблиці видно, яке незначне місце займають у нас промислові рослини, хоч потреби наших земель указують на те, що їх по змозі треба поширювати, а їх управу поправляти.

Таблиця 130.

	Тисячі гектарів	‰ цілої ріл- лі (орних грунтів)	Дані за роки
Льон на волокно .	33,5	0,57	1925—1929
Коноплі на волокно	22,7	0,39	"
Льон на насіння	33,5	0,57	"
Коноплі на насіння	23,0	0,39	"
Ріпак	8,8	0,15	"
Мак	1,3	0,02	1929
Хміль	1,8	0,03	1925—1929
Тютюн	4,4	0,07	1932
	129,0	2,19	—

6. Пашні рослини на ріллі.

Пашні рослини на ріллі — це передусім метеликоцвітні, а саме: конюшина, сераделя, вика й бобик, пелюшка й люцерна, а далі мішанки на пашу. Сюди теж зачисляємо лубин на насіння, хоч його треба б залічувати до окремих рослин, що служать на зелене гноєння. Вичислені метеликоцвітні плекають у нас 1. на пашу й 2. на насіння, тимто ми будемо їх розглядати для обох цілей окремо, при чому треба зазначити їх значіння і для плодозміну та збагачення ріллі на азот, і їх вплив на структуру ріллі.

До пашних рослин, що їх теж культивують на ріллі, належать пашні буряки, пашна морква, бруква, ріпа та почасти картопля, та їх уже обговорено при окопових рослинах.

Між метеликоцвітними пашними рослинами вибивається на перше місце без сумніву **конюшина**. З конюшиною на пашу мається справа (Statystyka rolnicza, 1931/32, стор. 44) так:

Таблиця 131.

Дані за 1932 р.	Засівна площинь конюшини в гекгарах			Збір конюшини в тисячах сотнарів			Збір сотнарів із гекгара		
	Разом	1-ший покіс	2-гий покіс	Разом	1-ший покіс	2-гий покіс	Разом	1-ший покіс	2-гий покіс
Львівщина . . .	77.169	77.169	57.877	1.937	1 305	631	25,1	16,9	10,9
Станиславщина .	34 278	34.278	24 386	883	630	253	25,8	18,4	10,4
Тернопільщина . .	34 313	34.313	23.330	768	498	270	22,4	14,5	11,6
Волинь	34.600	34.600	22 561	961	638	323	27,8	18,4	14,3
Полісся	8.407	8.407	6.504	270	174	95	32,1	20,7	14,7
Холмщина	19.129	19.129	14.156	609	383	226	31,9	20,0	16,0
Гал.-вол. землі . .	207.896	207.896	148.814	5.428	3.628	1.798	26,1	17,4	12,0
Польща з гал.-вол. землями	599.678	599.678	417.630	17.892	11.821	6.071	29,8	19,7	14,5
Участь гал.-вол. зе- мель у продукції Польщі в %	34,5	34,5	35,6	30,3	30,7	29,2	—	—	—

На основі даних із 1932. р. творить конюшина на наших землях 3,60% всієї ріллі. Одначе цей рік був одним із найслабших і щодо площині і щодо збору конюшини. Про це каже зіставлення з 1927/28 і 1928/29 років, яке подаємо для зрозуміння можливості хитань площині і збору конюшини, при чому зазначаємо, що р. 1928/29. був роком дуже доброго врожаю на наших землях (Zasiewy i zbiory 1927/28. „Kwartalnik Stat.“, 1929., зшиток 2, стор. 910; 1930., зшиток 1, стор. 350):

Таблиця 132.

Конюшина на пашу	Площинь у тисячах гектарів		Збір у тисячах сотнарів		Збір сотнарів із гектара	
	1927—1928	1928—1929	1927—1928	1928—1929	1927—1928	1928—1929
Львівщина	68	89	2 272	3.044	35,9	34,2
Станиславівщина	34	50	1.379	1.809	44,1	36,9
Тернопільщина .	37	63	1.065	2.163	35,4	34,4
Волинь	34	62	825	2.118	32,9	33,9
Полісся	5	9	145	341	31,1	37,5
Холмщина	23	26	753	1.223	36,6	45,7
Гал.-вол. землі .	201	299	6.439	10.698	34,0	35,0
Польща з гал.-вол. землями.	674	842	23.772	35.873	39,5	42,5
Участь гал.-вол. земель у продук- ції Польщі у %/о/о	29,7	37,9	27,0	29,8	—	—

Таким робом засівна площинь конюшини на пашу займала в нас в р. 1927/28 — 3,48% всієї

ріллі, в р. 1928/29 — 5,18%, а в р. 1932 — 3,60% ріллі. Так узагалі треба прийняти пересіч 1927/28 і 1932. р. за нормальну засівну площинь, яка супроти цього виноситиме коло 3,50% всієї, нашої ріллі. Пересічний збір із гектара теж дуже хитається, і в середньому, при доброму врожаю, повинен бути коло 34 сотнари.

Наша продукція конюшини на галицько-волинських землях дає між 29—38% всієї площині і 27—31% всього збору Польщі.

Перший покіс дає в нас коло 66%, другий — коло 34% цілого збору, при чому другий покіс збирають тільки з яких 71% засіяної площині. Загальний збір конюшини на галицько-волинських землях хитається в пересічі коло 6—7 міліонів сотнарів річно.

Щодо продукції конюшини на пашу в поодиноких родах землеволодіння, то даних для наших земель ми не маємо. Маємо їх для цілої Польщі, з них можемо зорієнтуватися про відносини в нас. Ці дані (Statystyka rolna, 1931/32, ст. 39) такі:

Таблиця 133.

Продукція конюшини на пашу в Польщі	Роди землеволодіння	
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів
Площинь конюшини (=100) роз- поділена	22,2%	77,8%
Загальний збір конюшини . . .	25,7%	74,3%
Збір сотнарів із гектара . . .	34,6 сотн.	28,5 сотн.

З таблички видно, що селянське землеволодіння дає розмірно багато більшу площинь ко-

нюшини, ніж воно виходило б із частини землі, яка є в його руках. Зате дідичівські господарства дають кращий збір із гектара, тимто їх участь у загальному зборі більша, ніж у самій площині конюшини.

Конюшина важна в нас пашна ростина, головно в тих околицях, де мало сіножатей, і де мало природної паші взагалі, і це власне є в тих околицях, де рілля добра, і вся майже під управою. Пошир конюшини в околицях, які мають для цього пригідну землю, конечний й потрібний і для годівлі, і для належного установавлення правильної господарки на ріллі.

Сераделя (конюшина пісків), вика, бобик та пелюшка на пашу займають у нас (Statystyka... ст. 44) місце, як на нього вказує табл. 134, ст. 176.

Сераделя, вика, бобик та пелюшка займають у нас 0,6% ріллі (орних ґрунтів). Сераделя дає значнішу площинь тільки на Поліссі й на Холмщині, в інших околицях та площинь незначна. Вика й бобик розподілені між усі наші землі, а пелюшка займає значнішу площинь тільки на Холмщині. Пересічно збирають у нас із гектара 15,4 сотнарів сераделлі, 17,4 сотн. вики й бобику і 17,8 сотн. пелюшки, а все це нижче пересічного збору цих ростин у Польщі.

Коли приглянутися площині і зборові цих ростин у Польщі й нашій участі у цьому, то сераделі ми даємо 14,9% площині і 13,1% збору, вики та бобику — 34,5% площині і 25,9% збору, а пелюшки — 10,5% площині та 8,8% збору цілої Польщі.

До пашних ростин на ріллі належать **люцерна** й мішанки метеликоцвітних на сіно, одначе їх пло-

Таблиця 134.

Дані за р. 1932	Сераделя			Вика й бобик			Пелюшка		
	Площинь у гектарах	Збір у сотнарах	Збір із гектара	Площинь у гектарах	Збір у сотнарах	Збір із гектара	Площинь у гектарах	Збір у сотнарах	Збір із гектара
Львівщина . . .	787	8.049	10,2	4.348	64.206	14,8	164	2.522	15,4
Станиславщина .	30	363	12,1	2.004	26.040	13,0	81	1.212	15,0
Тернопільщина .	31	424	13,7	3.865	60.207	15,6	275	4.499	16,4
Волинь	225	3.379	13,3	5.471	104.784	19,2	154	2.158	14,0
Полісся	6.084	93.845	15,4	3.191	56.480	17,7	457	7.005	15,3
Холмщина . . .	4.183	70.049	16,8	3.055	70.580	23,1	873	18.544	21,2
Гал.-вол. землі .	11.340	176.109	15,4	21.934	382.297	17,4	2.004	35.940	17,8
Польща з гал.-вол. землями . . .	76.355	1.340.591	17,6	63.536	1.267.132	19,9	19.294	417.078	21,6
Участь гал.-вол. зе- мель у продукції Польщі у %/о . .	14,9	13,1	—	34,5	25,9	—	10,5	8,8	—

щільність менша, ніж наведених пасовищних рослин, тимто окремо ми їх розглядати не будемо.

Тепер розглянемо пасовищні рослини, що їх плетуть у нас на насіння.

Конюшини й сераделі на насіння в нас (Statystyka... ст. 42) сіють:

Таблиця 135.

Дані за 1932 р.	Конюшина на насіння			Сераделя на насіння		
	площінь у гектарах	збір насіння в сотнах	збір сотників із гектара	площінь у гектарах	збір насіння в сотнах	збір сотників із гектара
Львівщина . . .	14.267	30.261	2,1	484	1.981	4,1
Станіславівщина .	8.571	16.937	2,0	10	40	4,0
Тернопільщина .	21.982	42.484	1,9	37	214	5,8
Волинь	25.724	51.837	2,0	247	1.317	5,3
Полісся	1.222	1.868	1,5	3.291	10.621	3,2
Холмщина	5.043	10.087	2,2	5.206	25.133	4,8
Гал.-вол. землі .	76.809	153.474	1,9	9.275	39.306	4,2
Польща з гал.-вол. землями	178.178	381.622	2,1	125.079	758.362	6,1
Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі в %/о	43,1	40,1	—	7,4	5,1	—

Галицько-волинські землі мають під конюшиною на насіння 1,33% ріллі, під сераделлею на насіння 0,16% ріллі. Головним продуцентом насіння конюшини є в нас Волинь, потім — Тернопільщина. Найкращий збір із гектара виказує Холмщина, що перевищує тут пересічний збір Польщі. Галицько-волинські землі дають аж 43,1% площині і 40,1% збору насіння конюшини. Тому,

що в нас обсівають річно коло 300.000 гектарів конюшини на пашу й насіння, то ми спотребуємо на засів коло 60.000 сотнарів (по 20 кг на гектар), а майже 90.000 сотнарів насіння річно залишається як надвишка і продається поза межі наших земель. Таким чином галицько-волинські землі є одним із головних продуцентів насіння конюшини на вивіз (експорт).

Поодинокі роди господарств дають насіння конюшини (Łagoda, Zasiewy i zbiory w r. 1929, ст. 325):

Таблиця 136.

Дані за 1929 р.	Збір насіння конюшини (=100) розподілений на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Гал.-вол. землі . .	21,5	76,2	2,3

Отже саме селянські господарства найсильніші продуценти насіння конюшини, бо дідичівські разом із господарствами публичного права дають ледви $\frac{1}{5}$ всього збору цього насіння.

Зате продукція насіння сераделі в нас невеличка, займає понад 9.000 гектарів землі й дає тільки 7,4% площіні, та 5,1% всього збору насіння сераделі в Польщі. До того пересічний збір із гектара в нас куди менший, ніж у цілій Польщі, бо тільки — 4,2 сотнарів.

Вика й бобик, пелюшка й лубин на насіння викажують у нас (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 43 і 44) продукцію, на яку вказує таблиця 137, стор. 179.

Вика й бобик на насіння займають у нас 0.44%. ріллі, пелюшка на насіння 0,03%, а лубин

Таблиця 137.

Дані за 1936 р.	Вика й бобик на насіння			Пелюшка на насіння			Лубин на насіння		
	площинь гектарів	збір сотнарів	збір із гектара	площинь гектарів	збір сотнарів	збір із гектара	площинь гектарів	збір сотнарів	збір із гектара
Львівщина	3.780	31.957	8,5	106	1.039	9,8	5.451	46.511	8,5
Станиславщина	1.784	13.484	7,6	91	733	8,1	155	1.516	9,8
Тернопільщина	10.967	96.824	8,8	443	3.587	8,1	224	2.060	9,2
Волинь	5.009	42.687	8,5	129	752	5,8	1.765	17.137	9,7
Полісся	1.407	8.560	6,1	409	2.700	6,6	5.603	63.790	11,4
Холмщина	2.546	24.227	9,4	851	7.450	8,8	3.607	39.190	10,9
Гал.-вол. землі	25.493	217.739	8,5	2.029	16.261	8,1	16.805	170.204	10,1
Польща враз з гал.- вол. землями	70.897	651.611	9,2	32.962	331.523	10,1	147.808	1.622.009	11,0
Участь гал.-вол. зе- мель у продукції Польщі в %	35,9	33,3	—	6,1	4,9	—	11,3	10,5	—

на насіння 0,28 ріллі. Вику, бобик та пелюшку на насіння дає передусім Тернопільщина, лубин на насіння дають землі, де багато піщового ґрунту, отже найбільше Полісся, потім — Львівщина й Холмщина. Збір із одиниці площини є в усіх цих рослин на наших землях менший, ніж у Польщі взагалі. Наші землі дають поважний відсоток збору тільки вики та бобику на насіння, бо 35,9% площини та 33,3% збору Польщі, зате наша участь у зборі насіння пелюшки й лубину в зборі цілої Польщі незначна.

На цьому місці слід іще розглянути, яку площинь наших метеликоцвітних рослин у нас приорюють, уживаючи їх не на пашу, а на зелений погній. Дані за 1932. р. для цього (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 30) такі:

Таблиця 138.

Дані за 1932 р.	Площинь пашних метеликоцвітних на заорання в гектарах						
	загальна площинь	вика й бобик	серадезя	конюшина	лубин	мішанки	пелюшка
Львівщина . . .	15.798	285	460	2.768	11.736	518	31
Станиславівщина . .	3.251	66	—	2.903	230	48	4
Тернопільщина . . .	2.684	126	21	1.514	386	580	57
Волинь . . .	8.719	352	157	1.962	5.513	725	10
Полісся . . .	16.472	50	542	159	15.710	—	11
Холмщина . . .	8.612	141	1.062	372	6.726	234	77
Гал.-вол. землі .	55.536	1.020	2.242	9.678	40.301	2.105	190
Польща з гал.- вол. землями	274.863	3.137	25.360	25.068	211.447	8.151	1.700
Участь гал.-вол. земель у пропук- ції Польщі в %	20,2	32,4	8,8	38,7	19,0	25,8	1,1

Площинь метеликоцвітних пашних ростин, призначених на заорання, займає в нас 0,94% ріллі, при чому найбільше їх на Поліссі, потім у Львівщині. Більше, ніж $\frac{2}{3}$ цих ростин — це лубин, який найбільше поширений як зелений погній; його найбільше на пісках, отже на Поліссі й у Львівщині. Друга з черги є конюшина, її площинь творить майже $\frac{1}{5}$ площині всіх метеликоцвітних, що їх у нас залишають на приорання. Всі інші рослини виказують невеликі площині, часто випадкові, вони змінюються з року на рік.

Таблиця 139.

	Тисячі гектарів	% цілої ріллі (орних ґрунтів	Дані за роки
1. Метеликоцвітні на пашу:			
Конюшина	207,9	3,60 0,61	1932
Сераделля	11,3		1932
Вика й бобик . . .	21,9		1932
Пелюшка	2,0		1932
Разом	243,1	4,21	—
2. Метеликоцвітні на насіння:			
Конюшина	76,8	1,33	1932
Сераделля	9,2	0,16	1932
Вика й бобик . . .	25,5	0,44	1932
Пелюшка	2,0	0,03	1932
Лубин	16,8	0,28	1932
Разом	130,3	2,24	—
3. Метеликоцвітні на приорання:			
Разом	55,5	0,94	1932
Разом 1 + 2 + 3 +	428,9	7,39	—

Коли порівняти площинь приорюваних метеликоцвітних у нас та в цілій Польщі, то ми даємо тільки 20,2% цілої площині, з цього видко, що 1. в нас зелених погноїв мало вживають, але ж що 2. в нас менше піскуватих земель, ніж у осередній Польщі.

Усі пашні рослини на ріллі займають на гал.-вол. землях площинь, як її подає таблиця 139, стор. 181.

Отже всі метеликоцвітні пашні рослини на ріллі, і виключно на пашу, і на насіння та приорання, займають на гал.-вол. землях 428.900 гектарів, або 7,39% всіх орних ґрунтів (ріллі).

7. Погляд на обріб ріллі і плекання рослин.

Рілля (орні ґрунти) на українських етнографічних землях Польщі виказує такий розподіл між поодинокі роди рослин:

Таблиця 140.

Галицько-волинські землі	тисячі гектарів	% всієї ріллі
Головні збіжєві рослини	3.221,6	55,80
Інші збіжєві рослини	381,2	6,58
Метеликоцвітні харчеві рослини	67,3	1,16
Окопові рослини	831,1	14,40
Промислові рослини.	129,0	2,19
Пашні метеликоцвітні рослини .	428,9	7,39
Інші культури і пар около	710,0	12,48 ¹⁾
Разом	5.769,1	100,00

Цей розподіл ріллі між поодинокі роди культур укажує нам на те, що в нас переважають на

¹⁾ 710.000 гект. = 12,31%; недокладність через пропущення соток і десятків гектарів при цім рахунку

ріллі головні роди збіжжя, при чому вони разом із іншими збіжевими рослинами й окоповими дають аж 76,78% ріллі. Іншими словами: характеристична риса обробу ріллі є в нас — збіжжя й картопля. Зате метеликоцвітні харчеві рослини і промислові рослини — в нас у таких незначних кількостях, що вони на загальний вислід господарки майже не впливають. Досить поважне місце займають у нас метеликоцвітні пашні рослини (7,39% площіні), — і це вказує на досить велику годівлю сільсько-господарських тварин у краю. Зате аж 12,48% площіні розподілено під паром, та незначну частину під іншими рослинами, що їх плекають у невеличких кількостях, тимто вони не можуть бути поважнішим експортним продуктом, чи заважити на загальному напрямку господарювання. З тих 12,48% відпадає ще велика частина на пар та необроблену ріллю (8—10%), яка є для господарства без ужитку.

VI.

Сіножаті й пасовиська.

Сіножаті (луки) займають у нас 1.792 тисяч гектарів (в р. 1929 — 1.754 тис. га), або коло 13% усієї поверхні галицько-волинських земель, а пасовиська 1.114,7 (в р. 1929 1.108) тисяч гектарів, або коло 8,0% поверхні цих земель. Отож разом природні пашні простори займають 20,2% цих земель, таким чином наші землі, завдяки горам, підгір'ю й Поліссю є на природну пашну площинь багаті.

Сіножате́й у нас найбільше на Поліссі й на Волині, потім у Львівщині й у Станиславівщині. Сіножаті розділені в нас поміж поодинокі роди землеволодіння так:

Таблиця 141.

Дані з 1929 р.	Ціла площинь сіножате́й (=100) розподілена на господарства		
	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Гал.-вол. землі . .	25,5	67,9	6,6

Серед поодиноких родів землеволодіння сіножаті займають: у дідичівських господарствах 10,0% їх цілої поверхні, в селянських 16,2%, і в го-

сподарствах публичного права 5,9% їх цілої поверхні. Отже селянські господарства мають розмірно найбільше сіножатей і в порівнянні з іншими родами землеволодіння, і в порівнянні з іншими родами культур у себе.

Сіножаті галицько-волинських земель є різної вартости, в залежності від того, чи вони польові, низинні (долини), чи меліоровані. В залежності від того, до якого роду належать сіножаті, вони дають різні збори сіна та різний збір із гектара при першому і другому покосі. Не всі сіножаті можна косити двічі, тимто другий покос є взагалі не тільки менший щодо збору з одиниці площі, але й його переводять на меншому просторі сіножатей. Про це говорять (Statystyka rolnicza 1931/32, стор. 43) дані подані на табл. 142, стор. 186—187.

Ці числа кажуть передусім, що галицько-волинські землі на сіножаті досить багаті, бо займають коло 31% тої площі, що її займають усі орні ґрунти (рілля). Найбагатші на сіножаті в нас Полісся та Волинь, найбідніша — Тернопільщина (Поділля і Покуття). Замітне тут те, що Станиславщина, яка обіймає Карпати й підгір'я, стоїть щодо сіножатей аж на четвертому місці, по Львівщині. Однак якість цих сіножатей — різна. Тут є три роди сіножатей, себто трави на звичайних полях (природні), 2. низинні, себто здовж річок (луги й луки), чи інших вод і долин, та 3. меліоровані, себто одні або другі шляхом меліорації як-слід справлені.

У нас переважають низинні сіножаті, а найменше в нас меліорованих сіножатей, як про це кажуть числа, подані на таблиці 143, стор. 186.

Дані за 1932 р.	Площинь сіножатей у тисячах гектарів									
	взагалі	польові			низинні			меліоровані		
		разом	1-ший покiс	2-гий покiс	разом	1-ший покiс	2-гий покiс	разом	1-ший покiс	2-гий покiс
Львівщина . . .	272,2	90,2	90,2	43,2	170,6	170,6	93,2	11,4	11,4	6,9
Станиславівщина	201,9	132,2	132,2	34,9	63,8	63,8	18,9	5,9	5,9	1,7
Тернопільщина.	97,9	17,5	17,5	5,6	75,1	75,1	30,7	5,3	5,3	2,3
Волинь . . .	433,2	69,9	69,9	18,9	359,2	359,2	145,8	4,1	4,1	2,1
Полісся . . .	689,3	62,8	62,8	10,7	622,4	622,4	168,5	4,1	4,1	1,1
Холмщина . . .	98,0	13,6	13,6	5,1	82,6	82,6	43,9	1,8	1,8	1,0
Гал.-вол. землі .	1.792,5	386,2	386,2	118,4	1.373,7	1.373,7	501,0	32,6	32,6	15,1
Польща з гал.-вол. землями	3.799,3	986,2	986,2	306,8	2.699,1	2.699,1	1.059,7	114,0	114,0	63,9
Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі в %	46,1	39,1	—	—	50,9	—	—	28,6	—	—

Польових і меліорованих найбільше у Львівщині й Станиславівщині, низинних — на Поліссі й на Волині. Меліорованих сіножатей у нас дуже мало, і вони майже не впливають на загальний збір сіна.

Таблиця 143.

На основі даних за 1932 р.	Вся площинь сіножатей (=100) розподілена на		
	польові	низинні	меліоровані
Гал.-вол. землі . .	21,6	76,6	1,8

Не всі сіножаті косять у нас два рази (на сіно й на отаву). І так із цілої площині польових

Таблиця 142.

Збір сіна в тисячах сотнарів

взагалі	польові			низинні			меліоровані		
	разом	1-ший покiс	2-гий покiс	разом	1-ший покiс	2-гий покiс	разом	1-ший покiс	2-гий покiс
5.230,5	1.509,7	1.144,4	365,3	3.434,8	2.549,7	885,1	286,0	199,0	87,1
3.214,9	1.969,4	1.697,4	270,9	1.135,2	970,3	164,8	110,3	90,2	20,0
1.760,9	254,6	207,4	47,2	1.397,8	1.074,6	323,2	108,5	80,9	27,6
8.177,4	1.164,1	971,3	192,8	6.894,0	5.301,7	1.592,2	119,3	86,4	32,9
11.354,9	1.009,1	898,1	110,9	10.259,0	8.714,0	1.545,0	86,8	68,8	18,0
2.308,2	286,0	223,0	63,0	1.968,2	1.399,1	569,1	54,0	37,4	16,6
32.046,8	6.192,9	5.141,6	1.050,1	25.089,0	20.009,4	5.079,4	764,9	562,7	202,2
77.450,7	18.074,9	14.714,2	3.360,7	55.742,9	43.320,8	12.422,0	3.632,9	2.476,0	1.156,9
41,4	34,2	—	—	45,0	—	—	21,0	—	—

сіножате́й косять другий раз тільки 30,6% площі́ні, з низинних 37,5%, а з меліорованих 46,3% їх цілої площі́ні. Звідті́ль висновок, що тра́ва від-ростає́ вдруге́ найгірше́ на польових, краще́ — на низинних, а найкраще́ — на меліорованих сіножатах.

Такса́мо збі́р сі́на з оди́нці площі́ні для цих трьох ро́дів сіножате́й рі́зний, як це ви́дко (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 43) з да́них, поданих на та́блиці 144, стор. 188.

Найгі́рший збі́р да́ють польові́ сіножа́ті (бо тільки́ 16,0 сотна́рів із гекта́ра), кращий — ни-зинні́ (18,2), а найкращий — меліоро́вані (23,4). При цьо́му рівнобі́жно йде́ кількі́сть зіб́раного

Таблиця 144.

Пересічний збір сіна із гектара дані за 1932. р.	Загалом	Полюві сіножаті			Низинні сіножаті			Меліоровані сіножаті		
		разом	1-ший покіє	2-гий покіє	разом	1-ший покіє	2-гий покіє	разом	1-ший покіє	2-гий покіє
Львівщина	19,2	16,7	12,7	8,5	20,1	14,9	9,5	25,0	17,4	12,5
Станиславщина	15,9	14,9	12,8	7,8	17,8	15,2	8,7	18,8	15,4	11,6
Тернопільщина	18,0	14,6	11,9	8,5	18,6	14,3	10,5	20,4	15,2	11,7
Волинь	18,9	16,6	13,9	10,5	19,2	14,8	10,9	29,0	21,0	15,3
Полісся	16,5	16,1	14,3	10,4	16,5	14,0	9,2	21,0	16,6	16,0
Холмщина	23,5	21,1	16,4	12,4	23,8	16,9	12,9	29,9	20,1	16,6
Гал.-вол. землі	17,7	16,0	13,3	8,9	18,2	14,5	10,1	23,4	17,2	13,3
Польща	20,4	18,3	14,9	11,0	20,7	16,1	11,7	31,9	21,7	18,1

сіна в першому покосі, який таксамо найкращий на меліорованих, а найгірший — на польових сіножатях, як теж і збір отави.

Коли брати на увагу пересічний збір сіна й отави з гектара, то він найкращий на Холмщині, найгірший — у Станиславівщині. Загальний збір сіна на галицько-волинських землях є на гектар коло 13% нижчий, ніж на корінних польських землях, бо виявляє ледви 17,7 сотнарів супроти 20,4 сотнарів у корінній Польщі. При цьому треба зазначити, що найбільша різниця у зборі сіна з одиниці площі на галицько-волинських землях і в корінній Польщі є при меліорованих сіножатях, бо в нас аж 27% менше, і то тому, що цей рід сіножатей вимагає, щоб як-слід утримувати меліорацію й опікуватися нею, а в нас, мабуть, цього дуже мало.

Участь наших земель у цілій площині сіножатей і зборі сіна цілої Польщі є така:

Таблиця 145.

За даними 1932. р.	Участь гал.-вол. земель у продукції Польщі у ‰	
	площинь	збір сіна
Всі сіножаті . . .	46,1	41,4
Польові сіножаті .	39,1	34,2
Низинні „ . . .	50,9	45,0
Меліоровані сіножаті	28,6	21,0

Звідси видно, що галицько-волинські землі — це головний район продукції природної паші (сіна) в Польщі. Коли ж приглянутися поодиноким родам сіножатей, то наші землі дають найбільше низинних, менше польових, а найменше — мелі-

орованих сіножатей. Тому, що збір сіна з одиниці площині в нас менший, ніж на корінних польських землях, то й сама участь у зборі цілої Польщі менша, ніж участь у площині сіножатей. Ми даємо аж 41,4% збору сіна цілої Польщі, а водночас наші землі є власне тим головним районом, де можна як-слід плекати господарські тварини всіх родів. У цій ділянці доводиться нам зазначити брак меліорацій наших сіножатей, а сіножаті й пасовиська майже у 79% таких меліорацій потребують (дані для цілої Польщі — Stosunki Rolnicze, Rz. P., том I, стор. 84). Коли би збір сіна в нас можна було довести тільки до 20 сотнарів із гектара, то він збільшився б на близько 4 міліони сотнарів, або давав би коло 36 міліонів сотнарів, а це рівнялося б збільшенню паші на корм коло 50.000 штукам рогатої худоби. А вже це є надзвичайно велика позиція в нашому господарстві, яке саме і шкутилькає через брак паші.

Другою частиною природної паші в нас є **пасовиська**. Тому, що справа пасовиськ на наших землях тісно звязана з питанням, котрі роди землеволодіння їх мають, подаємо їх з цим поділом (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 15. і 17) на табл. 146, стор. 191.

Пасовиськ у нас найбільше на Поліссі, потім у Львівщині, і щойно на третьому місці йде Станіславівщина зі своїми полонинами. Розмірно найменше пасовиськ має Тернопільщина (Поділля й Покуття) й нарешті менша багато простором від попередньої Холмщина. Пасовиська гал.-вол. земель дають 41,5% площині пасовиськ цілої Польщі.

Розподіл пасовиськ між поодинокі роди землеволодіння такий, що приблизно по $\frac{2}{5}$ частини

мають їх селяни й союзи публичного права, а $\frac{1}{5}$ — дідичі. Коли приглянемося, як виглядають пасовиська з цього погляду в цілій Польщі, то тут найбільше пасовиськ мають селяни (аж 54,0%),

Таблиця 146.

Дані за 1931 р.	Площинь пасовиськ у тисячах гектарів				Поділ площині пасовиськ (=100) між господарства		
	разом	господар- ства поверх 50 гектарів	господар- ства нижче 50 гектарів	господар- ства союзів публ. права	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права
Львівщина . . .	233,0	29,1	68,5	135,4	12,5	29,4	58,1
Станиславівщина	202,3	58,5	52,4	91,4	28,9	25,9	45,2
Тернопільщина .	60,1	14,4	8,7	37,0	24,0	14,5	61,5
Волинь	192,1	31,4	87,4	73,3	16,4	45,5	38,1
Полісся	368,2	96,5	172,8	98,9	26,2	46,9	26,9
Холмщина	59,0	5,2	37,2	16,6	8,9	63,0	28,1
Гал.-вол. землі .	1.114,7	235,1	427,0	452,6	21,1	38,3	40,6
Польща з гал.- вол. землями . .	2.673,1	510,5	1.444,8	717,8	19,1	54,0	26,9
Участь гал.-вол. земель у площині цілої Польщі у %/о	41,5	46,1	29,5	63,0	—	—	—

26,9% — союзи публичного права, а тільки 19,1% дідичі. Отже в нас селяни мають розмірно менше власних пасовиськ, зате більше в нас власности союзів публичного права. Ці пасовиська союзів публичного права — це передусім громадські пасовиська, власність поодиноких громад, сіл. Їх

уживають часто мешканці села спільно, хоч пасуть спільно й на інших ґрунтах, які для спільного вжитку винаймають. Спільне користування пасовиськами виглядає в нас приблизно (Stosunki rolnicze Rz. P. I, ст. 86) так:

Таблиця 147.

Землі	Пасовиська у спільному ужиткуванні в гектарах			
	орні ґрунти уживані за пасовисько	сіножаті уживані за пасовисько	сталі пасо- виська і по- лонини	разом
Львівщина	1.029	2.110	99.008	102.147
Станиславівщина .	1.407	1.720	63.659	66 786
Тернопільщина . .	1.597	2.148	38.606	42.351
Волинь	5.538	6.453	87.408	99.399
Полісся	5.660	4.460	171.019	181.139
Холмщина	1.135	354	32.595	34.084
Гал.-вол. землі . .	16.366	17.245	492.295	525.906

Звідси видно, що у спільному користуванні є майже половина пасовиськ, точніше 47,1% цілої їх площині. Ці числа потверджують, що в нас уживають не тільки громадських пасовиськ, але й інших, отже селянських і дідичівських. Та тут треба ці пасовиська вести як-слід, а то пасовисько цілком нищиться, коли на ньому пасуть без розбору всі роди тварин разом із дробом, а це власне в нас, здебільша, й роблять на громадських пасовиськах, які через те часто мають правдиву лашну вартість тільки ранньою весною, при першому розвитку молодой трави (Stosunki ... ст. 87). Пасовиська в нас часто замошені, заквашені, цілком не справлені. Тимто треба пасовиська, го-

ловно громадські, довести до відповідного стану, щоб вони творили дійсні пашні площині, а не тільки вигони для худоби, свиней і дробу, де тварини, правда, мають де проходжуватись, але не знаходять потрібного корму. Тимто меліорація й культура пасовиськ для нас дуже пекуча справа. Для прикладу, як поволі в нас ці справи роблять, наведемо, кілька громадських пасовиськ справило Краєве Меліораційне Бюро у Львові перед війною в Галичині (а треба знати, що це бюро зробило багато цінної роботи). Воно від 1910. до 1914. р. випрацювало 37 проєктів, а т. зв. Аграрна Комісія, що з ним співпрацювала, 2 проєкти меліорації пасовиськ у Галичині, та з цього виконано тільки 18 меліорацій (у 18 громадах), і то у Сх. Галичині в 9 селах, при чому справлено 3.193 морги пасовиськ¹⁸⁾. Ці праці не могли, ясна річ, мати впливу на загальний стан пасовиськ, бо їх переведено на невеликому просторі. По війні¹⁸⁾ це бюро виготовило проєкти меліорації пасовиськ у дальших 13 селах Східньої Галичини, що обіймали загалом 4.878 моргів пасовиськ, але їх уже не переведено через ліквідацію Тимчасового Самоуправного Віділу у Львові й його меліораційного бюро. Деяку, незначну частину цих праць переводила місцева самоуправа власними силами, але ж ці роботи не могли дати того висліду, який дали ті, що їх переводило зразково меліораційне бюро.

Серед пасовиськ важне місце займають на наших землях полонини¹⁹⁾.

¹⁸⁾ Roboty Wodne i Meljoracyjne w południowej Małopolsce, zestawil inż. A. Kędzior, Lwów, 1928, ч. I, стор. 162-165.

¹⁹⁾ Всі дані про полонини взяті з праці інж. Ю. Павликовського: „Карпатські полонини“, календар Т-ва „Сільський Господар“ за р. 1929, стор. 42-46, Львів, 1928.

До полонин залічуємо гірські пасовиська й сіножаті в незамешканих горах. Але ж головну частину полонин творять пасовиська. У Східній Галичині в Карпатах є 91.221 катастральних моргів полонини, між ними 1.526 кат. моргів у Львівщині, а 89.695 кат. моргів у Станиславівщині, у Львівщині всі полонини належать до державного скарбу. У Станиславівщині 28,87% полонин належить до публичної власності (союзів публичного права), і то — до громад — 14,33%, до держави — 5,20%, до церкви — 9,34%. До приватної власності належить 71,13% усіх полонин, з них до великої 19,06%, до селянської 57,02%, а до приватних осіб 3,08%. Цікавий поділ власності полонин між християн і жидів; його видно з зіставлення на таблиці 148, стор. 195.

З нього видно, що наші селяни мають 35,44% полонин і користають із 14,33% громадських полонин, або разом користають ледви з 49,77, чи кругло з половини цілої площині полонин. Решту має чи держава й церква, чи велика власність, чи мала власність, що є в жидівських руках. Коли наш селянин хотів би користати з цієї другої половини полонин, то (якщо це взагалі для нього доступне) мусить користуватися тут наймом.

При наших попередніх підрахунках полонини враховано до загального числа пасовиськ. Щодо меліорації, то до полонин треба віднести те саме, що сказано про пасовиська з тим, що на полонинах меліорації поза спроби не перейшли. При цьому треба замітити, що в Західній Галичині є тільки 9.206 кат. моргів полонин, або ледви $\frac{1}{10}$ того, що у Східній Галичині.

Таблиця 148.

Полонини Станиславівщини	Розподіл полонини	
	у ката- стральних моргах	у ‰ цілої пло- щині
1. Публична власність		
громади	12.853	14,33
державна	4.640	5,20
церква	8 385	9,34
разом	25.903	28,87
2. Приватна власність		
а) велика власність		
християнська	8.102	9,03
жидівська	1.789	2,00
разом	9.891	11,03
б) мала власність		
християнська	31.800	35,44
жидівська	15.105	16,87
мішана	4.230	4,71
разом	51.135	57,02
3. Власність приватних правних осіб	2.761	3,08
Разом 1, 2, 3	89.695	100,00

До пасовиськ треба зарахувати й ті площині засіяної на ріллі паші, якої вживають на пасовисько, а не на кошення. Такі пасовиська займають у нас (Statystyka rolnicza 1931/32, ст. 30) площинь, що її виявляє таблиця 149, стор. 196.

Разом усі пашні рослини, що їх сіють на спаш, творять ледви 1,43% цілої площині наших пасовиськ, і через те вони не впливають на загальний стан нашої пашної площині. З тих рослин, що їх

залишають на ріллі на пасовисько, сама конюшина забирає 75% площіні; коло 12% площіні припадає на сераделю, решта ж на інші пашні рослини. Найбільше цих пасовиськ на ріллі подибуємо у Львівщині й на Волині, і то через більші простори конюшини, та на Холмщині, де, попри конюшину, лишають багато сераделі на спаш.

Таблиця 149.

Дані за 1932 р.	Площинь пашних рослин, засіяних на пасовисько в гектарах			
	пашні рослини взагалі	серадела	конюшина	інші
Львівщина	4.538	192	3.925	421
Станіславівщина	1.562	—	1.486	76
Тернопільщина	1.605	5	1.180	420
Волинь	3.584	122	3.111	351
Полісся	1.181	365	480	336
Холмщина	3.505	1.248	1.962	295
Гал.-вол. землі	15.975	1.932	12.144	1.899
Польща з гал.-вол. землями	118.601	35.799	74.602	8.200
Участь гал.-вол. земель у площіні цілої Польщі в %	13,4	5,4	16,5	23,1

Площинь усіх сіножатей і пасовиськ, що займає на гал.-вол. землях 2,907.400 гектарів, або 50,39% тої площіні, якої вживаємо на ріллю. Себто половина тої землі, що є під ріллею, є в нас під сіножатями й пасовиськами. Звідтіль висновок, що до справи природних пашних площіней, які займають у нас такі великі простори, треба прикладати не меншу вагу, як до самого господарювання на ріллі. Та в нас ці справи відсунені на даль-

ший плян, і ними наші хлібороби не дуже журяться, вони забувають, що саме пасовиська й сіножаті, як-слід справлені й загосподарені, можуть стати для галицько-волинських земель основою для того, щоб збільшити кількість господарських тварин і бути вихідною точкою рентовності селянського господарства в тих околицях, де їх багато. Головний наш гріх тут — цілковите занедбання пасовищ, що дають добру пашу. Великі простори цих пасовищ зовсім занедбані, головні громадські, й ті, що є спільною власністю, — не диво, що вони просто без ужитку. А тимчасом багато в нас говорять про голод на землю (він дійсно й є), а забувають, що перший крок для зменшення голоду, це — привести до ладу хочби великі простори пасовищ, які належать до селян. Тут варто порівняти хочби такі два числа: вся дідичівська рілля (орні ґрунти), яка мала б, за крайніми проєктами земельної реформи, перейти в селянське землеволодіння, займає на галицько-волинських землях коло 800.000 гектарів, а пасовища, що належать до селян і союзів публичного права, займають у нас коло 880.000 гектарів. Коли відкинути з цих останніх $\frac{1}{3}$ частину на власність держави, церкви й міст, з чого селянин рідко користується, то пасовища творять майже 80% того простору землі, що її в найкращому випадку може наш селянин колись дістати у спадщині від дідичів. Отже коли справити і як-слід ужиткувати наші пасовища, то вже це дає нам надзвичайно поважні доходи для сільського господарства тих наших земель, яких ми досі не могли, чи радше не зуміли, або не були примушені як-слід використати.

Тимто звернути увагу на природні пашні площині і сіножатей і пасовиськ галицько-волинських земель — є корисно для нашого селянина, бо вони у близькій майбутности будуть, здається, одним із головних засобів порятунку від земельного голоду, а це одна з найважливіших проблем нашого сільського господарства.

VII.

Сади та огороди.

Сади й огороди, що в 1929. р. займали в нас 224.000 га, або 1,6% всієї вжиткової площині наших земель, займають в р. 1931. таку площинь (Statystyka rolnicza, 1931—32., ст. 15 і 17):

Таблиця 150.

Дані за 1931 р.	Площинь садів і огор- дів у тисячах гектарів				Площинь садів і огор- дів (=100) розпо- ділена на го- сподарства			
	в господарствах							
	разом	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права	поверх 50 гектарів	нижче 50 гектарів	союзів публ. права	
Львівщина . .	45,0	4,8	38,0	2,2	10,8	84,4	4,8	
Станиславівщина	28,2	2,1	25,2	0,9	7,3	89,6	3,1	
Тернопільщина .	45,3	4,7	39,1	1,5	10,5	86,1	3,4	
Волинь . . .	81,3	4,5	73,9	2,9	5,6	90,8	3,6	
Полісся . . .	32,8	2,8	29,3	0,7	8,4	89,3	2,3	
Холмщина . . .	14,2	1,9	11,9	0,4	13,6	83,9	2,5	
Гал.-вол. землі	246,8	20,8	217,4	8,9	8,4	88,1	3,5	
Польща з гал.- вол. землями .	551,0	71,7	460,3	19,0	13,0	83,5	3,5	
Участь гал.-вол. земель у площині Польщі в ‰ ‰	44,8	29,0	47,4	45,2	—	—	—	

Сади й огороди творять на наших землях 1,77% усієї вжиткової площині, при чому їх найбільше на Волині (близько 30% усіх наших садів і огорodів), в Тернопільщині та у Львівщині.

Сади й огороди — це на наших землях справа майже виключно селянська, коли зважити, що 88,1% їх є в руках селян. Розмірно найбільший відсоток селянських садів та огорodів виказує Волинь (90,8%), найменше селянських, а найбільше дідичівських садів (13,6% усіх садів та огорodів) має Холмщина.

Наші сади й огороди дають аж 44,8% усіх садів і огорodів цілої Польщі, при чому наша участь найбільша в селянських садах і огородах (47,4% цілої їх площині в Польщі), найменша в дідичівських садах і огородах (лише 29,0% їх площині в Польщі).

Сади й огороди обраховані державною статистикою разом, тимто їх і разом подаємо, одначе, для погляду на ці два окремі роди культур, оглянемо їх окремо, на основі інших джерел. І так, на основі статистики і приблизного обчислення в р. 1927., поверхня садів мала давати яких 60% цілої поверхні садів і огорodів. Її великість²⁰⁾ показує таблиця 151, стор. 201.

З чисел таблиці видно, що в нас вибиваються 3 головні садівничі райони, а власне: Волинь, Тернопільщина та Львівщина. В садах маємо 2 головні роди культур, а саме овочеві дерева й овочеві кущі. Овочеві дерева переважають і творять головну основу садівничої продукції. Продукції са-

²⁰⁾ Marta Borowska: Ankieta w sprawie sadów owocowych, „Kwart. Statyst.“, том. IV, 1927, зш. 2, стор. 329.

довини статистика докладно не обіймає, її вираховують на основі інших обрахунків. І так на р. 1928.

Таблиця 151.

Дані обчисленні на 1931 р.	Площинь садів у тис. гектарів
Львівщина	27,0
Станиславівщина	16,9
Тернопільщина	27,2
Волинь	48,8
Полісся	19,7
Холмщина	8,5
Гал.-вол. землі	148,1
Польща з гал.-вол. землями	330,6
Участь гал.-вол. зе- мель у площині садів цілої Польщі в ‰ ‰	44,8

кількість овочевих дерев та збір садовини²¹⁾ на наших землях виявляє таблиця 152, стор. 202.

Отже, на основі цього обчислення, наші землі дають у Польщі 48,1% усіх овочевих дерев і 40,2% збору всієї садовини. На одного мешканця припадає в нас 34,9 кг. овочів (у цілій Польщі лише 24,1 кг.), при чому найбільше садовини дає Волинь, бо аж 89,5 кг. на мешканця, зате найменше, бо тільки 14,4 кг. садовини на голову, продукує Львівщина (некорисний вислід і через скупчення населення у столиці Львові).

На основі анкети з 1927. р. в садах були поодинокі роди садовини розподілені (Borowska... ст.

²¹⁾ Aleksander Girdwoyń: Ogrodnictwo Polskie, ювілейне видання „Przemysł i Handel“, 1928, стор. 375.

Таблиця 152.

Дані обчислені на 1928 р.	Кількість овочевих дерев	Збір садовини	
		загалом сотнарів	на 1-го мешканця кілограмів
Львівщина	1,774.452	391.731	14,4
Станіславівщина . .	1,363.307	297.288	22,2
Тернопільщина . . .	2,984.364	611.110	42,5
Волинь	6,193.962	1,287.570	89,5
Полісся	1,860.058	239.572	27,2
Холмщина	1,429.780	314.024	45,1
Гал.-вол. землі . . .	15,605.923	3,141.295	34,9
Польща з гал.-вол. землями	32,413.066	7,796.152	24,1
Участь гал. - вол. земель у продукції Польщі у %/о	48,1	40,2	—

330; звідтіть дані про сади, коли інше джерело не зазначене) ось як:

Таблиця 153.

Дані за 1926 р.	разом	яблуні	груші	сливи	вишні	черешні	морелі	бросквині	морви	горіхи
Львівщина	100	59,8	13,1	15,4	4,6	3,6	0,3	0,3	0,1	2,8
Станіславівщина . .	100	59,9	10,7	19,6	3,9	2,9	0,3	—	—	2,7
Тернопільщина . . .	100	44,7	9,5	16,0	12,8	6,3	6,1	0,1	—	4,5
Волинь	100	54,5	12,4	19,6	8,0	1,4	0,2	—	1,0	2,9
Полісся	100	47,0	23,9	21,9	5,7	0,8	—	—	0,1	0,6
Холмщина	100	54,2	15,0	20,2	4,1	3,4	0,3	0,3	0,5	2,0
Гал.-вол. землі *)	100	54,0	14,0	18,0	8,0	3,0	1,0	0,1	0,1	1,8
Польща	100	48,4	17,6	19,1	6,5	5,5	0,5	0,3	0,2	1,9

*) Обчислення приблизні.

Ці дані вказують на те, що із зернової садовини в нас головне значіння мають яблуні, яких найменше є в Тернопільщині й на Поліссі (нижче 50%), а число яких переходить на інших землях 50% усіх дерев, доходячи у Станиславівщині та Львівщині близько до 60%. Груш у нас розмірно найбільше на Поліссі, найменше в Тернопільщині, де згадана анкета виказала сади, які мають тільки по кілька дерев цього роду.

Поважну кількість у садах дають у нас сливи, яких розмірно найбільше на Поліссі, Волині й у Станиславівщині, найменше — у Львівщині.

Вишень і черешень найбільше в нас на Поділлі, вишень найменше в Станиславівщині, черешень на Поліссі. Морелі і бросквині в нас замітніші тільки на теплому Поділлі, при чому бросквині покищо є тільки в дуже невеликій кількості. Морв найбільше на Волині, горіхів (волоських) у Тернопільщині, головно на теплому Поділлі.

Про густоту садів на наших землях говорять такі дані:

Таблиця 154.

Дані за 1926 р.	Кількість дерев на 1 гектар садів
Львівщина	116
Станиславівщина	121
Тернопільщина	151
Волинь	171
Полісся	142
Холмщина	194
Усі землі	149

З цього підрахунку виходить, що дерева в садах мають відступ 6—9 метрів у квадраті, в се-

редньому 7—7,5 метрів у квадраті. Отже наші сади за густі, тимто й не можуть як-слід родити, їх не можна добре вести.

Для пізнання стану садів важне те, кілька дерев родить, а кілька з них овочів не дає. Для цього такі дані:

Таблиця 155.

Дані за 1926 р.	На 100 дерев зародило дерев серед				
	яблунь	груш	слив	вишень	черешень
Львівщина	71	71	74	67	86
Станиславівщина	71	80	79	81	86
Тернопільщина	73	66	84	92	78
Волинь	81	86	74	84	82
Полісся	63	72	72	83	85
Холмщина	74	84	70	63	75
Гал.-вол. землі	71	76	75	78	82

Можна вважати, що в загальній пересічі $\frac{1}{4}$ частина дерев що-року відпадає, не зародили. Вартість садів залежить і від їх віку. Вік садів у нас виявляє таблиця 156, стор. 205.

З таблиці видно, що серед яблунь, груш та вишень переважають молодші дерева, серед слив і черешень — старші. Наймолодші яблуневі та грушеві сади має Полісся, сливові Станиславівщина й Холмщина, вишневі — Львівщина, а черешневі знову Холмщина.

Таблиця 156.

Дані за 1926 р.	На 100 дерев, що зародили, було дерев									
	яблунь		груш		слив		ви- шень		чере- шець	
	до 30 літ	поверх 30 літ	до 30 літ	поверх 30 літ	до 30 літ	поверх 30 літ	до 30 літ	поверх 30 літ	до 30 літ	поверх 30 літ
Львівщина	60	40	62	38	44	56	83	17	61	39
Станиславівщина	48	52	58	42	54	46	65	35	22	78
Тернопільщина	59	41	57	43	52	48	59	41	47	53
Волинь	71	29	56	44	39	61	65	35	34	66
Полісся	77	23	68	32	48	52	64	36	47	58
Холмщина	67	33	58	42	54	46	74	26	76	24
Гал.-вол. землі	63	37	60	40	48	52	68	32	48	52

Яблунь, груш та слив були такі роди:

Таблиця 157.

Дані за 1926 р.	На 100 яблунь було				На 100 груш було				На 100 слив було угорських
	літніх	осінніх	зимових	незнаних	літніх	осінніх	зимових	незнаних	
Львівщина	8	8	74	10	20	47	19	14	53
Станиславівщина	9	8	63	20	20	15	32	33	32
Тернопільщина	8	13	64	15	28	36	18	18	80
Волинь	14	14	50	22	28	40	5	27	79
Полісся	5	45	39	11	40	32	9	19	48
Холмщина	16	21	46	17	37	41	2	20	77
Гал.-вол. землі	10	18	56	16	29	35	14	22	61

Серед яблунь є в нас найбільше зимових, які разом із осінніми творять $\frac{3}{4}$ всіх яблуневих дерев.

Зате груш у нас найбільше осінніх, вони разом із літніми творять $\frac{3}{5}$ всіх груш. Слив у нас найбільше угорських (61%). Тут ясно виступає певна культура садів, яка проявляється в доборі зимових (тривалих) сорт, яблунь і груш; н. пр., у Львівщині є аж 74% зимових яблунь, отже сади тут плакають для певної мети — щоб одержати добрий ринковий продукт. Протилежний образ виявляє Полісся, де переважають осінні яблука та літні й осінні груші, себто овочі переважно для вжитку на місці, в господарстві.

Ми подали вже, який великий загальний збір садовини, а саме в нас на рік — 3,141.295 сотнарів. Залишається розглянути питання, кілько поодиноких родів садовини продукують галицько-волинські землі. Для цього не маємо окремих обчислень. Ми мусимо вирахувати наш збір поодиноких родів садовини, рахуючи його загалом кругло 40%, при чому треба зазначити, що наш збір яблук буде трохи більший, зате грушок трохи менший.

Збір садовини в Польщі в р. 1928. був такий (Girdwoyń...):

Таблиця 158.

Польща Дані за 1928 р.	Річна продукція садовини в сотнарах
яблука	4,255.320
грушки	1,391.594
сливки	1,279.849
вишні	423.543
черешні	306.465
морелі	19.417
бросквині	4.250
горіхи	115.714
Разом	7,796 152

А що продукція галицько-волинських земель доходить кругло до 40% продукції Польщі, то приблизна продукція нашої садовини така:

Таблиця 159.

Гал.-вол. землі	Річна продукція в сотнарах
яблука	1,702.128
грушки	556.637
сливки	511.939
вишні	169.417
черешні	122.586
морелі	77.668
бросквині	1.702
горіхи	46.285
Разом	3,188.363*)

Цей підрахунок, хоч приблизний і недокладний, вказує на те, що в нас найсильніша продукція яблук, що ми майже однаково продукуємо грушок і сливок, та що разом цієї садовини, що її можна вважати за хідний ринковий товар, маємо кругло коло $2\frac{3}{4}$ міліона сотнарів. З інших овочів вишні й черешні є продуктом сезононим, що його треба швидко продати чи зужити, й тільки яких 50 тисяч сотнарів горіхів є тривалішим товаром. Морелі й бросквині, що на основі цього підрахунку дають коло 80 тисяч сотнарів, дають у нас багато більший збір, бо їх продукують тільки наші землі; він є коло 120 тисяч сотнарів. Морелі і бросквині будуть збільшувати з року на рік свою продукцію

*) різниця вийшла через заокруглення відсотка нашої продукції

і стануть згодом товаром, який витискатиме з нашого ринку чужу благородну садовину, яку до нас увозять.

Важна справа — розводити нові й відмолочувати дотеперішні сади. Для цього головною основою є розсадники (шкілки) овочевих деревцець, які в нас були в невеликому числі, коли рахувати більші, раціонально ведені заведення. Число і простір шкілок овочевих дерев були в році 1928 (Girdwoyń.... ст. 375):

Таблиця 160.

Дані з 1928 р.	Шкілки овочевих дерев	
	кількість	простір у гектарах
Львівщина .	25	55,1
Станиславівщина	6	16,7
Тернопільщина .	2	3,1
Волинь . . .	1	1,5
Полісся . . .	—	—
Холмщина . . .	7	39,0
Гал.-вол. землі .	41	115,4
Польща з гал.-вол. землями .	201	614,4
Участь гал.-вол. земель у площині Польщі у ‰ ‰	25,0	18,7

Ці числа вказують на те, що тільки Львівщина, Холмщина та Станиславівщина мають більше число розсадників (шкілок), зате такі типове садівничі райони, як Волинь і Тернопільщина, їх майже не мають. І Полісся, де все ж є коло 1,9 мільона овочевих дерев, не має цілком більших шкілок. Ясна річ, що до нашого перегляду шкілок

(розсадників) не враховані дрібні, аматорські шкілки, чи шкілки в поодиноких господарів, бо хоч вони постачають молоді деревця, осередками раціонального поширення садівництва вони не є, і то не так із огляду на кількість, як більш на якість деревець і водночас і поодиноких їх сорт.

Коли грубо обраховувати продукцію вичислених розсадників (шкілок), то на гектарі шкілки (Girdwoyń...) є коло 25.000 дичок, і з них можна мати 60—80% щеп або коло 18.000 з гектара. За 5-тирічний період продукції, отже від часу, коли посаджено дички до розсадника (шкілки), аж до того часу, коли продано деревця з одно- або дво-річною короною, можна дістати з гектара шкілки коло 3.600 деревець на рік. До цього треба взяти в рахубу, що з усіх шкілок у Польщі тільки 80% площині є під овочевими деревцями. Звідти кругло можна прийняти, що на наших землях є 92 гектари добрих, раціонально ведених шкілок овочевих деревець, які річно дають коло 330.000 деревець для садів. А коли зважити, що за десятиліття 1918—1928 висаджено в Польщі коло 8 мільонів деревець, річно 800.000 штук, то виходило б, що для наших садів треба яких 320.000 щеп на рік, а це покривалося б із тою кількістю щеп, яку продають розсадники (шкілки) на наших землях. Одначе фахівці обчислюють, що зріст числа висаджуваних деревець щорічно зростає, зокрема за останні роки на наших землях, коли, по важкій зимі 1929. р. почали в нас відновляти змерзлі сади й закладати нові. Міркуємо, що для галицько-волинських земель можна прийняти рік-річну потребу яких 500—600.000 нових деревець. Рівночасно треба ствердити, що в нас велику частину дере-

вещь спроваджують зпоза наших земель, хоч це нераціональна річ не тільки для нашого ввозово-вивозового білянсу, але й недоцільна з погляду розвитку садів, яким даємо доріст із іншого ґрунту й інших природних умов. Тимто — забезпечити як-слід наші сади добрим щеповим матеріалом — це одне з важних питань, яке треба розв'язати, поширюючи новітні, добре ведені шкілки овочевих деревець. Ці шкілки — єдиний засіб зробити лад із безліччю сорт садовини в різних околицях нашого краю та надати нашій садівничій продукції характер одноманітності й постійності сорт у поодиноких наших околицях.

Крім овочевих дерев, важні в садівництві є й овочеві кущі. На жаль, навіть докладні розсліди садів не беруть як-слід під увагу кущів, тимто тут ми маємо мало докладних даних. Про пошир поодиноких родів овочевих кущів у садах говорять (Borowska, Ankieta..., ст. 333) такі дані:

Таблиця 161.

Дані за р. 1926	На 100 садів мали кущі					
	порічки	аґрест	малини	полушні	сунці	ліщина
Львівщина .	75	49	49	53	18	16
Станіславівщина	68	47	45	49	13	17
Тернопільщина .	65	44	40	30	10	10
Волинь	63	22	50	46	9	20
Полісся	45	18	38	28	6	25
Холмщина . . .	67	27	70	59	24	25
Гал.-вол. землі .	64	34	48	44	13	18

Отже найбільше в нас порічок, малин, полуниць і агресту і вже на дальшому пляні стоять ліскові горіхи й суниці.

Про те, кілько в нас головних овочевих кущів, кілько з них дає ягоди (Borowska..., ст. 333) та кілько на кущ²²⁾), подають ці дані:

Таблиця 162.

Дані за рр. 1925 і 1926	На 1 гектар саду було кущів		На 100 кущів мали ягід кущі		Один куш дав кг. ягід	
	порічок	агресту	порічок	агресту	порічок	агресту
Львівщина . . .	44	17	89	84	3	2
Станіславівщина .	31	15	87	94	1	1
Тернопільщина .	43	29	94	89	—	—
Волинь	16	9	93	76	—	—
Полісся	19	11	90	78	—	—
Холмщина	72	36	92	78	—	—
Гал.-вол. землі .	37	19	91	83	2	1,5

Тут узято в рахубу тільки розсліджені сади, одначе вже з цих даних можна прийти до деяких висновків щодо кількості збору овочів агресту та порічок. До цього можна дійти так: коли на 1 га саду є 37 кущів порічок, а з них яких 33 дає овочі, то при пересічному зборі по 2 кг. з куща дає 66 кг. овочів з гектара саду; а що в нас є коло 148 тис. гектарів садів, то збір порічок є коло

²²⁾ Waclaw Poniatowski: Wyniki ankiety próbnej w sprawie sadów owocowych, „Kwart. Statyst.“, том. III., зош 2, стор. 323.

97.680 сотнарів. Таксамо, коли на 1 гектар саду є 19 кущів агресту, а з них коло 15 дає овочі по 1,5 кг. з куща, або разом із гектара саду коло 22,5 кг. овочів, то при 148 тис. гектарів самих садів річно маємо збір коло 33.300 сотнарів агресту. Ці обчислення подані тільки для орієнтації, бо їх висліди можуть сильно хитатися. А проте збір лише цих двох родів кущевих овочів дає коло 131.000 сотнарів, або коло 1.310 вагонів ягід, при чому тут цілком невчислені ті кущі, яких у нас багато по огородах, при хатах і т. д., отже поза самою площинню садів.

Переглядаючи стан наших садів, мусимо ствердити, що їх у нас іще мало. Коли прийняти річний приріст нових овочевих дерев на нашій території коло 500.000 на рік, то для правдивого приросту залишається тільки коло 200.000 дерев річно, бо коло 2% цілої кількості дерев, або 300.000 річно, треба відрахувати на те, що деякі змерзнуть, зісохнуть, згинуть на рака чи інші хвороби, що їх викорчують і т. д. Звідсіль можемо виснувати, що в нас тепер є коло 16,600.000 до 17,000.000 дерев, або що на 1-го мешканця припадає коло 1,8, чи кругло 2 дерева. Це не було б мало, бо, н. пр., у цілій Польщі припадає на одного мешканця тільки одне дерево. Але гірша в нас справа збору садовини, бо на одного мешканця на галицько-волинських землях припадає ледви 30—40 кг. усієї садовини, а з того найвартнішої, яблук, ледви 20—25 кг. на рік на одну людину. При нормальному стані відживи населення це кількість, якої для селянської сім'ї не досить, а про збут не могло б бути й мови, бо це виходить коло 150 яблук на людину в рік, або ледви що другий

день одне яблуко. Про інші роди садовини годі тут і говорити як про постійні відживні засоби, бо її годі довго продержувати. Але і з яблуками є теж так, що тільки половина з них зимові (тривалі) сорти. Отже для перехову на поживу, чи на продаж треба відрахувати половину кількості яблук, бо решта — це літні, чи осінні сорти, непридатні для продержування. Але й серед тих зимових родів яблук, чи грушок у нас дуже багато сорт і гатунків, а ця мішанина не може бути бажана при їх збуті як ринкового товару.

З того треба прийняти такі висновки, що, збільшуючи кількість дерев і садів, треба ще змагати й до того, щоб виводилися в поодиноких наших околицях такі роди овочів, які найкраще для них годяться²³⁾, щоб поодинокі райони давали одні сорти, а не плекали безліч відмін, які творять потім на ринках різnorodний, часто зовсім непридатний товар. Це завдання тісно вяжеться з веденням розсадників (шкілок) овочевих деревець, які мусять продукувати в поодиноких районах тільки такі однородні відміни, які там бажані. Звідси ж висновок, що шкілки мусять бути на місці, у краю, в поодиноких районах, бо тільки таким чином можна в поодиноких околицях завести однакові відміни дерев, а позбутися різnorodности сорт. Це є лихо, яке звязане в нас із тим, що ми спроваджуємо всякі чужі деревця, не вважаючи на те, чи наш ґрунт і наше підсоння для тих родів дерев добрі. Наслідки цього такі, що часто такі деревця й не родять.

²³⁾ Про садівничі смуги див. Bronisław Gałczyński, *Rejony Sadownicze w Polsce*, 1930,

А так іще треба звернути увагу на ту садовину, що її не можна продержати. Є це літні сорти яблук і грушок, а далі — сливки, вишні, черешні й ягоди овочевих кущів, які можна або продати тільки в сезоні, або треба як-слід переробити. В Польщі переробляють ледви 15% овочів. На наших землях, для яких не маємо даних, можна прийняти, що цей відсоток куди менший, хоч би через брак відповідних фабрик. Але як прийняти цей відсоток, навіть дуже корисний, коло 10% всіх овочів, то вийде, що ми переробляємо коло 300.000 сотнарів овочів і яких 13.000 сотнарів кущевих ягід, разом зі збираними дикими ягодами коло 400.000 сотнарів. Є це ледви $\frac{1}{4}$ частина тих овочів, що їх треба б переробляти, щоб дістати за них ціну як-слід. Отже переріб овочів на суш, повила, мармеляду, компоти, джеми і т. д. — це одна з майбутніх і конечних галузів нашого садівничого промислу.

Нарешті треба вказати на те, що ми досі не використовуємо таких місць на овочеві дерева, як: публичні дороги, стежки, на краях поля і т. д. Це може дати нам величезні прибутки садовини і водночас легко піднести рентовність нашого сільського господарства, головню у дрібноземельного хлібороба, який не може спромогтися на те, щоб закласти правильний, прибутковий, промисловий сад, а це й є ціллю поступового садівництва. Число взових доріг на наших землях (Rocznik Statyst. Rz. P. 1928, ст. 189) подає таблиця 163, стор. 215.

Тут подані тільки дороги, що мають значіння комунікаційне, лучбове, отже немає тут пільних доріг, чи доріжок місцевого (громадського) значіння. Та коли б лише при цих головних дорогах

Таблиця 163.

Дані з р. 1926. в кілометрах	Доріг загалом	Шляхи (биті дороги)				Ґрунтові дороги			
		загалом	державні	воєвідські	повітові	загалом	державні	воєвідські	повітові
Львівщина . . .	11.334	4.676	1.120	1.103	2.453	6.658	50	—	6.608
Станіславівщина	5.185	3 728	67	482	2.570	1.457	—	—	1.457
Тернопільщина .	8.835	2.743	778	600	1.365	6.092	47	16	6.029
Волинь	4 688	860	630	154	76	3.828	716	1.001	2.111
Полісся	4.519	793	611	48	134	3.726	1.111	700	1.915
Холмщина	1 340	586	352	172	62	754	75	155	524
Усі землі	35.901	13.386	4.167	2.559	6.660	22.515	1.999	1.872	18.644

позасаджувати дерева, і то тільки на половині тих доріг, і до того зрідка — по 20 м. дерево від дерева — то це було б по 50 дерев з одного боку дороги, або по 100 дерев на км, чи разом на 17.950 км — 1,795.000 дерев. А що в нас загалом є коло 17 міл. овочевих дерев, то таке використання лише половини доріг для обсадження деревами дало б 10% садів більше, при чому зовсім не треба вживати на них ніякої дальшої ріллі. Замітне, що з цих доріг аж 70% припадає під опіку й нагляд самоврядування. Отже воно може саме найкраще цю справу перевести на користь краю й населення, при чому поза матеріяльними користями треба піднести ще й естетичний вигляд доріг, обсаджених деревами, а це теж має немале виховниче значіння для сільського населення.

Для овочевих кущів треба б використовувати передовсім громадські невжитки, пастівники, стінки, схили, які стоять пустою, чи заростають

буряном, будяками чи дикими кущами. Навчити наше село кожне вільне місце використовувати на овочеве дерево, чи овочевий кущ — це одне з головних завдань, які стоять перед нашою агрономією, а воно конечне і з погляду доходовости наших господарств і з погляду здоровля нашого села.

Огородів на галицько-волинських землях є коло 90,7 тисяч гектарів. Це передовсім невеликі селянські огороди, що доставляють селянській сім'ї все конечне для їжі, а до того на них плекають такі рослини, як мак, квасолю й інші, які звичайно повинні плекати на полях. З городовини, що її плекають по огородах, найбільше є капусти й цибулі, а далі — баклажани (помідори), морква, петрушка, огірки, цвітуха (каляфір), часник і т. д. Промислове огородництво, на гуртозу доставу до міст і переріб, розвинене в нас не дуже, бо лише в кількох повітах, як: Товмач (Петрилів), Самбір (Бабина, Пиняни, Береги і т. д.), Стрий, околиці Львова. Останніми роками можна помітити, що поширюється плекання городовини, і то у звязку з її поширенням як корму. Прикре явище, що під більшими містами осідають у нас огородники-чужинці (болгари), що масовою й доброю продукцією городовини витискають із ринку наших селян.

Продукцію капусти й цибулі, — найбільш поширених у нас родів городовини (Stosunki Rolnicze Rz. P., I. ст. 65) подає таблиця 164, стор. 217.

Ці дані не відповідають докладно сьогоднішнім умовам, бо площинь, головн **капусти**, збільшилася останніми роками, та наскільки, докладно — невідомо, бо немає про це даних. Беручи подані числа за орієнтаційні, бачимо, що ка-

пусти садять у нас найбільше у Львівщині, потім на Волині. Полісся, хоч має досить велику площинь капусти, має дуже малі розмірно збори, збирає з гектара ледви 88 сотнарів, тоді, як пересіч усіх наших земель є 151 сотнарів, а Тернопільщина навіть 260 сотнарів з гектара. Загальний збір капусти,

Таблиця 164.

Дані з 1922/23 р.	Капуста			Цибуля		
	площинь у гектарах	Збір у сот- нарах		площинь у гектарах	Збір у сот- нарах	
		загалом	з гек- тара		загалом	з гек- тара
Львівщина . . .	5.066	920.387	182	1.000	93.658	94
Станіславівщина	3.595	697.378	194	1.526	220.397	144
Тернопільщина .	1.963	509.863	260	859	63.531	74
Волинь	4.901	715.364	146	912	52.420	57
Полісся	4.887	432.120	88	315	16 074	51
Холмщина . . .	2.175	385.786	177	434	58.988	136
Гал.-вол. землі .	22.587	3,660.898	151	5,046	505.068	101
Польща з гал.- вол. землями .	62.142	10,009.758	161	11.761	1,199.686	102
Участь гал.-вол. земель у продук- ції Польщі в %	36,2	35,7	—	42,9	42,1	—

що був у нас поверх 3,6 міліона сотнарів (а тепер певно понад 4,5 міл. сотнарів) був 35,7% усього збору капусти в Польщі, тоді як уся наша площинь капусти була 36,2% площині в цілій Польщі. Це тому, що пересічний збір із гектара був у нас 151 сотн., тоді як пересіч у цілій Польщі була 161 сотн. Нашу пересіч збору з гектара погіршує передовсім

Полісся, а далі Волинь, бо всі інші землі перевищують сильно навіть нашу пересіч збору з одиниці площіні. Сама капуста дає коло 23% площіні всіх наших городів, отже є головною нашою городиною, яка, як би можна було як-слід її переробляти, могла би стати, не тільки для краю, а і для вивозу поза межі наших земель, одним із важніших продуктів нашого сільського господарства. Та покищо в нас капусти на більші розміри не переробляють, тимто ми ще не використали як-слід цієї ділянки продукції, хоч для цього маємо всі дані. На це в майбутньому нам треба звернути пильну увагу.

Друга важна городовина, **цибуля**, займала в нас 5.046 гектарів, або 5,5% всієї площіні огородів. Найбільш її, бо майже 44% цілого збору цибулі наших земель, дає Станиславівщина, коло 18% дає Львівщина, а решта розподілена між інші землі. Замітно, що Станиславівщина має тільки коло 30% всієї площіні під цибулею, але зате дає аж 44% збору, бо має великий збір із одиниці площіні, а саме — 144 сотнари. Це близько 43% більше, ніж пересіч збору з гектара на всіх наших землях. Крім Станиславівщини, має ще Холмщина збір 136 сотн. з гектара, інші землі мають збір куди менший. Це звязане передовсім із якістю ґрунту («цибуляні землі»), на якому власне можна збір із одиниці площіні сильно підносити, як-слід її плекаючи. Замітно, що галицько-волинські землі дають аж 42,9% площіні й 42,1% збору цибулі всіх земель у Польщі, а це теж свідчить про вагу цього нашого продукту та можливостей його вивозу та збуту.

Щодо інших родів городовини, то останніми роками сильно зросла продукція баклажанів, огірків, цвітухи й ревеню (рабарберу), але теж і інших родів, головню тих, що їх споживають у сирому стані, як салата, редьковця, тощо.

Городництво в нас щойно в початках, і воно може згодом розвинути ся в важливу ділянку сільського господарства, коли, попри збут свіжої городини, зможемо зайняти ся й її переробом, консервуванням та відповідним приладжуванням її для транспорту і збуту на чужих ринках, головню промислових осередках поза межами наших земель.

Садівництво й городництво належать у нас до тих ділянок сільського господарства, які ще як слід нерозвинені й чекають на те, щоб використали їх наші хлібороби.

VIII.

Лісові ґрунти.

Лісові ґрунти галицько-волинських земель обіймали в 1929. р. площинь 3,426.000 га — це становило 42,7% всіх лісових ґрунтів Польщі та 24,8% цілої вжиткової площині наших земель (див. до цього: IV. Розподіл ужиткової площині, стор. 37).

Для перегляду державної й иншої (недержавної) власности, до яких належать лісові ґрунти, наводимо дані з р. 1926. (для державних) і з р. 1921. (для недержавних лісових ґрунтів), тимто вони й трохи инші від чисел за 1929. р. (Rocznik Statystyczny 1929, ст. 46), див. табл. 165, стор. 221.

З таблички видно, що на галицько-волинських землях державних лісових ґрунтів є 21,5%, а недержавних (публичних недержавних і приватних) — 78,5%. Коли порівняти з цим розподіл лісових ґрунтів у цілій Польщі, то там державних лісів є 31,5%, недержавних 68,5%, отже в нас відношення корисне для недержавної власности. У звязку з цим наші землі дають тільки 28,8% усіх державних лісових ґрунтів цілої Польщі, а недержавних аж 48,2%.

З поодиноких наших земель найбільший відсоток державних лісів має Станиславівщина, бо аж 49,3% площині всіх її лісів, а Тернопільщина має тільки недержавні ліси.

Таблиця 165.

Площинь лісових ґрунтів у гектарах	Вся площинь лісових ґрунтів гектарів	Державна власність		Недержавна власність	
		гектарів	% цілої площині лісових ґрунтів	гектарів	% цілої площині лісових ґрунтів
Львівщина.	603.924	25.986	4,3	577.938	95,7
Станиславівщина	554.885	246.565	49,3	308.320	50,7
Тернопільщина	248.645	—	—	248.645	100,0
Волинь	621.181	176.530	28,4	444.651	71,6
Полісся.	1.145.894	251.611	21,9	894.283	78,1
Холмщина	187.191	25.399	13,5	161.792	86,5
Гал.-вол. землі	3.361.720	726.091	21,5	2.635.629	78,5
Польща з гал.- вол. землями	7.975.928	2.516.037	31,5	5.459.891	68,5
Участь гал.-вол. земель у площині лісів цілої Польщі в %/о	42,1	28,8	—	48,2	—

Розподіл недержавних лісів між поодинокі роди землеволодіння (ibidem) подає табл. 166, стор. 222.

З недержавної власности публичне землеволодіння має 119.017 гектарів лісових ґрунтів або 3,6 усіх лісових ґрунтів наших земель, а приватна власність має 2.516.612 гект., або 74,9% усіх лісових ґрунтів галицько-волинських земель. Решта, або 21,5% — це, як згадано, державні лісові ґрунти.

Публичні, недержавні ліси в 61,7% своєї площині належать у нас до церкви, а у 38,3% до інших публично-правних осіб.

Приватне землеволодіння має 86,6% велико-власницьких лісових ґрунтів, ледви 7,9% селянських і 5,5% ґрунтів, що їх уживають спільно чи то селяни й дідич, чи якось инакше. Звідси видно,

Таблиця 166.

Дані в гектарах на основі підчислень 1921 р.	Недержавні лісові ґрунти розподілені між поодинокі роди землеволодіння					
	церковна власність	инша публична	приватна власність			
			загалом	велика	мала	спільні ґрунти
Львівщина	23 969	8 822	545 147	476.780	30.011	38.356
Станиславівщина	33.964	25.633	248.723	197.134	25.415	26.174
Тернопільщина	12 472	6 838	229.335	203.860	12.282	13.193
Волинь	2 443	—	442 208	381.947	49.360	10.901
Полісся	671	—	893.612	807.980	40.822	44.810
Холмщина	3	4.202	157.587	110.985	42 829	3.773
Гал.-вол. землі	73.522	45.495	2.516.612	2.178.686	200.719	137.207
у % цілої площині	61,7	38,3	100	86,6	7,9	5,5
Польща з гал.-вол. землями	84.906	85.061	5.289.924	4.379.353	692.720	217.851
Участь гал.-вол. земель у площині цілої Польщі в %	86,5	53,5	47,5	49,7	28,9	62,3

що, коли залишити на боці державні ліси, головними власниками лісів на наших землях є дідичі; ті ліси займають 64,8% площині всіх без винятку лісових ґрунтів галицько-волинських земель. Таким чином, селянське землеволодіння в лісовій справі стоїть майже цілком осторонь, а коли взяти під увагу, що громадські ліси (инша публична вла-

сність) становлять теж мінімальну площінь, то буде видно, що село й селянство з господарювання лісом майже цілком виключені. Очевидячки, що лісова господарка для раціонального ведення справи потребує більших комплексів лісів, але ж і ті комплекси могли б бути у володінні чи громад, чи селянських спілок, які, звязані постановами закону, мусіли б вести правильну лісову господарку як-слід.

Між лісовими ґрунтами, зазначеними як спільна власність, нема врахованих усіх сервітутів на поміщицьких лісах, яких у великій мірі супроти селян не виконують. Лісові ґрунти, що є в спільному вживанні, належать у 80% до міських та сільських громад.

Замітно, що на наших землях є аж 86,5% усіх церковних лісів цілої Польщі та 53,5% іншої публичної власности. На галицько-волинських землях є 47,5% усіх лісів Польщі, що є приватною власністю, між ними аж 49,7% усіх великовласницьких, а зате 28,9% усіх селянських лісів. Звідсіль висновок, що розподіл лісових ґрунтів у нас спеціально корисний для великої власности і спеціально некорисний для селян, і то навіть у порівнянні з цілою Польщею, де це відношення теж дуже корисне для великої власности.

Деревостан і роди дерев у наших лісах у поодиноких околицях (Rocznik Statystyczny, 1929, стр. 47) подає табл. 167, стор. 224.

Отже щодо розподілу дерев на шпилькові та листкові, то Галичина й Полісся мають подібний склад деревостану (коло 60 : 40), Холмщина має більше шпилькових (70 : 30), а Поділля має навпаки — більше листкових (30 : 70). Зате Волинь стоїть

посередині обох цих країн, там відношення між обома родами дерев майже подібне (45 : 55).

Таблиця 167.

Дані за 1926 (за всі ліси)	Деревостани			Роди дерев					
	загалом	шпилькові	листякові	загалом	сосна	смерека	ялиця	дуб	інші листякові
Львівщина	100	61	39	100	35	16	10	2	37
Станиславівщина	100	60	40	100	—	50	10	3	37
Тернопільщина	100	30	70	100	30	—	—	22	48
Волинь	100	45	55	100	45	—	—	25	30
Полісся	100	60	40	100	60	—	—	3	37
Холмщина	100	70	30	100	70	—	—	10	20

Зі шпилькових виступає в нас найбільше сосна, яка є всюди, крім Станиславівщини. Смереки найбільш у Станиславівщині (50% усіх дерев), потім є вона ще теж у Львівщині (16%). Ялиця виступає (по 10%) тільки у Львівщині та у Станиславівщині. Дубових лісів найбільш на Волині (25%) й на Тернопільщині (22%), а є вони в досить значній мірі й на Холмщині (10%).

На одного мешканця припадає на галицько-волинських землях коло 0,27 гектарів лісу (Львівщина 0,25, Станиславівщина 0,46, Тернопільщина 0,19, Волинь 0,59, Полісся 1,45, Холмщина 0,31). Тимчасом у державах з більшими культурними вимогами для безпеки одного мешканця деревом треба 0,31 га лісу. Тимто, коли б ми покрили всі вимоги населення, то ще можна б у нас числити

на самовистачальність у цій ділянці продукції, але ж тут був би необхідний обмін деревом поодиноких околиць між собою.

Саму продукцію деревної маси в нас (Rocznik Statystyczny Rz. P. 1929, ст. 47) бачимо з таблиці 168, стор. 226.

З таблицьки видно, що річний приріст наших лісів був 2.82 м^3 із га (в цілій Польщі $2,39$). Одначе найліпший приріст деревної маси виказують найкраще загосподарені державні ліси, бо аж $3,60 \text{ м}^3$, при чому в Галичині він аж $3,93 \text{ м}^3$ на рік із гектара лісу. Приріст великовласницьких приватних лісів є $2,49 \text{ м}^3$ на рік з гектара, при чому в Галичині є він $3,62 \text{ м}^3$, а на Волині й на Поліссі ледви $1,72 \text{ м}^3$. Найменший приріст деревної маси, бо тільки $1,67 \text{ м}^3$ на рік з гектара, виказують селянські ліси, при чому цей приріст у Галичині є $2,08$, а на Волині й на Поліссі тільки $1,22 \text{ м}^3$ з гектара на рік. З цього виходить, що коли залишити на боці найкращий приріст у державних і найгірший у приватних лісах, то розмірно найкращий приріст деревної маси дають у всіх родах землеволодіння ліси у Сх. Галичині, середній на Холмщині, а найгірший — на Волині й на Поліссі.

Річний приріст деревної маси на всіх галицько-волинських землях є $1,03 \text{ м}^3$ на одного мешканця, при чому найбільший приріст, із огляду на кількість лісів і меншу густоту населення, є на Поліссі — $2,63 \text{ м}^3$ на мешкання, а найменший на Холмщині — $0,71 \text{ м}^3$ на мешканця.

Коли приглянутися вікові лісів, то в цілій Польщі (Stosunki rolnicze..., ст. 219) є їх:

у віці	1—20	літ	—	17,7%	усіх лісових ґрунтів
"	21—40	"	—	15,6%	"
"	41—60	"	—	13,1%	"
"	61—80	"	—	13,4%	"
"	81—100	"	—	12,8%	"
"	101—120	"	—	16,9%	"
у віці поверх 120	літ	—		1,8%	"

галяви, поляни,
зруби й інші неза-
лісені простори

— 11,7%

"

разом 100,0% усіх лісових ґрунтів

Коли прийняти, що подібний розподіл лісів за віком є й на наших землях, то треба зазначити значний відсоток старих лісів. Звідси видно теж, що близько 12% площині всіх лісових ґрунтів є незалісених, а треба припускати, що на галицько-волинських землях, через грабівничу господарку, головню підчас війни й у повоєнних роках, цей відсоток незалісених лісових ґрунтів багато більший.

Ліси мають для цілого народнього господарства і зокрема для сільського господарства краю дуже велику вагу — і як резервуар опалового й будівельного матеріалу, й часто як пашна площинь та доставець побічних доходів для селянина, н. пр., збирання ягід, грибів і т. д. Ліси є основою великої галузі деревного промислу, вони вможливають працю селянським вільним рукам і в цьому промислі, і при самій експлуатації лісів. Тимто бюджети наших селянських родин там, де багато лісів, побудовані на лісових заробітках, які

є головною частиною їх прибутків і проживку. Через те, коли їх менше, а то й нема цих заробітків у роках кризи, то це спричинює нужду й голод у селянській сім'ї лісових околиць.

Ліси безпосередньо впливають і на підсоння. Недостача їх, чи винищення в горах є тепер майже щорічною причиною повіней у горах і на підгір'ї.

Тимто ліси, з їх загосподаренням і веденням самої лісової господарки, впливають посередньо й безпосередно на народне й сільське господарство краю, і то тим більше, що на наших землях творять вони аж $\frac{1}{4}$ частину всієї вжиткової площині. Очевидячки, тут ми не можемо розглядати справи лісів у нас на цілу ширінь, а обмежились тільки до необхідних даних, які конечні для короткого зясування господарства галицько-волинських земель.

IX.

Невжитки та інші ґрунти.

Інші ґрунти, поза ріллею, сіножатями, пасовиськами, садами й огородами та лісовими ґрунтами, а також **невжитки** — займають на галицько-волинських землях 1,542.000 га або 11,2% всієї вжиткової площіні. Найбільше тут нежитків, яких знову найбільше на Поліссі й на Волині (див. до цього: IV. Розподіл ужиткової площіні, стор. 37).

Поліські нежитки — це передовсім відомі багна Полісся, які мають змеліорувати та повернути для хліборобського вжитку.

Початки осушування поліських багнів і мочарів сягають 1873. р.²⁴), коли царський уряд створив був під проводом ген. Жилінського окрему експедицію, що мала перевірити й осушити ці простори. Ця експедиція в рр. 1874—1897. виконала різні підготовні праці та вичистила річищ на 127 верстов, а заклала й викопала каналів на 4.367 верстов, з чого 1.202 верстов і 227 сяжнів, або 1.286 км. каналів викопано в тій частині Полісся й Волині, що ми тут їх зараховуємо до галицько-волинських земель.

²⁴) J. Radzikowski, Dotychczasowe prace meljoracyjne dokonane na Polesiu przed i po wojnie, „Inżynierja Rolna“, 1928, Nr. 5, стор. 194 і т. д.

На підставі теперішніх студій²⁵⁾ на самому Поліссі є 14.525 км², на Волині 1.067 км², або разом 15.592 км², чи кругло 1,560.000 га мочарів і багнів, що їх мало б осушити Бюро меліорації Полісся, утворене 1928. р. при міністерстві публичних робіт. Коли ж приглянемося фактичному станові невжитків, які знаходяться на терені Полісся (786 тис. гект.) й Волині (296 тис. гект.), то побачимо, що до осушування є багато більше ґрунтів, ніж тут подано в розподілі вжиткової площині. А то ж багато мочарів і багнів ураховує офіційна статистика до пасовиськ і сіножатей, хоч вони насправді майже невжитки. Осушивши ці простори, можна сподіватися великих користей передовсім для господарських цілей, бо тоді збільшиться удвоє плекання рогатої худоби, свиней, овець, можна буде закласти коло 150.000 га правильних рибників, поширити культуру льону, олійних рослин, головню соняшника, далі закладати сади, огороди й т. д.²⁶⁾ Кошти цієї меліорації мали б доходити до 480 мільонів злотих²⁷⁾. Однак з цією, без сумніву, великою культурною роботою в'яжуть деякі чинники й дальші колонізаційні пляни, які цілком не йдуть по лінії потреб місцевого населення, що хоче придбати землю, чи її поліпшити, а — замісцевого. Та в останніх роках господарської скрути ці роботи припинено через

²⁵⁾ Inż. Józef Próchnik, Organizacja studjów i program ich przeprowadzenia dla meljoracji Polesia, „Inżynierja Rolna“, 1928, стор. 224 і т. д.

²⁶⁾ Z. Czerwijowski, Zarys stosunków fizjograficznych i ekonomiczno-rolniczych na Polesiu oraz jego zagospodarowania, „Inż. Rolna“ 1928, ч. 6, стор. 427 і т. д.

²⁷⁾ Inż. T. Tilinger, Regulacja Prypeci, „Inż. Rolna“ 1928, ч. 5, стор. 239 і т. д.

брак грошей, які годі було теж добути шляхом окремої, міжнародньої позички.

Невжитки в інших частинах наших земель — це глиниська, вапнярки, вигони, толоки, стінки, яруги, тощо. Величезна їх частина може прийняти знову характер корисних і потрібних у сільському господарстві земель, коли їх як-слід справити та використати. Не можна ж забувати, що площінь невжитків перевищує в нас скрізь утрое чи вчетверо площінь садів, а на всіх галицько-волинських землях ці невжитки дорівнюють майже площіні сіножатей та мають таку площінь, як $\frac{1}{4}$ всієї орної ріллі. Їх не можна залишити невикористаними, коли в нас панує такий голод на землю. Способи використовувати невжитки можуть бути різні, відповідно до родів невжитків. Багато невжитків можна перемінити на пасовиська, луки, обсадити овочевими кущами, ліщиною, чи в інший спосіб зробити корисними. Зокрема можна дуже добре використати глинковаті невжитки на промислові виробы, — дуже часто в нас навіть і не знають вартости цих родів землі. Зарінки й вигони, де ніщо більше не родить, можуть дати корисну лозу на кошики й на інші виробы, вони можуть стати основою нової галузі домашнього промислу та дати нові доходи, головню дрібноземельним господарствам. Кошикарська лоза займала в нас (Stosunki Rolnicze..., I, ст. 58—59) площінь, що її подає табл. 169, стор. 232.

Хоч ці числа з давнішого часу, і хоч не включене, що тепер треба б рахуватися з деякими змінами на краще, то проте в нас плянтацій кошикарської лози дуже мало, головню ж мало її там, де найбільше невжитків, себто на Поліссі й на Во-

лині. У нас воно не рідкість, що часто кошикарі, які живуть і працюють на наших землях, мусять спроваджувати лозину з чужих сторін, хоч у їх околиці є чимало невжитків, які можуть дати доволі сировини для їх роботи. Кошикарська лоза — це тільки один з прикладів, кілько можна ще використати різних невжитків.

Таблиця 169.

Дані за 1920/21 р.	Площинь лози у гектарах
Львівщина	5.087
Станиславівщина	5.359
Тернопільщина	524
Волинь	78
Полісся	73
Холмщина	307
Гал.-вол. землі	11.428

До невжитків і інших ґрунтів зараховано й велику кількість **торфовищ**, якщо вони не є під управою, чи не є сіножатами. В Галичині є коло 300.000 га²⁸⁾ торфовищ, на Поліссі поверх 800.000 га, на Волині поверх 400.000 га²⁹⁾. Та експльоатація торфу й управа торфовищ у нас на низькому ступні. В Галичині велику роботу до війни зробив для використовування торфовищ Краєвий Виділ та Торфова Стація в Дублянах, по війні експльоатацію торфу нарочно закидають, мабуть — через

²⁸⁾ Inż. A. Kornella, Sprawa użytkowania torfowisk w Polsce i zagranicą, Warszawa, 1929, стор. 1.

²⁹⁾ Інж. Гр. Герасимович, Сіножати на торфових ботах, календар „Сіль. Господар“ за 1929. р., стор. 46.

конкуренцію вуглеві. Торфовища використовують селяни самі на опал, на підстілку та, крім того, плекають на них городовину та закладають сіножаті. Найкращі торфи мають опалову вартість 3.500—3.800 калорій, середні — 3.300—3.500 калорій, а гірші 2.700—3.200 кал. Багато торфовищ, через недоладну експлуатацію, перемінилося в цілковиті невжитки (Stosunki Rolnicze..., т. I, ст. 89), головною там, де ці торфовища були спільною власністю. Треба дуже довгого часу, щоб ці торфовища довести колись до відповідної культури. Державні чинники не роблять тепер ніяких спроб, щоб помагати правильній культурі торфовищ, хоч для наших земель відповідна їх культура й експлуатація мали б велике значіння для народного господарства. Ще раз звертаємо увагу на те, що частину управних торфовищ (сіножатей) статистика зараховує до сіножатей, а не до невжитків.

Невжитки — це теж деякий запас землі, що його можна ще використати для сільського господарства, коли для цього найдуться охочі руки, які як-слід їх посправляють та загосподарюють.

Х.

Плекання сільсько-господарських тварин.

1. Велика рогата худоба.

Плекання рогатої худоби на галицько-волинських землях — це найважливіша ділянка тваринництва і з погляду її поширення й її ваги для poplatности сільського господарства, та ще і з уваги на велике значіння цієї ділянки для прогόδуння населення. На цих наших землях корова — це тварина, що прогόδовує цілу рідню, а часто й єдине джерело грошового доходу — з молока, чи з молочних продуктів. Сильний пошир кооперативного молочарства на цих наших землях, головно в Галичині, дав змогу нашим господарям добре збувати своє молоко та рівночасно звернув увагу нашого селянства на відповідне плекання й годуння худоби, а це впливає й на переміну самого способу господарювання. В багатьох околицях те господарювання з чисто чи переважно збіжевого переходить на збіжево-пашне. Ця переміна, ясна річ, ще незначна і в масі наших господарств, отже й у статистичних підрахунках, ще невидна, але ж вона вже є, і має всі дані до того, щоб у найближчому часі поширитися. Тимто при розгляді нашого сільського господарства ми мусимо звернути

більше уваги на плекання рогатої худоби, бо це є та ділянка нашої хліборобської праці, яка буде ще раз більше міродатна, головню для наших малих і середніх господарств.

Число рогатої худоби на галицько-волинських землях у поодиноких, важних для нас, відступах часу виявляє таблиця 170, стор. 236.

Ця табличка вказує на те, що галицько-волинські землі крок за кроком збільшують, правда, кількість рогатої худоби, але ж не встигли ще відбудувати зовсім числа скоту, який мали перед війною, хоч у р. 1932. були вже недалеко передвоєнного стану. Коли число худоби перед війною взяти за 100, то в р. 1921. воно на гал.-волинських землях = 82,6, в р. 1927. = 86,8, в р. 1932. = 98,8, а в р. 1933. = 93,5. Та тут треба звернути увагу на те, що передвоєнні числа Полісся не дуже правдиві, вони подають стан із р. 1900. — від якого багато могло змінитися до 1913 р., тай то ці числа приблизні, не — докладні. Таксамо числа з р. 1921. для Полісся й Волині недокладні, бо по цім році відбувалася в більшій мірі репатріяція (поворот) тих, що вийшли з краю через воєнні події та з собою забрали, а потім і трохи привели рогатої худоби.

З поодиноких наших земель передвоєнний стан осягли, а то його й перейшли, Тернопільщина й Волинь, себто, два райони, де головною галуззю хліборобської продукції саме є не скотарство — а збіжева господарка. Можна це пояснити тим, що ці райони, через роки доброї господарської конюнктури по війні на збіжжя, встигли раніш відбудувати свої господарські верстати загалом, а далі придбати й відповідну кількість худоби. Сильний

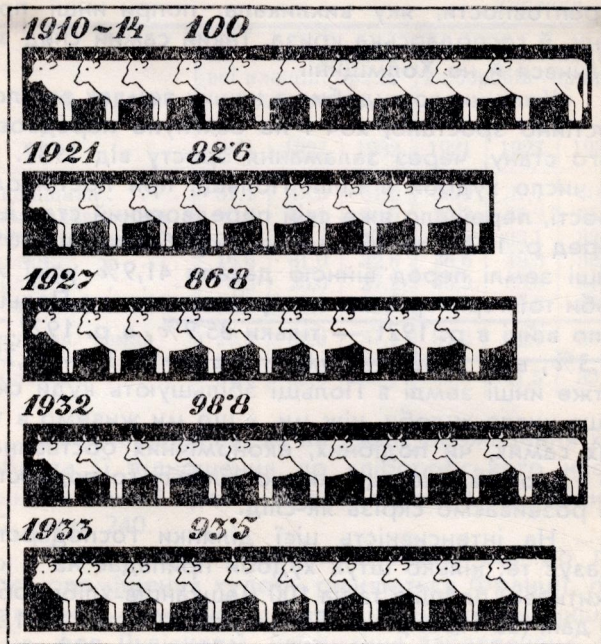
Таблиця 170.

Шуки рогатої худоби	Передвоєнний стан ³⁰⁾		30. IX. 1921 ³⁰⁾	30. XI. 1927 ³¹⁾	30. VI. 1932 ^{32*)}	30. VI. 1933 ³²⁾
	дата перепису	штук				
Львівщина . . .	31. XII. 1910	944.119	847.923	876.546	999.511	936.956
Станіславщина . .	"	444.543	414.192	433.980	400.797	403.077
Тернопільщина . .	"	425.743	364.643	429.643	486.477	462.013
Волинь . . .	1. I. 1900	} 1,329.303 *)	624.113	545.957	728.267	690.359
Полісся . . .	"		368.092	494.242	519.563	478.299
Холмщина . . .	1. I. 1907	286.300 *)	219.291	261.896	256.862	238.747
Гал.-вол. землі . .	—	3,430.008	2,838.254	3,042.224	3,391.477	3,209.451
Польща з гал.-вол. землями . .	1900 1907 1913	8,166.944 *)	7,894.586	8,601.796	9,460.682	8,981.736
Гал.-вол. землі дають $\frac{0}{100}$ цілої Польщі . . .	—	41,9	35,9	35,3	35,8	35,7

*) число приблизне.

³⁰⁾ L. Krzywicki, Krytyczne wyniki spisu z r. 1921, „Miesięcznik statystyczny“, том V, зшиток 6, 1922. ³¹⁾ E. Szturm de Sztrem, Inwentarz żywy w Polsce, „Kwartalnik statystyczny“, том V, зшиток 2, 1928, стор. 573 і т. д. ³²⁾ Wiadomości statystyczne, 1933, зшиток 30, стор. 674. ^{32*)} „Statystyka rolnicza“, 1931/32, ст. 100 і т. д.

зріст числа худоби виказує Львівщина, хоч до вирівняння передвоєнного стану ще їй трохи не достає. Причина зросту числа худоби тут — це силь-

Діаграма 8.

Зміни в кількості худоби на гал.-вол. землях.

ний розвиток молочарства та змагання до раціональної й рентабельної годівлі худоби. Спад числа худоби останніми роками (від 1932. р.) сильно зазначився у двох околицях, у Станиславівщині та

на Поліссі. Той спад можна пояснити то поганою кон'юнктурою з тученою, випашеною, худобою, яку ті околиці раніше доставляли, то браком відповідного капіталу у збіднілих господарствах і їх нерентовності, яку викликала, попри інші причини, й господарська криза. Такий самий спад зазначився й на Холмщині.

Коли число худоби на наших землях загалом постійно зростало, хоч і не досягнуло передвоєнного стану, через заламання зросту від 1932. р., то число худоби в цілій Польщі, при постійному зрості, перейшло вже свій передвоєнний стан іще перед р. 1927., та збільшилося приблизно на 10%. Наші землі перед війною давали 41,9% усієї худоби тої території, що тепер належить до Польщі, а по війні в р. 1921 — тільки 35,9%, в р. 1927. — 35,3%, в р. 1932. — 35,8%, а в р. 1933 — 35,7%. Отже інші землі в Польщі збільшують куди скоріше число худоби, ніж ми, а що ми живемо в таких самих, чи подібних, економічних обставинах, то з цього видно, що ми цю ділянку господарства не розвиваємо скрізь як-слід.

На інтенсивність цієї ділянки господарства вказує те, кілька штук худоби припадає на 1 км² ужиткової площі та на 100 мешканців-хліборобів. Ці дані (за 1932. р. — *Statystyka rolnicza 1931/32*, ст. 91. і 93.) виявляє таблиця 171, стор. 239.

З таблиць видно, що найгустіше розміщена худоба у Львівщині, далі — у Станиславівщині й Тернопільщині, себто в Галичині, найрідше — на Поліссі. На 100 мешканців хліборобів припадає найбільше худоби, бо аж 51,8 штук на Поліссі, далі 40,9 штук у Львівщині. Найбідніша в порівнянні з числом хліборобського населення на ху-

добу Тернопільщина. Подані в таблиці числа худоби на 1 км² та на 100 мешканців-хліборобів для всіх галицько-волинських земель є тільки приблизні, орієнтаційні, а не — докладні.

Таблиця 171.

Рогата худоба	На 1 км ² ужиткової площіні припадає штук			На 100 мешканців-хліборобів припадає штук		
	1921	1927	1932	1921	1927	1932
Львівщина . . .	31,4	43,9	51,2	38,2	39,7	40,7
Станиславівщина .	22,6	36,1	39,5	35,3	37,2	35,4
Тернопільщина .	22,5	31,7	37,6	27,8	33,1	33,8
Волинь	16,6	31,0	32,8	38,5	42,3	39,1
Полісся	8,9	23,0	27,2	46,9	63,8	51,8
Холмщина . . .	21,1	31,8	34,8	36,8	40,6	36,9
Гал.-вол. землі	20,5	32,9	37,1	37,2	42,7	39,6
Польща	21,4	32,5	38,1	39,6	41,5	39,2

Для порівняння, як виглядає розміщення худоби та її відношення до хліборобського населення в інших краях, подаємо дані³³⁾ на таблиці 172, стор. 240.

Отже галицько-волинські землі, що до густоти розміщення худоби рівняються Франції, перевищують Румунію і стоять цілком позаду інших країв. Але Львівщина, найгустіше забезпечена худобою, перевищує, крім наведених країв, ще й Англію, а дорівнює майже Німеччині та Чехословаччині. Та тут треба виразно зазначити, що кількість худоби не все йде в парі з її якістю, як

³³⁾ Zygmunt Ihnatowicz, *Produkcja zwierzęca*, Poznań 1929, стор. 13; дані про Чехословаччину з публікації „XV Congrès International d'Agriculture“, Прага, 1931.

це й є власне на наших землях, бо якість худоби в нас низька (про це ми говоримо далі). Порівнюємо тут тільки кількість худоби наших земель із іншими країнами для орієнтації, як ми стоїмо щодо цієї кількості в порівнянні з ними.

Таблиця 172.

Дані з р. 1927. Штук худоби	на 1 км ² загосподареної площині	на 100 мешканців
Англія	46,8	25,8
Бельгія	77,4	20,3
Голяндія	96,7	30,2
Данія	89,6	79,3
Німеччина.	55,0	28,1
Румунія	28,3	33,7
Франція	35,9	35,2
Чехословаччина . .	55,1	32,3
Швейцарія	62,2	36,9

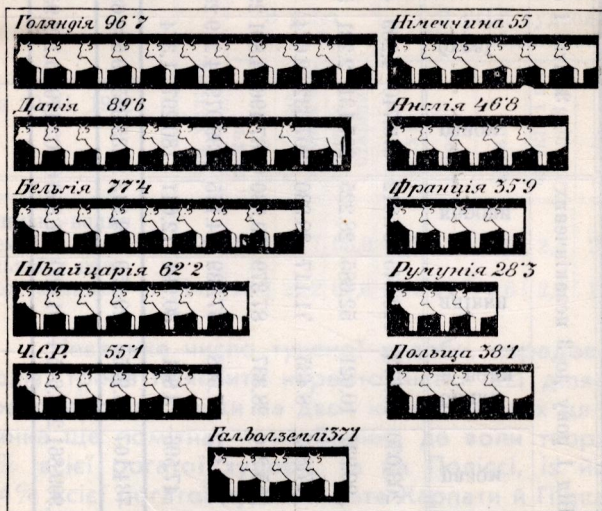
Розглядаючи далі стан нашої худоби, ми мусимо приглянутися поодиноким групам віку та полу, які й означають, у якому напрямку розвивається в нас плекання худоби.

Тут важне питання, як серед худоби поділенийий молодняк, корови, бугаї та воли; для цього дані подає табл. 173, ст. 242.

А для кращого перегляду важніших груп худоби в нас і в цілій Польщі подає релятивні числа табл. 174, стор. 243.

Ці числа кажуть, що відношення поодиноких груп худоби у цілій її кількості, і на галицько-волинських землях, і в цілій Польщі цілком подібне. Тільки волів на наших землях розмірно більше, зате ж молодняку нижче року трохи менше. З цих

чисел видно ще й те, що в нас плекають худобу для молока, та що доріст підбирають теж для цієї справи, що в господарствах забезпечують відпо-

Діаграма 9.

Кількість рогатої худоби на км² хліборобської площині.

відну кількість ялівків, а не залишають доросту на тучення. З цих чисел виходить, що забезпечення худоби потрібною кількістю бугаїв невідповідне, бо на одного бугая припадає 110—115 коров без ялівків. Та між бичками до 3-ох літ є й деяка кількість бугаїв, що їх уживають уже до становлення коров. Тимто на основі цих даних не можна ясно ствердити, що бугаїв у нас загалом за мало. Можна це ствердити на основі практики, де видно брак

Таблиця 173.

Дані з 30.VI. 1932	Всієї рогатої худоби	З того нижче року	Від 1 року до 3 незакінчених				3-літні і старші			
			разом	бички і воли	ялівки	корови	разом	бувай	воли	корови
Львівщина . .	999.511	122.741	203.030	16.673	119.345	67.012	673.740	4.209	4.190	665.341
Станиславівщина	400.797	42.735	90.931	10.021	52.685	28.225	267.131	2.231	5.287	259.613
Тернопільщина .	486.477	61.263	117.882	8.435	71.117	38.330	307.332	2.674	695	303.963
Волинь . . .	728.267	105.525	155.246	28.337	87.379	39.530	467.496	4.801	29.499	433.196
Полісся . . .	519.563	60.162	119.422	27.508	67.739	24.175	339.979	4.249	28.128	307.602
Холмщина . .	256.862	28.969	47.596	3.961	30.994	12.641	180.297	1.374	453	178.470
Гал.-вол. землі	3,391.477	421.395	734.107	94.935	429.259	209.913	2,235.975	19.538	68.252	2,148.185
Польща з гал.- вол. землями .	9,460.682	1,258.642	1,999.861	276.645	1,201.860	521.356	6,202.179	55.112	95.509	6,051.558
Гал.-вол. землі створять %/о ці- лої Польщі . .	35,8	33,5	36,7	34,4	35,7	40,2	36,0	35,4	71,8	35,8

бугаїв, а до того ці бугаї, здебільша, мало відповідні для правильного плекання худоби.

Таблиця 174.

На основі даних із 30.VI. 1932	Вся худоба	З усієї худоби			З усієї худоби в (у відсотках)					
		нижче року	від 1 до 3 років	3-літніх і старших	коров (усіх)	ялівків	бугаїв	бичків і волів до 3 літ	волів	молодняку иншого
Галицько-волин. землі	100	12,4	21,7	65,9	69,5	12,7	0,6	2,8	2,0	12,4
Польща з гал.-вол. землями . . .	100	13,2	21,2	65,6	69,4	12,7	0,6	2,9	1,1	13,3

Невелике число тученої худоби, передовсім волів, треба пояснити нерентовністю цієї ділянки господарства. Тільки на двох наших землях ця ділянка ще помітна — на Волині, де воли творять 4% усієї рогатої худоби, та на Поліссі, із його 5,4% усієї рогатої худоби. Зате Карпати й Підкарпаття (Станиславівщина) мають ледви 1,36% волів серед усієї маси худоби. Отак можна ствердити, що число тученої худоби в Галичині спало. Числові дані³⁴⁾ для цього подає табл. 175, стор. 244.

Отже тучення волів паде що раз більше, а тучення в Галичині майже зовсім зникло. До цього спричинилося чимало те, що: 1. волів майже не вживають до запрягу, 2. що занепав горілчаний промисел і волів не тучать на бразі, 3. що

³⁴⁾ Podręcznik Statystyki Galicyi, tom IX, część 2, Lwów 1913, стор. 191; E. Szturm de Sztrem, Inwentarz żywy w Polsce, „Kwart. Statystyczny“, tom V, zesz. 2; Statystyka Rolnicza, 1931/32, стор. 100-101.

майже немає змоги вивозити тучену худобу на дальші, головно заграничні ринки (Відень, Прага), які до війни відбирали з Галичини чимало товару. Тучать у нас худобу ще тільки там, де багато природної паші (пасовиська), тимто й найбільше волів виказує з наших земель Полісся.

Таблиця 175.

Рік	Число волів у цілій Галичині
1851	487.693
1857	473.516
1869	345.305
1880	312 786
1890	337.459
1900	268.175
1910	113.010
1927	30.603
1932	17.223

Різання рогатої худоби, куди входять і тучені штуки і звичайні, з годівлі висортовані, чи для господарства непотрібні зясовує (Wiadomości statystyczne, 1933, зшиток 14, ст. 312) таблиця 176, стор. 245.

Ця таблиця вказує, що з усіх зарізаних за рік штук було 63,9% телят та 36,1% іншої худоби. Коли стан нашого скоту в 1932. р. творив 35,8% цілого стану Польщі, то різання худоби на наших землях дало тільки 31,5% цілого різання (на штуки!) всієї Польщі. Одначе стан наших телят у цьому році був супроти цілої Польщі 33,5%, а різання телят наших земель дало аж 34,2%. Або инакше: наші землі дають у порівнянні з цілою Польщею менше дорослої худоби для різання (брак пра-

вильного тучення), а зате сильно вирізають телята. З усіх телят, що прийшли на світ 1932. р., зарізано на наших землях 763.664 штук, залишилося 421.395 штук, або зарізано аж 64.5% усіх телят. Час, коли

Таблиця 176.

Даві за 1932 р.	Рогатої худоби зарізано штук		
	загалом	телят	інших
Львівщина . . .	409.653	258.970	150.683
Станиславівщина .	146.474	107.503	38.971
Тернопільщина . .	141.583	86.991	54.592
Волинь	237.482	141.480	96.002
Полісся	153.309	102.229	51.080
Холмщина	105.141	66.491	38.650
Гал.-вол. землі . .	1,193.642	763.664	429.978
Польща із гал.-вол. землями	3,787.876	2,231.010	1,556.866
Участь гал.-вол. зе- мель у кількості Польщі у ‰ . . .	31,5	34,2	27,6

худобу та телята дають на заріз, говорить ясно про те, чому саме селяни позбуваються худоби. Про це говорять числа³⁵⁾ таблиці 177, стор. 246.

Отже найбільше худоби йде на заріз загалом у другому чвертьріччі, коли селянин потребує найбільше гроша (передновок). Найбільше телят випродують теж у другому чвертьріччі, а це звязане з нераціональним отелюванням коров і з ранньою весною, замість увосени. Продаж дорослої худоби розкладений рівномірніше в році, одначе її йде на заріз найменше на весну (друге чверть-

³⁵⁾ Zaremba, Ubój zwierząt gospodarskich w latach 1929 i 1930, „Kwart. Stat.” 1931, VIII, 3, стор. 802-804.

річчя, коли приходить у рахубу зелена паша та можна дістати за телята гроші. Нерівномірний продаж телят мусить здешевлювати ціну та впливає некорисно на рентовність селянського господарства. Тимто рівномірний розклад отелювання коров у році, а головню отелювання під зиму — це конечна справа, тим більше, що крім доброї ціни на телята, селянин дістає кращу зимову ціну за більшу кількість молока, яку дає корова після теляти.

Таблиця 177.

Дані за 1930 р.	Заріз цілого року (=100)		
	заріzano рогатої худоби		
	всієї	дорослої	телят
I. Галичина			
1. чвертьріччя	92,8	102,2	88,5
2. " "	132,7	92,2	151,4
3. " "	98,8	101,4	97,5
4. " "	75,7	104,2	62,6
II. Північно-зах. землі (й інші східні воє- відства)			
1. чвертьріччя	126,0	108,9	133,8
2. " "	137,3	76,9	164,8
3. " "	67,3	96,2	54,2
4. " "	69,4	118,0	47,2

Про якість тучення, а власне про якість штук, що йдуть на заріз, говорять (Zaremba... ст. 807) дані таблички 178, стор. 247.

Отак худоба, яка йде на заріз із наших земель, невелика, можна сказати — мала. Навіть тучені штуки (воли) невеликі, а корови — зовсім

малі. Коли порівняти висліди з цілої Польщі, то побачимо, що наша худоба в пересічі загалом менша, а тучена, себто воли, і не дорівнює правдивим тученим штукам, головню західніх окраїн Польщі.

Таблиця 178.

Дані за р. 1930	Пересічна вага штуки в кількограмах				
	воли	бугаї	корови	ялівки	телята
Львівщина .	412	326	323	191	41
Станіславівщина	349	334	341	222	53
Тернопільщина .	337	282	301	201	40
Волинь . . .	272	224	226	142	36
Полісся . . .	286	275	238	130	39
Холмщина .	364	358	294	199	38
Гал.-вол. землі .	336	333	287	161	41
Польща з гал.- вол. землями .	443	351	309	191	40

На основі даних про кількість зарізаної худоби та пересічну вагу можемо обчислити теж, які кількості мяса доставляють наші землі на ринки. Для цього беремо за основу (за Фішфедером³⁶), що бита вага вола є 49,5% живої ваги, бугая 57,5%, корови 47,5%, ялівки 62,5%, або пересічно великих штук 55%, а телят 62,5%. Пересічну живу вагу великих штук приймаємо 300 кг, а телят 40 кг. На цій основі приходимо до висновку, що галицько-волинські землі продукують на рік

³⁶) Dr. Fr. Fischveder, Podręcznik badania mięsa, стор. 69; цит. за М. Зарембою,

коло 71 міліонів кг битої ваги мяса з великої худоби та коло 19 міл. кг телятини. Споживок мяса худоби й телят у селянських ріднях, на наших землях, дуже малий³⁷⁾. Коли грошеві дані перемінити на кількість мяса, то виходить, що його зуживають на особу й на рік коло 1 кг. Це зрозуміле, коли зважити, що мясо худоби в нас важко зуживати через його велику кількість після зарізання штуки, — його родина спожити не може, чи шкодує. Знову ж рівень життя нашого селянина такий низький, що він шкодує для себе мяса, чи не може його докупитися. Коли ж прийняти, що споживок мяса худоби й телятини виходить у нас навіть по 2 кг на людину й на рік, та що коло 1 міліон людей споживає норму 33 кг на особу й рік, яку-то норму беремо з дослідів над спожиттям німецьких робітничих родин³⁸⁾, то в першому випадку населення галицько-волинських земель споживає саме коло 16 міл. кг на рік, а в дальшому 33 міл. кг на рік, або разом 49 міл. кг, кругло 50 міл. кг. До такої приблизно суми споживку доходимо й на основі обчислень для всього населення, міського й сільського разом, яке волонини й телятини споживає на особу й на рік коло $6-6\frac{1}{2}$ —7 кг, або 50—60 міліонів кг, див. пом. 35 нашої книжки, стор. згаданого там твору 807.

Звідтіл виходить надвишка худобячого й телячого мяса, яка йде на вивіз за кордони Польщі або на корінну польську територію — коло 40

³⁷⁾ На основі: *Badania nad opłacalnością gospodarstw włościańskich w r. 1930/31 i 1931/32*, 5 i 6 Sprawozdanie Instytutu Nauk. Gosp. Wiejsk., Warszawa 1934, стор. 57.

³⁸⁾ *Die Lebenshaltung von 2000 Arbeiter-Angestellten u. Beamtenhaushaltungen*, Berlin 1932, цит. за E. Laur: *Die Neuorganisation der Weltlandwirtschaft*.

міл. кг мяса, або коло 4.000 вагонів (по 10.000 кг) мяса річно. Треба замітити, що ця надвишка по-являється власне в часі злої кон'юнктури для пле-кання худоби на наших землях та при майже по-вному зануку праці в ділянці тучництва в сіль-ському господарстві. Та коли б господарські й кон-юнктуральні відносини лише трохи покращали, то галицько-волинські землі були б одним із дуже активних вивізників худоби і мяса, як це вже й було в останніх передвоєнних роках.

Коли мова йде про другий напрямок пле-кання рогатої худоби, а саме про продукцію мо-лока, то для цієї ділянки немає в нас багато даних тому, бо в нас ведуть цю справу, як і всі інші, без записів і книговодства. Єдині дані дає нам контролю вжитковості, що її ведуть на більшу міру в Галичині польські хліборобські товариства, останніми роками й «Сільський Господар» в укра-їнських селянських господарствах. Дані з обор, де контролювано вжитковість 5.622 коров у поль-ських господарів на терені Сх. Галичини в рр. 1927—1928, виказують у різних рас худоби таку мо-лочність³⁹⁾:

Таблиця 179.

Коров під кон- тролею	Раса худоби					
	Червона галицька		Низинна		Сіменталери і швіци	
	кг. молока	% товщу	кг. молока	% товщу	кг. молока	% товщу
5.622	2.065	4,06	5,057	3,36	2.735	4,00

³⁹⁾ Z. Ihnatowicz, Produkcja zwierzęca, Poznań 1929, стор. 26.

Однаке ці дані торкаються найкращих обор, де худобу годували, здебільша, за нормами й під доглядом агрономів. Загальна пересіч не доходила до таких вислідів і, як думають деякі автори (Ihnatowicz), є загалом коло 1300 кг на рік, що стверджують і офіційні джерела (Stosunki rolnicze..., т. I, стор. 113).

Дані з праці «Сільського Господаря» з районів, де від кількох років ведуть правильну контролю молочности, такі⁴⁰⁾:

Таблиця 180.

Дані за р. 1932/33 Район:	Річна продукція молока в кількогр.		
	коров годованих зовсім за нормами	коров годованих частинно за нормами	годованих господар- ським способом (без норм)
1. Балинці . . .	2.578	1.803	1.292
2. Княждвір . . .	2.387	2.157	1.603
3. Печеніжин . . .	2.873	2.105	1.451
4. Миловання . . .	2.253	1.700	1.350
Пересічно . . .	2.545	1.941	1.424

Отже тут пересіч при звичайному селянському годуванні худоби виходить на 1.400 кг в рік. Та коли зважити, що цю пересіч виказує один район тільки 1.292, а інший 1.350 кг, а до того це райони, де плекання худоби загалом стоїть вище, ніж пересіч у інших околицях наших земель, то

⁴⁰⁾ Инж. др. М. Холєвчук, Контроля молочности в селянських господарствах, „Український Агрономічний Вістник“, Львів, книжка 1, 1934,

Таблиця 182.

Культури в селянських господарствах, де ведено контролю вжитковости коров	Управна площинь у морґах		Збільшення площині	
	1930	1933	морґів	% %
картопля	213	239	26	12,2
пашні буряки . . .	35	74	39	111,2
конюшина	169	252	83	49,1
люцерна	34	63	29	85,2
мішанки	47	134	87	185,1
Разом	498	762	264	53,0

Таким чином контролю вжитковости коров (контролю молочности) має безпосередній вплив не тільки на кількість молока, яка збільшується, та на піднесення рентабельности селянської господарки, але й на зміну способу господарювання селян, який стає кращий та раціональніший. Тимто контролю вжитковости коров (контролю молочности) — це один із засобів загального піднесення селянського плекання молочної худоби, який іще довго буде єдиним шляхом до того, щоб піднести годівельну господарку в нашому селі.

Для доповнення молочного напрямку плекання рогатої худоби треба ще згадати про загальну продукцію молока наших земель. Коров у нас є 2,358.098. Коли допустити, що аж $\frac{1}{5}$ коров не доїться зовсім або якийсь час, а решта дає в пересічі по 1.300 кг молока на рік, то річна продукція молока на наших землях є коло 2.5 міліярдів кг молока. Коли ж узяти на споживок у краю максимальну кількість 100 кг на особу й на рік, то надвишка молока, яку вже тепер на цих землях

переробляють або мають переробляти, є поверх $1\frac{1}{2}$ міліярда кг річно⁴¹⁾).

Крім цього вичислення, маємо ще й обчислення продукції молока на підставі даних кореспондентів Головного Статистичного Уряду, яке подає такі числа (Wiadomości statystyczne, 1935, стор. 98):

Таблиця 183.

Дані з 1934 р.	Загальна продукція	У госпо- дарствах		Продукція на 1 гектар с. г. ужитків	Денний уділ по отеленні в господар- ствах	
		нижче 50 гект.	понад 50 гект.		нижче 50 гект.	понад 50 гект.
	в міліонах літрів			літрів		
Львівщина	971	923	48	494	9,4	12,4
Станиславівщина .	430	411	19	428	9,7	12,0
Тернопільщина . .	487	463	24	378	9,1	11,0
Волинь	528	515	13	239	7,7	10,1
Полісся	299	284	15	158	6,4	8,9
Холмщина	254	241	13	344	9,1	11,5
Гал.-вол. землі . .	2.969	2.837	132	380	8,6	10,9

Подані тут числа, мабуть, трохи за високі, однаке вони не надто відбігають від нашого попереднього обчислення. А проте вони дають: 1. перегляд продукції поодиноких районів, з яких у нас найсильніша Львівщина, 2. вказують на те, кілька молока продукують більші господарства.

⁴¹⁾ Докладніше вичислення, на основі давніших даних див. Є. Храпливий, Вигляди розвитку кооперативного молочарства на укр. землях під Польщею, „Кооперативна Республіка“, 1928, стор. 25-30.

Їх продукція рівняється всього 4,4% цілої нашої молочної продукції. Отже з цього підрахунку видно, що справа плекання молочної худоби та молочарства є в нас передовсім справою селянською.

Ці підрахунки дають основу вважати галицько-волинські землі не тільки за край, що має природні підстави для розвитку молочарства в майбутньому, коли збільшиться кількість молока від поодиноких штук, але вони вже й тепер є одним із дуже молочних країв, хоч плекання худоби тут на дуже низькому рівні. Коли б розвиток сільського господарства, а рівночасно рівень годівлі худоби підносився як-слід, то ці наші землі могли б стати базою для великого молочарського промислу та стали б поважним конкурентом на світових ринках, навіть супроти країв, що вже давно цю ділянку сільського господарства і промислу опанували.

Тепер треба розглянути, на які господарства спирається на галицько-волинських землях плекання великої рогатої худоби поза даними, що ми їх навели вже для продукції молока. На підставі обчислень із 1932. р. дані про розміщення худоби у великих та малих господарствах (Statystyka rolnicza 1931/32) подає таблиця 184, стор. 255.

Таким робом плекання худоби на галицько-волинських землях є й на основі кількості худоби, і, як це ми бачили, й на продукції молока, у великій своїй масі — справою селянською. Велика власність має не багато худоби, хоч не треба забувати, що якість її на великих господарствах куди краща. Та вже сама невелика кількість худоби на більших господарствах перерішує те, що про-

дукція чи молока, чи мяса в великому мусить спиратися на малі, селянські господарства та селянську годівлю худоби. Як великі господарства сто-

Таблиця 184.

Дані з 30.VI. 1932	Вся худоба	Загальна кількість худоби			Кількість худоби у відсотках		
		в господарствах			у господарствах		
		міських	сільських великих	сільських малих	міських	сільських великих	сільських малих
Львівщина . . .	999.511	43.228	45.057	911.226	4,3	4,5	91,2
Станиславівщина	400.797	25.198	18.268	357.331	6,3	4,6	89,1
Тернопільщина .	486 477	29.409	24.455	432.613	6,1	5,0	88,9
Волинь.	728.267	10.666	16.479	701.122	1,5	2,3	96,2
Полісся	519.563	10.417	18 523	490 623	2,0	3,6	94,4
Холмщина. . .	256.864	6 671	12.597	237 596	2,6	4,9	92,5
Гал.-вол. землі .	3,391.479	125.589	135.379	3,130.511	3,7	4,0	92,3
Польща з гал.-вол. землями. .	9,460 682	324.227	755.113	8,381.342	3,4	7,9	88,7

ять позаду селянських господарств у плеканні худоби щодо її кількості, порівнюючи її хочби з кількістю ріллі, сіножатей та пасовиськ, які є в їх посіданні, на те вказують числа таблиці 185, стор. 256.

З неї видно, що селянські господарства власне, не зважаючи на їх менші розмірно площіні ріллі, сіножаті та пасовиська, держать у себе дуже багато худоби. І хоч якість цієї селянської худоби гірша, то все ж ці числа приводять до висновку, що на цих наших землях основа й майбут-

ність годівлі рогатої худоби, разом із точкою тяготи продукції в цій ділянці, лежить на господарствах нижче 50 гектарів, на господарствах селянських.

Таблиця 185.

Галицько-волинські землі	У господарствах	
	понад 50 га і союзів публичного права	нижче 50 гектарів
Рілля	16,2 ⁰ / ₀	83,8 ⁰ / ₀
Сіножаті	29,1 ⁰ / ₀	67,9 ⁰ / ₀
Пасовиська	61,7 ⁰ / ₀	38,3 ⁰ / ₀
Кількість худоби (без міст) . .	4,0 ⁰ / ₀	92,3 ⁰ / ₀

Коли порівняємо кількість худоби на обох родах господарств у нас і в цілій Польщі, то побачимо, що там великі господарства мають майже удвоє більше худоби, ніж такі самі господарства в нас. Видко, що великі господарства в нас не працюють у годівельному напрямку, використовують свій великий запас землі на інші ділянки хліборобства. Та треба зазначити, що великі господарства в нас — переважні доставці дорідної худоби на розплід, а це викликає потребу піднести годівельну господарку в селян, які мусять змагати до піднесення її якості та забезпечити себе власним розплодовим матеріалом.

В селянських господарствах рогата худоба розподілена звичайно відповідно до кількості землі. Одначе при меншій кількості землі селяни стараються умістити як-найбільше тварин, між ними й худоби. А в нас є таки поважна кількість селянських господарств, де немає спромоги

держати ніодної корови (від 3 літ угору). Числа для цього такі⁴²⁾:

Таблиця 186.

На основі даних за 1927 р.	Відсоток господарств, що мають бодай одну 3-літ- ню корову або більше
Львівщина	90,3
Станиславівщина	80,9
Тернопільщина	81,7
Волинь	83,3
Полісся	85,0
Холмщина	89,2
Гал.-вол. землі (при- близно)	85,0

З таблицьки видно, що на галицько-волинських землях 15% господарств, очевидячки, дрібних, селянських, такі малі, що там немає навіть одної дорослої корови. Найгірше з цього погляду виходить Станиславівщина, де аж 19,1% селянських господарств без корови, найкраще — Львівщина, де тільки 9,7% господарств не має коров.

Серед цих господарств, що мають корови, найбільше таких, що мають тільки одну корову, менше таких, що мають по дві, ще менше по три і т. д. Дані про це (E. Szturm de Sztrem...) дає нам таблиця 187, стор. 258.

Найбільше, бо аж $\frac{6}{10}$ господарств, серед тих, що мають корови, мають тільки по одній корові. Найгірше тут із Тернопільщиною, яка має госпо-

⁴²⁾ E. Szturm de Sztrem, Inwentarz żywy w Polsce, „Kwart. Statyst.", 1928, том V, зшиток 2, стор. 598.

дарств із одною коровою аж 77,7%, а найкраще — із Львівщиною, де ці господарства творять тільки 50,6% усіх господарств. Ця категорія господарств, що мають тільки по одній корові, непригожа для витвору молока на ринок, чи до молочарень, а коли це молоко йде до молочарні, то це діється коштом здоровля селянської сімї, головнo ж —

Таблиця 187.

На основі даних за 1927. р.	Господарства, що мають корови 3-літні і старші					
	Загалом	1 корова	2 корови	3 корови	4 корови	5 коров і більше
Львівщина	100,0	50,6	38,4	8,4	1,8	0,8
Станіславівщина	100,0	69,6	23,7	4,7	1,3	0,7
Тернопільщина	100,0	77,7	19,0	2,2	0,5	0,6
Волинь	100,0	63,2	27,7	6,2	1,9	1,0
Полісся	100,0	50,9	34,0	10,2	3,4	1,5
Холмщина	100,0	51,8	35,8	8,8	2,3	1,3
Гал.-волин. землі (приблизно)	100,0	60,6	29,8	6,7	1,9	1,0

дітвори. Друга група господарств, що мають по дві корови, творить коло $\frac{3}{10}$ усіх господарств, що мають корови. Таких господарств найбільше у Львівщині, найменше — в Тернопільщині. Звідси — висновок, що в районах, де однокорових господарств більше, є менше двокорових, і навпаки. Краще загосподарені з погляду годівлі райони виказують змагання вводити в господарство бодай дві корови, щоб мати молоко для сімї та крім цього — на продаж. Третя група господарств, що мають по три корови, є ще менша, бо обіймає

ледви $\frac{1}{15}$ частину господарств, які мають корови; це господарства для витвору молока на переріб найкращі, та їх небагато. Дві останні групи, а саме — господарства, що мають по 4, 5 і більше коров — творять дрібний відсоток усіх господарств і, хоч вони заважають на продукції через зосередження молока на своїх, дозколичних ринках, то вони не впливають на загальний характер годівлі худоби в краю. На основі цих даних треба ствердити, що у своїй більшості господарства, які мають корови, продукують передовсім молоко для власного вжитку, а тільки $\frac{2}{5}$ їх можуть віддавати надвишку до переробу, чи продавати в сирому стані. Те, що більшість господарств має тільки по одній корові, вяжеться, без сумніву, передовсім із роздробом землі та дрібновласністю господарств. Але ж не всі господарства, що мають одну корову, не мають, крім неї, ніякої іншої тварини. Навпаки, багато з тих господарств має ще якісь інші тварини, передовсім коні, які в таких невеличких господарствах забирають пашу й можливість прокормитися коровам. Це зясовує нам (за Штурмом) таблиця 188, стор. 260.

Таким чином аж 27,5% усіх господарств на галицько-волинських землях не має, крім одної корови, ніякої більше великої тварини. Одначе ці господарства це вже найменші, дрібноваті, які, мабуть, не можуть удержати більше тварин на невеличкому клаптику землі. Зате майже половина тих господарств, які мають тільки одну корову, мають іще й інші великі тварини (коні), що їх треба би заступити власне або другою короною, або кориснішими дрібними тваринами, вживаючи корови до праці на ріллі.

З такого загального образу стану плекання великої рогатої худоби на наших землях можемо зробити деякі підсумки.

Таблиця 188.

На основі даних за 1927 р.	Всі господарства = 100, з них ма- ють тільки одну корову й ніякої більше великої тварини
Львівщина	28,3
Станіславщина	41,4
Тернопільщина	34,7
Волинь	20,3
Полісся	18,6
Холмщина	22,0
Гал.-вол. землі (при- близно)	27,5

Треба ствердити, що стан великої рогатої худоби на галицько-волинських землях тепер менший, ніж перед війною. Цей стан доходив у р. 1932. майже до передвоєнного числа, та з заламанням кон'юнктури й через непригожі господарські умови знову зменшився. Але ж зазначити слід і те, що кількість рогатої худоби на галицько-волинських землях підо впливом догідніших умов зростає і скоро збільшується. Це ж знову вказує на те, що наші землі мають добрі умови розвитку скотарства, та що тутешнє селянство має замишування до хову худоби. А звідси висновок, що, при кращих господарських умовах, ці землі зможуть стати краєм чималої годівлі рогатої худоби.

Щодо напрямку годівлі худоби, то треба ствердити, що тепер тут переважає молочна про-

дукція. Продукція мяса незорганізована, вона має свою підставу в тому, що люди не тучать систематично скоту, а просто збувають лишні штуки, або продають худобу, бо потребують для господарства грошей. Тимто продають на заріз і невеликі штуки, не добре витучені, і то за низьку ціну. І як молочна продукція розвивається у зв'язку з можливістю збувати молоко до молочарень, так і брак доброго збуту і цін на тучену худобу сприяє в нас розвиток плекання худоби з тією метою. Одначе є всі дані твердити, що плекання худоби на мясо має в нас, при кращій господарській кон'юктурі, добрі вигляди розвитку. На це вказує й те явище, що хоч плекання худоби з цією метою тут стоїть низько, наші краї й далі є поважним вивізником мяса худоби та телят.

Плекання рогатої худоби на галицько-волинських землях, це справа майже виключно селянська. Дідичівські господарства можуть бути найбільше доставцями розплодового матеріалу, головню ж бугаїв, та ніколи не впливатимуть на ринок, як значні продуценти молока та мяса. Вони можуть давати якісно краще молоко та мясо, можуть за те придбати для себе кращі ціни за ці продукти. Але ж так узагалі, головним продуцентом мяса й молока буде завсіди селянське господарство. Тимто піднесення продукції молока й худобячого мяса рівнозначне з піднесенням рівня господарської культури наших селянських господарств. Звідси впливає необхідність широкої громадсько-агрономічної праці в ділянці плекання худоби. Вона повинна бути побудована на методах, що для умов нашого села й наших дрібних господарств потрібні й відповідні.

Важливим питанням у селянській годівлі худоби є те, щоб її раціонально держати на дрібно-вятих господарствах, одначе ця справа тісно зв'язана з питанням внутрішньої організації наших селянських господарств. Та ця справа чекає ще своєї розв'язки.

Так узагалі треба ствердити, що плекання худоби є в нас одною з найважливіших ділянок сільського господарства, що дохідність її впливає безпосередньо на рентовність загалу господарств і передусім на рентовність маси селянських господарств. Тимто на цю ділянку треба нашим господарським чинникам звертати особливу увагу, щоб ціле наше сільське господарство стало на ґрунт рентовности (докладніше про відносини в Галичині див.: Е. Храпливий, Плекання рогатої худоби у Сх. Галичині, Львів, 1933, видання «Сіль. Госп.»).

2. Коні.

Коні — це здавендавна одна з головних тварин нашого сільського господарства. Перейшли вони в новітнє господарство українського селянина з часів, коли були необхідними товаришами українця-кіннотчика, який потребував їх у війні для військової справи, а в мирі для того, щоб на ньому пробігати величезні простори наших земель, чи то в якій справі, чи з відомостями, чи в гостину. Наш народ — дитина широких і розлогих просторів, зріс на коні, полюбив його, робив його часто співучасником своїх сміливих задумів. Звідтіля і по сьогоднішній день, коли широкі лани перейшли в маленькі нивки, а степ став орною ріллею, у нашого селянина залишилась любов до коней, до

того, щоб коло них як-слід ходити, чи, як у нас із любови до коней часто кажуть — їх »викохувати«.

Це гарне почуття до коня таке велике, а традиція держати коні така сильна, що звичайно вона затемнює доцільність уживання його в селянському господарстві, ще більше — наш селянин майже ніколи не дивиться на рентовність коней при господарюванні. І коли тепер прийшли часи, де треба рахуватися з кожною зайвою міркою вівса, чи іншої паші для коней — у нашого селянина коні є часто причиною нерентовности дрібного господарства.

З господарського боку кінь служить тепер: 1) до праці в господарстві, 2) як засіб поруху для селянина, 3) як продуцент мяса і шкір та побічних продуктів, 4) до запрягу й під верх для позагосподарських цілей та 5) до ведення репродукційних станиць. У нашому селянському господарстві важні тільки перші три форми корисности коня, при чому найбільше використовують його до господарської праці. Відмітити треба ще зарібкування підводами, що в часах дорогої залізничої тарифи стало подекуди важним чинником рентовности плекання коней. Коли спинятися на справі вживання коней до запрягу й під верх, то тут у рахубу входять передовсім коні високі, отже переважно — неселянського хову. Таксамо репродукційні станиці — це справа в великій мірі більших, неселянських господарств, хоч і середні селянські господарства, при відповідній їх організації, могли б відіграти тут поважну роль.

Стан числа коней змінявся в останніх десятиліттях та був такий:

Таблиця 189.

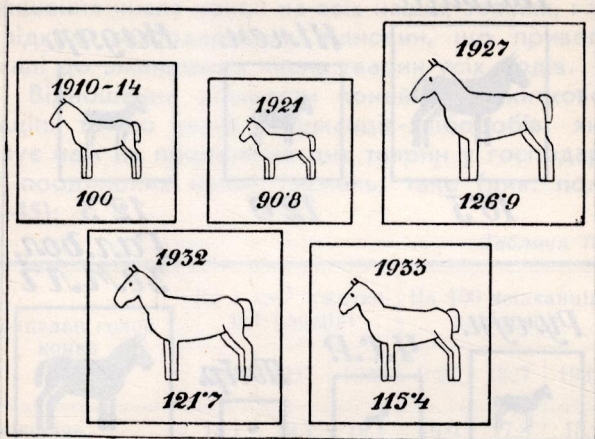
Кількість коней	Передвоєнний стан ⁴³⁾		30. XI. 1927 ⁴⁴⁾	30. VI. 1932 ⁴⁵⁾	30. VI. 1933 ⁴⁶⁾
	час перепису	штук			
Львівщина	30. XII. 1910	369.552	354.119	374.879	352.378
Станіславщина	"	145.972	127.452	148.199	140.987
Тернопільщина	"	244.042	221.483	268.247	257.194
Волинь	1. I. 1900	411.161 [*])	301.907	415.195	392.394
Полісся	"	"	108.339	181.518	172.621
Холмщина	початок 1914	74.075	108.807	127.311	120.000
Гал.-вол. землі	1900 1910 1914	1,244.802 [*])	1,223.107	1,515.349	1,436.574
Польща з гал.- вол. землями	—	3,408.658	3,201.166	3,940.132	3,771.169
Участь гал.-вол. земель у кількості цілої Польщі в $\frac{100}{100}$	—	6,5	38,2	38,4	38,1

^{*)} число приблизне

⁴³⁾ L. Krzywicki, Rozbiór krytyczny wyników spisu 1921 „Mies. statyst.“, том V, зш. 6, 1922. ⁴⁴⁾ E. Szturm de Sztrem, Inwentarz żywy w Polsce, 1927, „Kw. St.“, 1928, том V, зш. 2.

⁴⁵⁾ Statystyka Rolnicza, 1932/33. ⁴⁶⁾ Wiadomości Statystyczne, 1933, зш. 30; дані тимчасові

Отже стан коней, хоч і зменшився на наших землях через воєнні події й був зараз по війні трохи менший, ніж перед війною, — почав у дальших роках зростати, переступаючи довоєнне число. Тільки господарська скрута довела до де-

Діаграма 10.

Зміни в кількості коней на гал.-вол. землях.

якого зменшення числа коней; воно від р. 1929. спадає, однак куди поволіше, ніж зростало попередніми роками. Коли той стан на цих землях узяти зперед війни за 100, то перепис із р. 1921. дає число 90,8%, 1927. — 126,9%, 1932. — 121,7%₀₁ а 1933. — 115,4%. Отже в порівнянні до передвоєнного часу є чимала надвишка. При цьому треба відмітити, що передвоєнний стан недоклад-

ний, збудований на основі даних із трьох різних переписів у різних часах, а до того дані витягнені для цієї території з чисел для інших адміністративних одиниць. Коли ж ці дані перевірити, порів-

Діаграма 11.

Кількість коней на 1 км² хліборобської площині.

нявши числа для Польщі, то побачимо, що дані для нашої території приблизно правдиві, бо в повоєнних роках наш стан коней дає 38,1—38,4%, а перед війною 36,5% усіх коней Польщі.

З поодиноких наших земель найбільше коней має Волинь, потім — Львівщина, найменше —

Холмщина. Та перед війною найбільше коней було у Львівщині, потім на Волині. Львівщина та Станиславівщина мають тепер менше коней, ніж перед війною, хоч кількість коней усіх цих наших земель у р. 1933. перевищала на 15,4% довоєнне число цих тварин. Тепер помітно нахил до зменшення числа коней на всіх наших землях, і то наслідком господарських відносин, що привели взагалі до зменшення числа тварин усіх родів.

Відношення кількості коней до вжиткової площі та до числа мешканців-хліборобів, яке вказує нам на поширення цих тварин у господарстві поодиноких наших земель, таке (див. пом. 43—45):

Таблиця 190.

Припадає голов коней	На 1 км. ² ужиткової площі			На 100 мешканців-хліборобів		
	1921	1927	1932	1921	1927	1932
Львівщина . . .	13,1	19,7	19,1	16,0	17,8	15,2
Станиславівщина . . .	6,9	14,6	14,3	10,8	15,1	12,8
Тернопільщина . . .	13,7	20,8	20,8	17,2	21,7	18,7
Волинь	10,1	22,6	18,6	23,5	30,9	22,1
Полісся	2,6	10,0	9,4	13,7	25,0	17,9
Холмщина	10,5	17,5	17,1	18,2	22,3	18,1
Гал.-вол. землі	9,3	17,3	16,5	16,5	22,1	17,3
Польща з гал.-вол. землями	8,7	15,2	15,9	16,0	19,4	16,2

Найбільше скупчення коней, відповідно до вжиткової площі, є тепер у Тернопільщині та Львівщині, потім на Волині. Тут найбідніше Полісся, де кількість коней на 1 км² в р. 1921. — було 2,6, або дійсно рекордово низьке. Відно-

шення коней до хліборобської людности виказує найвищий стан на Волині, потім — у Тернопільщині. Найменше коней на 100 мешканців-хліборобів припадає на підгір'я і на гори — в Станиславівщині.

Загалом число коней на одиницю площині та на 100 мешканців-хліборобів вище на наших землях, ніж у цілій Польщі, инакше: у нас коней у сільському господарстві розмірно більше, ніж у Польщі загалом.

Для порівняння відношення коней до бжиткованой площі та до числа людности в інших державах подаємо такі числа⁴⁷⁾:

Таблиця 191.

Дані за 1928/29	Коней	
	на 1 км ² . хліб. ужит. площині	на 100 мешканців (усіх)
Австрія	6,7	4,2
Німеччина	12,6	5,6
Польща	16,5	13,3
Румунія	11,5	10,9
Угорщина	12,3	10,4
Чехословаччина	8,7	5,1

З таблицьки видно, що відношення числа коней до одиниці площині в нас майже найвище в цілій середній Європі. Коли ж відношення числа коней до всього населення (не тільки хліборобського) взяти на наших землях за рівне такому самому відношенню в цілій Польщі, то ми тут перевищили навіть такі багаті на коні краї, як Угор-

⁴⁷⁾ За *Annuaire International de Statistique Agricole*, Roma, за XV. Intern. Landw. Kongress in Praha, 1931, стор. 22.

щина, чи Румунія. Це вказує на те, що ділянка плекання коней у нас побільшена поза звичайні потреби нашого сільського господарства, та що число коней без потреби обтяжує надзвичайно головно дрібні селянські господарства. А це зменшує рентовність цих господарств, бо через за велике число коней їх повне використання до праці в господарстві неможливе, а кошти їх утримання великі. Це є окреме, важне питання організації наших селянських господарств, яке треба буде розв'язати — і то зменшивши число коней. Цим способом можна буде цю ділянку плекання тварин звести до грانیць дійсної господарської потреби й економічної доцільности.

Про стан коней, на основі їх віку, кажуть нам (Statystyka Rolnicza, 1931—32, ст. 98—100) такі дані:

Таблиця 192.

Дані з 30. VI. 1932	всі коні	нижче року	від 1 до 3 років не-скінчених	від 3 до 4 нескінчених	4-літні і старші
Львівщина . . .	374.879	14.211	20.025	24.690	315.953
Станиславівщина	148.199	4.592	6.964	9.810	126.833
Тернопільщина .	268.247	9.878	15.992	20.450	221.927
Волинь . . .	415.195	17.053	33.957	26.734	337.451
Полісся . . .	181.518	7.616	14.779	8.970	150.153
Холмщина .	127.311	6.513	11.034	7.507	102.257
Гал.-вол. землі .	1,515.349	59.863	102.751	98.161	1,254.574
Польща з гал.-вол. землями	3,940.132	192.044	326.541	255.742	3,165.805
Участь гал.-вол. земель у кількості цілої Польщі в $\frac{0}{0}$. . .	38,4	31,1	31,4	38,3	39,6

Висліди цього розподілу поодиноких груп коней у релятивних числах такі:

Таблиця 193.

Дані з 30. VI. 1932	всі коні	нижче року	від 1 року до 3 нескінчених	від 3 до 4 нескінчених	4-літні і старші
Гал.-вол. землі	100	3,6	6,8	6,5	82,8
Польща з гал.-вол. землями	100	4,8	8,3	6,5	80,4

Цей розподіл коней за віком показує нам наглядно, що головною групою, яка обіймає в нас аж 82,8% усіх коней — це коні 4-літні і старші, коні, що їх уживають у господарстві до праці. Замітно низький є стан молодняка (від 1 до 3 літ), який є тою основою, на якій спирається дальший розвиток стану коней. Вже це число вказує на поступневе зменшування числа коней у дальших роках, і це і стверджують останні переписи. Таксамо стан лошат (до 1 року) у нас замітно малий, їх випродують передчасом, головню на шкірки. Коли порівняти відношення поодиноких груп коней у нас та в цілій Польщі, то можна буде бачити, що там більше рівномірно підховують коні, ніж у нас, а до того раніш висортовують коні старші, і це теж раціональніше з погляду годівлі.

Якість коней годі прослідити на основі числових даних, одначе їх висота дає деяке уявління про цю справу. При військовому поборі вимагають для коней висоти у степену (в холці) бодай 148 см., тому так узагалі можна коні поділити: до

цієї висоти (малі коні) і з цією висотою та поверх неї (високі коні). І так відсоток високих коней у нас (Szturm de Sztrem, Inwentarz żywy w Polsce, ст. 591) такий:

Таблиця 194.

Дані за 1927 р.	З 4—16 літніх коней було поверх 148 см.
Львівщина	20,0%
Станиславівщина	17,7%
Тернопільщина	18,5%
Волинь	13,0%
Полісся	24,0%
Холмщина	37,1%
Гал.-вол. землі	21,6%
Польща з гал.-вол. землями	36,1%

Отже трохи більше ніж $\frac{1}{5}$ коней у нас високі, а $\frac{4}{5}$ низькі. Замітно, що, крім Холмщини, майже $\frac{1}{4}$ цілої кількості коней на Поліссі високі, дарма що інші тварини там помітно занедбані. Найгірше щодо висоти коней виходить Волинь, де тільки 13% коней має поверх 148 см. висоти. Для порівняння подаємо, що на Познанщині є аж 83,5% високих коней, а на Шлезьку — 82,5%. Однак господарські потреби там інакші, й вимоги супроти коней інші. Ці числа не пересуджують справи якості малих коней, де гуцул вибивається на перше місце. Там ніхто й не змагає до того, щоб добитися більшої висоти, а проте це першорядні вючні коні та коні під верх.

На кількість коней у господарствах різних груп землеволодіння вказують (Statystyka Rolnicza, 1931—1932) такі числа:

Таблиця 195.

Дані з 30. VI. 1932	Всі коні	З того в господарствах				У відсотках у господарствах		
		міських	сільських великих (поверх 50 гект.)	сільських малих (нижче 50 гект.)		міських	сільських великих	сільських малих
Львівщина . . .	374.879	18 045	24.275	332.559		4,8	6,5	88,7
Станиславівщина	148.199	12.221	9.286	126.692		8,2	6,3	85,5
Тернопільщина .	268.247	15.635	23.105	229.507		5,8	8,6	85,6
Волинь . . .	415.195	7.413	13.390	394.392		1,8	3,2	95,0
Полісся . . .	181.518	5.144	6.048	170.326		2,8	3,4	93,8
Холмщина . . .	127.311	4.336	10.871	112.104		3,4	8,5	88,1
Гал.-вол. землі .	1.515.349	62.794	86.975	1.365.580		4,2	5,7	90,1
Польща з гал.-вол. землями . .	3.940.132	179.192	424.929	3.336.011		4,5	10,8	84,7

Так узагалі понад 90% усіх коней держать у нас селянські, малі господарства, а тільки 5,7% — господарства більші з простором понад 50 гектарів. Коли зважити, що на галицько-волинських землях є тільки 83,8% ріллі, 67,9% сіножатей та 38,3% пасовиськ у руках цих дрібних селянських господарств, і аж — 90,1% коней, у порівнянні до 16,2% ріллі, 29,1% сіножатей і 61,7% пасовиськ великої власности, яка має тільки 5,7% усіх коней — то буде ясне це «переконачення» селянських господарств, невинправдане господарськими потребами. Великі господарства держать розмірно багато коней у Тернопільщині та на Холмщині, при чому в першому випадку те велике число треба пояснити плеканням расових коней у табунах та великою кількістю ріллі цих господарств, у другому — крім цих причин, ще й ступнем інтенсивности господарювання. Найменший відсоток коней, що їх мають великі господарства, й найбільший їх відсоток у селянських господарствах є на Волині, де ці коні до того малі, й їх дуже багато супроти вжиткованої у хліборобстві площіні, як теж і найбільше супроти кількості хліборобського населення; серед таких умов правильна годівля коней там важка.

Одначе кількість коней, подана вгорі, не припадає рівномірно на всі господарства, бо не всі господарства мають коні, і не всі селянські господарства мають однакову їх кількість. Коли приглянутися, кілько господарств має т. зв. робітні коні, себто коні 3-літні і старші, то матимемо (E. Szturm... ст. 596—597) такі дані:

Таблиця 196.

Дані з 1927 р.	З усіх господарств мають бо- дай одного коня 3-літнього і стар- шого або більше
Львівщина	54,7 ⁰ / ₀
Станиславівщина	42,5 ⁰ / ₀
Тернопільщина	53,5 ⁰ / ₀
Волинь	67,7 ⁰ / ₀
Полісся	65,3 ⁰ / ₀
Холмщина	64,4 ⁰ / ₀
Гал.-вол. землі	58,0 ⁰ / ₀
Польща з гал.-вол. землями	56,2 ⁰ / ₀

Найбільше господарств, що робітні коні загалом держать, на Волині, найменше — у Станиславівщині, де їх кількість обіймає мало що більше ніж $\frac{2}{5}$ усіх господарств. Краще ілюструють цю справу дані про те, кілька коней держать такі господарства, що загалом коні мають (дивись таблицю 197, стор. 275).

Отже найбільше в нас господарств, що мають по одному коневі 3-літньому або старшому; з цієї групи господарств найбільше — на Поліссі, найменше — на Волині. Друга група господарств, де є по парі робітних коней, обіймає в нас 38,2% усіх господарств, що держать коні; ця група найсильніша на Волині, де є їх аж 63,4% або іншими словами там звичай — держати бодай пару коней. Ця друга група господарств сильна і в Галичині, найслабша на Поліссі; її виправдовують

і господарські потреби, і те, що пара коней — це засіб поруху на дальших просторах і можливість заробітку підводами; також важчі землі вимагають сильнішого потягу, на них не можна обійтись одним конем. Дуже невелике число господарств держить по 3 і 4 робітні коні, і це, мабуть, виправдовують господарські потреби; т. зв. »переконання» є, очевидно, в господарствах першої й другої групи (1 і 2 коні). Просто незначне число господарств держить 5 і більше коней; є це господарства більші.

Таблиця 197.

Дані за 1927. р.	Всі господарства, що мають коні	3 господарств, що мають 3-літні і старші коні, мають				
		1 коня	2 коні	3 коні	4 коні	5 і більше коней
Львівщина	100	57,7	39,0	2,1	0,7	0,5
Станиславівщина .	100	64,6	33,0	1,2	0,7	0,5
Тернопільщина . .	100	51,3	44,9	2,1	1,0	0,7
Волинь	100	31,9	63,4	3,0	1,2	0,5
Полісся	100	78,0	20,2	1,2	0,3	0,3
Холмщина	100	64,2	28,8	1,7	0,6	0,7
Гал.-вол. землі . .	100	58,5	38,2	1,9	0,8	0,6
Польща з гал.-вол. землями	100	64,4	31,2	2,4	1,0	1,0

Коли порівняти наші умови в цьому напрямку з цілою Польщею, то можна побачити, що там найсильніша група перша, багато більша, ніж у нас, а друга (пара коней) — менша, ніж у нас. Звідтіль висновок, що польські господарі більш обходяться одним конем, в них легка земля (піски), то й можна одним конем обійтись.

Доводиться ще спинитися над справою різання коней на мясо. Ця ділянка продукції в нас покищо незначна, мясо коней споживає передовсім Львів, як більший осередок, де на таке мясо є збут. В р. 1932. зарізано на мясо на всіх галицько-волинських землях 2.355 штук коней, з того 2.181 у Львівщині, 56 — у Станиславівщині, 76 — у Тернопільщині і 122 — на Холмщині (*Wiadomości Statystyczne*, 1933, зшиток 14, стор. 312). На Волині та на Поліссі не зарізано на їжу ніодної штуки. В тому році зарізано на мясо в цілій Польщі 7.754 штук коней, з того на наших землях — 30,3%. Як із цього видно, споживок кінського мяса в нас дуже незначний, тимто він і не заважає на доходовости цієї ділянки господарства.

Поважним джерелом доходу плекання коней є продаж шкір і висортованих штук. Коли зважити, що за один рік 1932.—1933. зменшилося в нас коней на 78.775 штук, то буде видно, що шкіра є поважним товаром, з якого дохід має господарство.

Про плекання расових коней на розплід та про люксові коні нема багато що сказати, бо ці справи або в руках держави, або скупчені на небагатьох вибраних господарствах, які не впливають на загальний образ цієї ділянки господарства.

Збираючи висліди розгляду плекання коней на галицько-волинських землях, треба на основі поданих даних ствердити, що ця ділянка знову є в великій перевазі — справою селянською. Ще більше, селянські господарства над міру обтяжені кіньми, яких вони не спроможні використати для праці в господарстві. Є це коні невисокі, на збут до

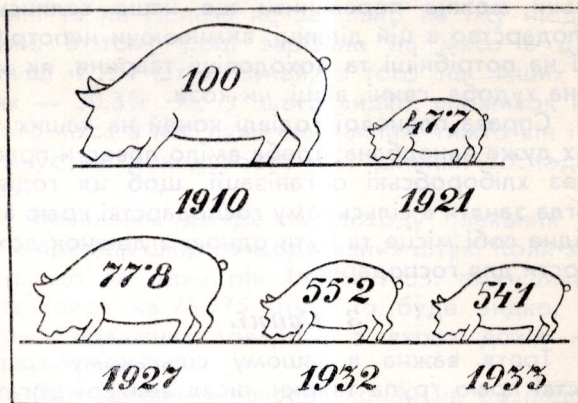
війська, чи за кордон не годяться і $\frac{4}{5}$ з них — це коні старші, поверх 4-літні. Цей надмір коней у наших господарствах проявляється і в тому, що селянські господарства держать здебільша по парі коней і цим обтяжують іще більше господарські видатки. У великих господарствах на наших землях припадає на 1 коня 10,7 га ріллі, в селянських — тільки 3,5 га. Ці числа вказують на те, наскільки можна перемінити ще наше селянське господарство в цій ділянці, вимінюючи непотрібні коні на потрібніші та доходовіші тварини, як молочна худоба, свині, вівці, чи кози.

Справа плянної годівлі коней на наших землях дуже занедбана; треба вміло повести працю через хліборобські організації, щоб ця годівля змогла зайняти в сільському господарстві краю відповідне собі місце та бути одною з ділянок доходности для господарів.

3. Свині.

Третя, важна в нашому сільському господарстві краю група тварин, після великої рогатої худоби та коней це — свині. Є це тварини передовсім селянського господарства, яке через них використовує дуже добре всі лишки домашнього господарства та має спромогу дуже незабаром перемінити головно окопові рослини в мясо та товщі. Селянське господарство може як-слід доглядати поодинокі штуки свиней, тимто годівля їх у селянських господарствах лекша й дешевіша. Свиня для селянина — скорий гріш, яким він може покривати свої видатки поза сезоном доходом з продажу рослинних плодів, і через те господарство зі свиньми стає в пригоді тоді, коли

инших приходів нема. А так свині доставляють селянському господарству мяса й товщу для власного вжитку, чого не може селянин дістати з великих тварин, що їх споживок одній селянській рідні не під силу. З усіх цих причин плекання свиней у нас, у краю дрібних господарств, для селянина справа першої ваги.

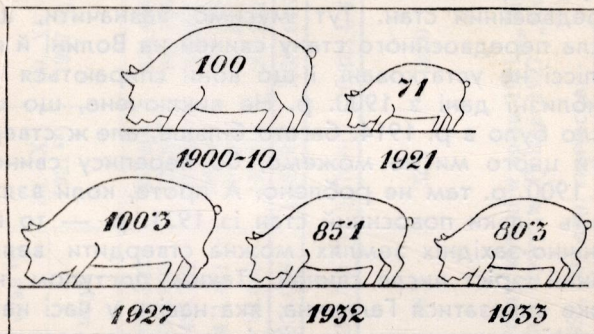
Діаграма 12.

Зміни в кількості свиней у Сх. Галичині.

Але ж і саме тому, що виплекані селянином свині призначені на скорий продаж, ціла рентовність плекання свиней та розвиток цієї ділянки сільського господарства залежні передовсім від доброго їх збуту. Добрий збут і добрі ціни, це — розквіт плекання свиней, брак збуту й низькі ціни — його занепад. Ринкова кон'юнктура відбивається тут дуже яскраво зростом, чи зменшенням

кількості свиней, а недовгий час, потрібний для того, щоб їх вижити, тільки сприяє тому, чи кількість їх буде звужена, чи поширена.

Звідти теж зміна числа свиней відповідно до зміни можливостей збуту й висоти цін, і то не тільки в краю, як господарській одиниці, але і в поодиноких його частинах. На ніякій іншій ділянці годівлі не видно такої скоро доброї, чи по-

Діаграма 13.

Зміни кількості свиней на гал.-вол. землях.

ганої митної політики держави, добрих, чи поганих аграрнополітичних кроків влади, чи навіть місцевих утруднень (замкнення торгових і т. д.), чи полекшень збуту (різні, беконярні, добрий вивіз і т. д.), як саме на ділянці плекання свиней. Зріст числа свиней — це, здебільша, наслідок опіки над цією ділянкою відповідних чинників, а його спад — це ясне занедбання того, що треба би для розвитку сільського господарства

зробити. Тимто статистика говорить тут часто не тільки за кількість, але і за якість годівлі. Тим теж для нас і цінніші дані про зміни стану свиней у нашому краю.

Стан свиней у нас за останні десятиліття подає таблиця 198, стор. 281.

Ця табличка показує, що війна страшно знищила стан свиней, але ж і відбудова їх числа йшла скорим кроком і в р. 1927. це число перейшло передвоєнний стан. Тут мусимо зазначити, що числа передвоєнного стану свиней на Волині й на Поліссі не устатковані, і що вони спираються на приблизні дані з 1900. р. Не виключене, що це число було в р. 1914. багато більше, але ж ствердити цього ми не можемо, бо перепису свиней від 1900. р. там не роблено. А проте, коли взяти навіть тільки повоєнний стан із 1921. р. — то на північно-західніх землях можна ствердити величезний зріст числа свиней. Таким поступом не може виказатися Галичина, яка навіть у часі найкращої кон'юнктури по війні не могла досягнути того числа свиней, яке мала до війни. Коли передвоєнний стан для всіх галицько-волинських земель взяти = 100, то стан свиней був: 1921. — 71,0, 1927. — 100,3, 1932. — 85,1, 1933. — 80,3. Для самої ж Галичини, коли р. 1910. = 100, стан свиней був: 1921. — 47,7, 1927. — 77,8, 1932. — 55,2, 1933. — 54,1. Отже Галичина крок за кроком ізближається до стану, який був зараз після війни. Не виключене, що цей стан уже досягнуто, бо ж відомо, що в переписі 1921. р. українське населення участі не брало, і це вплинуло на недокладність чисел, імовірно на зменшення їх супроти тодішнього дійсного стану.

Кількість свиней	Передвоєнний стан ⁴⁸⁾		30. IX. 1921 ⁴⁸⁾	30. XI. 1927 ⁴⁹⁾	30. VI. 1932 ⁵⁰⁾	30. VI. 1933 ⁵¹⁾
	дата перепису	штук				
Львівщина	31. XII. 1910	608.322	352.401	454.436	331.290	321.172
Станиславщина	"	363.885	128.807	249.120	173.230	171.794
Тернопільщина	"	485.781	216.369	432.073	300.666	296.776
Волинь	1. I. 1900	471.411 [*])	390.861	417.294	466.844	417.668
Полісся	"		202.535	272.511	256.123	222.169
Холмщина	1. I. 1907	94.699	148.014	206.212	194.405	196.738
Гал.-вол. землі	—	2,024.098	1,438.987	2,031.646	1,722.558	1,626.317
Польща з гал.- вол. землями	—	5,231.345 ⁵²⁾	5,170.612	6,333.456	5,843.654	5,748.130
Участь гал.-вол. земель у кількості цілої Польщі в % ⁵⁰⁾	—	38,7	27,8	32,0	29,4	28,2

*) число приблизне

⁴⁸⁾ L. Krzywicki, Rozbiór krytyczny wyników spisu 1921, „Mies. Statyst.“ 1922, V. 6.⁴⁹⁾ Szturm de Sztrem, Inwentarz żywy w Polsce 1927, „Kw. Statyst.“ 1928, V, 2.⁵⁰⁾ Statystyka Rolnicza, 1932/33.⁵¹⁾ Wiadomości Statystyczne, 1933, 30; дані тимчасові⁵²⁾ Stosunki Rolnicze R. P., стор. 91.

Ці числа є власне потвердженням того, що спад числа свиней — це знак, що цією ділянкою мало журяться, та що вона не має відповідного збуту. Коли зважити, що перед війною Галичина мала сьак-так наладнаний збут живих свиней на віденському та празькому ринку, то хоч цей збут був для галицького селянина більше некорисний, ніж, н. пр., для мадярського, німецького чи чеського, то все ж він виявляв можливість для розвитку годівлі свиней. Утрата для галицького селянина середньо-європейських ринків та неможливість вийти зі своїми свиньми куди инде у світ — зруйнували цей природний, такий догідний терен для плекання свиней. Та втрата заграничних ринків це не єдина тут причина, бо ж і для тих ринків, які тепер іще є, використовується в неоднаковій мірі наші терени та інші частини держави, і то постійно в нашу некористь.

Відношення числа свиней до вжиткової у хліборобстві площині та до числа хліборобського населення (див. пом. 48—50) таке: *Табл. 199.*

	На 1 км. кв. ужиткової площині			На 100 мешканців-хліборобів		
	1921	1927	1932	1921	1927	1932
Львівщина . . .	13,0	22,6	17,0	15,5	20,4	13,5
Станиславівщина .	7,0	20,1	17,1	10,6	20,8	15,4
Тернопільщина .	13,3	31,7	23,3	16,3	33,2	21,0
Волинь . . .	13,1	23,5	21,1	30,3	32,1	25,1
Полісся . . .	4,9	12,6	13,3	25,8	34,9	25,4
Холмщина . . .	14,3	26,7	26,3	24,2	34,1	27,9
Гал.-вол. землі	10,9	22,8	19,6	20,4	29,2	21,4
Польща з гал.-вол. землями . .	14,0	23,5	23,6	24,2	30,0	24,2

Найкраще відношення кількості свиней до вжиткової площині й числа хліборобської людності виявляє Холмщина, найслабше до вжиткової площині — Полісся, до людності — Львівщина. В одному й другому випадку — в нас гірше, ніж у цілій Польщі. Для порівняння, як воно виглядає в інших народів подаємо (див. пом. 47) такі дані:

Таблиця 200.

	Штук свиней припадає	
	на 1 км. кв. хліб. ужиткової площині	на 100 людности (всієї, не тільки хлібор.)
Австрія	34,7	22,0
Німеччина	69,5	31,2
Польща	23,5	15,9
Румунія	14,1	13,5
Угорщина	35,7	30,0
Чехословаччина	29,8	17,5

Коли взяти дані для Польщі приблизно за наші, то ці числа вказують на те, що в нас число свиней супроти хліборобсько вжиткової площині ще мале. Це тому, бо в нас плекання свиней спирається передовсім на дрібні, селянські господарства, великі ж не займаються їх ховом на більші розміри, як воно є, н. пр., у Німеччині, Австрії, Угорщині, чи Чехословаччині. Таксамо й відношення кількості свиней до числа людности в нас на одному з останніх місць, отже можна б його ще піднести. Перешкодою є тут теж великий роздріб ґрунтів між дрібненькі господарства, які, правда, свині ховають, але ж цього не можна вважати за особливий напрямок господарювання,

бо такі господарства мусять забезпечувати господаря й його сімю всякими продуктами, тимто мусять бути у своїй продукції »універсальні«, вони не можуть присвятитися виключно ховові свиней.

Уся кількість свиней наших земель поділяється щодо віку на групи, які числово (Statystyka Rolnicza, 1931—32, ст. 98—100) виходять ось як:

Таблиця 201.

Дані з 30. VI. 1932	всіх свиней	нижче 6 місяців	від 6 до 10 місяців не-свинчених	10-місячні і старші
Львівщина	331.290	177.331	90.362	63.597
Станиславівщина	173.230	93.361	49.946	29.923
Тернопільщина	300.666	162.511	87.846	50.309
Волинь	466.844	166.301	106.193	194.350
Полісся	256.123	76.685	48.905	130.533
Холмщина	194.405	79.490	53.221	61.694
Гал.-вол. землі	1,722.558	755.679	436.473	530.406
Польща з гал.-вол. землями	5,843.654	2,782.669	1,461.883	1,599.102
Участь гал.-вол. земель у кількості цілої Польщі в %/о	29,4	27,1	29,9	33,1

Висліди цього розподілу свиней на поодинокі групи в умовних числах подає таблиця 202, стор. 285.

Найбільше в нас поросят до 6 місяців, по них поверх четвертину творять 6—10 (нескінчених) місяців, а 30,8% 10-місячних і старших. Отже більше, ніж $\frac{2}{3}$ всіх свиней не переступають віку

10 місяців. Коли порівняти відношення поодиноких груп у нас та в цілій Польщі, то вийде, що в нас є менше поросят нижче 6 місяців, а більше старших поза 10 місяців. Отже в нас сильніше виступає явище випродування малих поросят та є більший нахил держати старші, товщеві свині, або свині екстензивно годовані, т. зв. пасовиськові.

Таблиця 202.

Дані з 30. VI. 1932	всі свині	нижче 6 місяців	від 6 до 10 місяців не- скінчених	10-місячні і старші
Гал.-вол. землі	100	43,8	25,4	30,8
Польща з гал.-вол. землями	100	47,6	25,0	27,4

Перегляд того, які саме роди землеволодіння держать свині, та яку їх кількість, подають (Statystyka..., ст. 98—100) числа таблиці 203, стор. 286.

Таким чином, справа свиней спирається в нас передовсім на селянські господарства, коли зважити, що ледви 2,7% цілої їх кількості мають господарства поверх 50-гектарові. Це відношення в цілій Польщі є корисніше для великих господарств, які виказують там майже втриє більшу кількість свиней супроти селянських господарств, ніж у нас. Пояснюється це явище тим, що головню на заході Польщі великі господарства нерідко годують спеціально свині, чого в нас майже немає: годівлю свиней великі господарства на наших зе-

млях уважають таксамо за побічну галузь сільського господарства, як і селянські. З наших земель найбільший відсоток селянських свиней виявляє Волинь і Полісся, найбільший на великих господарствах — Холмщина й Тернопільщина. У міських господарствах у порівнянні з селянським і дідичівським землеволодінням найбільше свиней є у Станиславівщині, хоч найбільш абсолютне число свиней по містах виказує Тернопільщина.

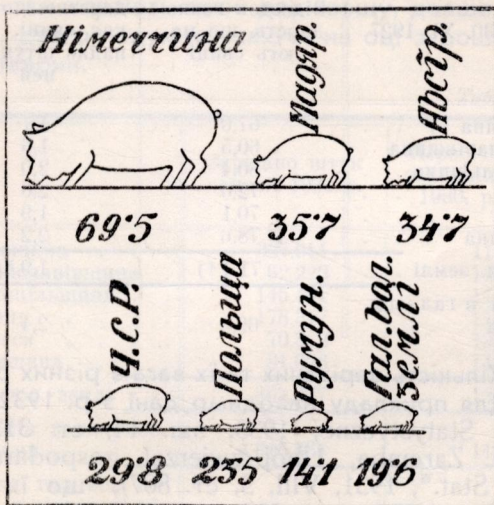
Таблиця 203.

Дані з 30. VI. 1932	Всі свині	З того в господарствах			У відсотках в господарствах		
		міських	сільських вел. (поверх 50 гект.)	сільських малих (нижче 50 гект.)	міських	сільських великих	сільських малих
Львівщина . . .	331.290	14.715	9.646	306.929	4,4	2,9	92,7
Станиславівщина	173.230	10.380	5.053	157.797	6,0	2,9	91,1
Тернопільщина	300.666	17.783	10.154	272.729	5,9	3,4	90,7
Волинь . . .	466.844	6.070	9.091	451.683	1,3	1,9	96,8
Полісся . . .	256.123	6.156	6.592	243.375	2,4	2,6	95,0
Холмщина . . .	194.405	5.522	6.559	182.324	2,8	3,4	93,8
Гал.-вол. землі	1.722.558	60.626	47.095	1.614.837	3,5	2,7	93,8
Польща з гал.-вол. землями	5.843.654	215.803	455.368	5.172.483	3,7	7,8	88,5

В справі, кілька господарств має загалом свині, та кілька свиней припадає на одне господарство, можемо опертися на (Szturm de Sztrem, Inwentarz..., ст. 599 і 663) даних таблиці 204, стор. 288.

В околицях із сильнішими господарствами, як н. пр., Тернопільщина, Холмщина, число госпо-

дарств, що мають свині, розмірно більше; зате там, де земля дуже роздроблена, н. пр., у Станіславівщині, аж близько 40% господарств свиней загалом не має. Пересічна кількість свиней на одне господарство, зпоміж тих господарств що загалом мають свині, є в нас дуже невелике, хи-

Діаграма 14.

Кількість свиней на 1 км² хліборобської площині.

тається між 1,6 і 2,2 штуками; для порівняння скажемо, що в Познанщині виявляє вона 5,8 штук. Отож годівлю свиней у нас ведуть як побічну галузь господарки, не вважають її за головну мету — і то навіть у деяких, більших, селянських господарствах.

Господарська мета держати свині — це 1. мясо і 2. товщ, не кажучи про дрібні побічні продукти, такі, як щітина, шкіра, тощо. У нас свині ріжуть або живі вивозять поза нашу тери-

Таблиця 204.

Дані з 30. XI. 1927	Відсоток господарств, що мають свині	На одне господарство, що плекає свині, припадає штук свиней
Львівщина . . .	67,0	1,7
Станиславівщина .	60,5	1,6
Тернопільщина . .	80,4	2,0
Волинь	72,0	2,0
Полісся	70,1	1,9
Холмщина	78,6	2,2
Гал.-вол. землі . .	71,4 *)	1,9 *)
Польща з гал.-вол. землями	69,3	2,4

торію. Кількість зарізаних та їх вага в різних роках різна. Для прикладу наводимо дані з р. 1932 (Wiadomości Statystyczne, 1933, зш. 14, ст. 312) та 1930 (M. Zaremba, Ubój zwierząt gospodarskich, „Kwart. Stat.“, 1931, VIII, 3, ст. 807), що їх виявляє таблиця 205, стор. 289.

З таблички видно, що з поодиноких околиць найбільше зарізано свиней у Львівщині (що пояснюється великим споживчим осередком — Львовом та двома експортівими беконярнями), потім на Волині й у Тернопільщині. Замітно, що кількість зарізаних свиней є зворотнопропорційна до ваги зарізаних штук, себто, що в названих трьох околицях ріжуть свині молодші, лекші,

*) число приблизне.

або, практично кажучи, м'ясні, а це треба звести власне до праці згаданих беконярень (беконсві свині). Рівночасно господарський оборот у цій ділянці скоріший, і можна припускати, що через те й рентовніший. Зате райони, де свиней мало, і їх мало ріжуть, виказують високу вагу різаних штук, отже там ховають свині для товщу, довше їх держать, довго годують, маючи на оці згрошєвлення цих тварин.

Таблиця 205.

	Зарізано штук свиней 1932. р.	Пересічна вага зарізаних штук 1930. р. в кг.
Львівщина . . .	327.011	113
Станіславівщина . .	62.220	125
Тернопільщина . .	145.491	112
Волинь	178.317	118
Полісся	70.312	127
Холмщина . . .	81.026	142
Гал.-вол. землі .	864.377	128
Польща з гал.-вол. землями . . .	4.645.564	118
Участь гал.-вол. зе- мель у кількості ці- лої Польщі в %/о .	18,5	—

Щодо різання свиней, то цікаве те, що саме в наших районах відсоток зарізаних свиней без ветеринарного догляду дуже високий, себто велика кількість їх іде виключно на місцевий споживок, а не на вивіз. Дані щодо цього (дані до праці М. Zaremb-и подає таблиця 206, стор. 290).

Отже коли в р. 1929. в нас зарізано 46,1 які продано, то в р. 1930. вже тільки 43,4, а далі

які продано, то в р. 1930. вже тільки 43,4, а далі цей відсоток ще зменшився. Це тому, бо ветеринарний догляд став гостріший і дещо з того, що йшло на продаж без нього, відпало з цього числа, а ще й відпало тому, що селянство, через господарську кризу, мусіло більше випродувати, ясна річ, зі шкодою для відживи селянської

Таблиця 206.

	В 1929 р. зарі- зано свиней		В 1930 р. зарі- зано свиней	
	під ветер. доглядом і без нього	без ветер. догляду	під ветер. доглядом і без нього	без ветер. догляду
Львівщина	222.735	35.324	225.860	36.014
Станіславівщина .	57.690	29.772	50.679	22.276
Тернопільщина . .	83.563	45.278	77.964	26.702
Волинь	155.504	107.250	136.717	92.085
Полісся	89.408	72.123	106.667	86.522
Холмщина	58.461	24.527	57.431	21.285
Гал.-вол. землі . .	667.361	314.274	655.318	284.884
Відсоткове відно- шення позаветери- нарне до усього убою	100	46,1	100	43,4

сімї (Zaremba .., ст. 806). Коли зважити, що в осередніх воєвідствах Польщі ріжуть без ветеринарного надзору тільки 20,1%, а в західніх воєвідствах тільки 1,4% цілої кількості зарізаних свиней, а в нас поза пересічною 43,4—46,1%, є такі крайности для Полісся, де на власний споживок іде аж 80% усіх зарізаних свиней — то стає ясно, що в нас справа промислового різання

й переробу свиней ще дуже неналаднана, а то й можна сказати — іде ще шляхами первісного господарства. Та все ж вивіз мяса і живих свиней у нас значний і, хоч місцевого різання та переробу ще в нас як-слід не наладнано, то все ж свині є поважною вивізною позицією в нашому торговельному білянсі.

Обчислення вивозу свиней поза територію, яку ми власне обговорюємо, дуже важкі з двох причин: 1. обчислення ладять на основі адміністративно-територіальних одиниць, які не збігаються докладно з нашими околицями та 2. цей вивіз дуже різноманітний у різних роках, а навіть порах року, залежить від цілої низки зовнішніх чинників, яких населення змінити не може, зокрема ж від правильної політики збуту, основаної на запевненні добрих ринків збуту, корисних митних умов і т. д. (про це ми згадували вже раніше). Тимто тут подаємо довідкові дані надвишок свиней, що їх вивезено загалом з цієї території в рр. 1928 і 1929, отже в роках кращої, хоч і не найкращої кон'юнктури збуту. Надвишки свиней, що їх вивезено після безпеки свиньми своїх міст і осередків збуту⁵³⁾, подає таблиця 207, стор. 292.

Отже вивіз свиней із наших земель великий, обіймає майже 33—35% річного стану всіх свиней. До того головним вивізником є Галичина, яка дає сама 80—85% нашого вивозу свиней. Найслабше виглядає Полісся, де свині годують переважно для власного вжитку. Коли перерахувати ці штуки свиней, що їх наші землі вивозять поза свою тери-

⁵³⁾ St. Śliwa, Okręgi zbożowe i hodowlane Polski... za lata 1928 i 1929, Poznań, 1931, стор. 46-48.

торію, беручи тільки по 110 кг за штуку (пересіч для цих земель є 128 кг, для цілої Польщі 118 кг), то наші землі мали загально в р. 1928. надвишки вивозу над привозом 73.026 тон, а в р. 1929 — 69.408 тон свиней. Беручи на увагу всі застереження щодо недокладности та змінности цього рахунку, можемо прийняти річний вивіз наших свиней на приблизно 70.000 тон річно.

Таблиця 207.

На основі статистики залізничних перевозів у штуках	Сальда надвишок + і недоборів — (сальда надання, чи призначення) свиней	
	1928	1929
Львівщина	+ 194 665	+ 182.828
Станиславівщина	+ 115 615	+ 83.522
Тернопільщина	+ 239.04	+ 219.055
Волинь	+ 24 901	+ 61.804
Полісся	+ 10 325	+ 18.853
Холмщина	+ 79.333	+ 64.921
Гал.-вол. землі	+ 663.879	+ 630.983
У перерахуванні по 110 кг. за штуку, надвишка дає		
тон	73 026	69.408

Але ж ця надвишка вивозу над привозом має для нас окреме значіння, коли зважимо, кілько з цієї надвишки йде безпосередньо (чи власне йшло) за кордон, отже було товаром бажаним — на чужих ринках. Вивіз безпосередньо за кордони Польщі у рр. 1928. і 1929. в штуках свиней (Śliwa..., ст. 45) подає таблиця 208, стор. 293.

Треба зазначити, що подані тут кількості вивозу є в перших двох околицях більші, ніж по-

дані попередньо надвишки вивозу над привозом, і то тому, що тут подано тільки посилки призначені закордон, а нема привозу з інших околиць краю. Цей вивіз безпосередньо за кордон дає для р. 1928. — 84,5%, а для 1929 — 74,6% цілого вивозу свиней із цих земель. Коли зважити, що закордонний вивіз свиней з цілої Польщі був у році 1928 — 1.277.624 штук, а в р. 1929 — 952.298 штук (Śliwa..., ст. 44), то наші землі брали в цьому в р. 1928 участь із своїми 43,8%, а в р. 1929 — із 49,4%. Таким чином, ці землі є не тільки поважним продуцентом свиней, але і значним вивізником, якому треба тільки забезпечити відповідні ринки збуту — а без нього правильна годівля свиней не може розвиватися.

Таблиця 208.

	Вивіз свиней безпосередньо за кордон у штуках	
	1928	1929
Львівщина	229.211	202.246
Станіславівщина	117.890	80.813
Тернопільщина	186 539	150 711
Волинь	390	19.767
Полісся	—	—
Холмщина	26 762	17 450
Гал.-вол. землі	560.792	470.987
У перерахуванні по 110 кг. за штуку — загально тон	61.687	51.808

Перед війною на галицько-волинських землях годували свині для мяса, головню в Галичині, й тоді були добрі можливості збуту на ві-

денський і празький ринок, де тяжко було відповідно конкурувати з добре тученими, високовартісними мадярськими свиньми⁵⁴). Воєнні й перші повоєнні роки принесли зі собою великий брак товщів і водночас і неможливість увозу цих продуктів, тимто помітно почав розвиватись інший напрямок годівлі свиней — для товщів. Коли ж від 1924. р. почався знову вивіз свиней на закордонні ринки, а там треба було передовсім м'ясних штук, то скоро почато завертатися до годівлі свиней на м'ясо, а в дальших роках були змагання заспокоїти вимоги нового, англійського ринку на т. зв. «бекони». Причинилися до цього поважно й вищі ціни на т. зв. «беконовий» матеріал, ті ціни платили творені нашвидку беконярні та фабрики м'ясних консерв. Запобігання закордонних ринків впливало сіднобічно на напрямок годівлі, а те, що почато напирати на годівлю свиней на м'ясо, довело частинно й до занедбання безпеки внутрішнього ринку у тваринні товщі, які були у переважливій більшості товщами зі свиней. Тимто, поруч дуже поважного вивозу м'ясних свиней з наших земель, помічуємо чималий увіз тваринного товщу, передовсім товщу свиней, який спроваджували донедавна в нас на всі наші землі. Як ці справи виглядали в часі, за який ми подавали дані про наш вивіз свиней, говорить (Śliwa... ст. 50-53) таблиця 209, стор. 295.

Коли ввіз цих товщів у р. 1928. був розмірно невеликий, то в р. 1929. він уже дуже поважний. Коли ж із цього ввозу в 1929. р. (смалець, сало, со-

⁵⁴) о. А. Пеленський, Початки організації збуту безрог у Сх. Галичині, „Український Агрономічний Вістник“, 1934, кн. 4, стор. 351.

лонина, маргарина, лій) узяти тільки 50% за товщі свиней, себто 2.656 тон, а прийняти, що вони походять із свиней, з яких товщ давав 33% ваги, то це відповідає 7.968 тонам живини, або яких 10% нашої надвишки свиней, яку ми вивозимо поза нашу територію. Іншими словами: коли б не цей увіз товщу, то можна би збільшити споживок наших свиней на 8.000 тон, не дбаючи за чужі ринки.

Таблиця 209.

На основі статистики залізничних перевозів у тонах	Сальда надання (+) і призначення (--) їстівних тваринних товщів	
	1928	1929
Львівщина.	+ 506	— 3.500
Станиславівщина	— 233	— 865
Тернопільщина	— 160	— 186
Волинь	— 94	— 276
Полісся	— 76	— 379
Холмщина	— 22	— 107
Гал.-вол. землі	— 79	— 5.313

Останні роки зменшили ввіз товщів свиней на наші землі, однак не зменшили ввозу інших тваринних товщів, головню маргарини, що постійно є грізним конкурентом наших свинячих товщів та нашого масла. Тут може легко допомогти правильна митна політика, яка посередньо є одним із головних чинників доброго розвитку хову свиней.

Але ж справа збуту свиней залежить чимало й від доброго наладнання внутрішнього ринку, який, як ми вже згадували, слабо забезпечений відповідним товаром, себто йому бракує відповідних власних виробів. Та це заступає де в чому

тірший, однак примітивніший виріб вудженини та товщів на меншу мірку, виріб дрібних різників-мясарів. А проте болячка цього внутрішнього ринку лежить деінде, а саме — обтяження кожної штуки (свині) різними оплатами й перевозом є таке велике, що при одержуванні нормальної ціни від споживача, селянинові-продуцентові залишається мало, а в кожному разі його чистий дохід із годівлі дуже сумнівний. Для прикладу наводимо кошти виміни в обороті свиньми між продуцентом у Ковлі й консументом у Варшаві з початком 1933. р.⁵⁵⁾

Таблиця 210.

Хто платить	Рід оплати в золотих							
	Різні оплати, що їх беруть громади		Кошти перевозу		Окремі оплати для державного скрабу й безробіття		Торговельні кошти	
	від штуки	від вагону	від штуки	від вагону	від штуки	від вагону	від штуки	від вагону
Хлібороб-продуцент	1,25	75,00	—	—	—	—	—	—
Купець у Ковлі	—	—	13,35	801,05	—	—	3,00	180,00
Купець у Варшаві	4,28	256,85	—	—	0,92	55,20	3,15	189,0
Різник	8,50	510,00	—	—	1,85	111,00	1,78	106,80
	14,03	841,85	13,35	801,05	2,77	166,20	7,93	475,80
У відсотках (всі кошти = 100)	37,0 %		35,1 %		7,3 %		20,6 %	

(Вагон = 60 штук свиней по 160 кг. = 9.600 кг. живої ваги в Ковлі).

⁵⁵⁾ J. A. Bułhak, Rozpiętość cen żywca i mięsa, „Polska Gospodarcza“, річник XIV, 1933, стор. 560-563.

З таблички видно, що, залишивши на боці великі кошти перевозу (дорога залізниця), — найбільшу позицію виказують різні оплати, що їх побирають громади. Обтяження міськими оплатами в нас зокрема високе, коли зважити, що вони куди вищі в нас, ніж у інших краях, де ціни на свині багато вищі, й через те й кошти міських оплат менше відбиваються на продуцентів. Для порівняння подаємо обтяження громадськими й різницькими міськими оплатами одної штуки (свині) в різних містах у р. 1929. (Bułhak):

Таблиця 211.

Дані за 1929 р	Місцеве річне різання в тисячах штук свиней	Обтяження мі- ськими оплатами 1 шт. свині в зл.
Львів	50	12,—
Рівне	7	7,—
Луцьк	6	10,—
Перемишль	6	6,50
Варшава	167	12,78
Лодзь	120	7,—
Познань	88	7,—
Краків	49	10,—
Данціг	80	6,—
Париж	333	4,50
Прага	440	5,50
Бухарест	82	9,—
Софія	25	4,—
Гамбург	445	7,50

Міські оплати в наших містах у порівнянні з цінами мяса, які є нижчі, ніж у інших вичислених містах, дуже високі, і трудно було б найти на них розумне виправдання. Є це вислід повоєнного зросту оплат для міста, які мусить складати село,

й які тільки обтяжують непомірно селянина — не даючи йому в заміну за це майже нічого. Висновки цього короткого огляду хову свиней на цих наших землях такі:

1. свині це — тварини, що їх держать передовсім селянські, а між ними — найменші халупницькі господарства, де вони єдині звірята, які можуть зужиткувати пашу й відпадки з цього маленького верстату хліборобської продукції;

2. через те свині є теж важною доходовою галуззю дрібного селянського й халупницького господарства, вони дають хліборобові конечну готівку на найпекучіші видатки;

3. рівночасно добрий збут свиней це в великій мірі мірило доходовости селянських господарств, поганий збут і ціни погані — їх утрата; тимто наладнання доброго збуту свиней є водночас до деякої міри наладнанням доходовости малих і найменших селянських господарств;

4. збут впливає безпосередньо не тільки на ціни, але й відбивається й на загальному числі свиней у краю; добрий збут проявляється збільшенням кількості свиней, поганий — їх зменшенням;

5. ринки збуту впливають і на напрямок годівлі — на мясо, чи на товщ — бо, відповідно до запотребовання ринку, скоро пристосовлюється продуцент, навіть цей невеликий, дрібноземельний господар;

6. збут залежить від доброї аграрної політики держави, тимто збільшення, чи зменшення числа свиней є впливом забезпечення державою відповідних ринків збуту для свиней; та при цьому

відповідне використання внутрішнього ринку — може чимало допомогти до кращого збуту.

Плекання свиней потребує в нас іще чимало праці над налагодженням якості матеріялу; але ж із огляду на поважні числа нашого вивозу свиней та значіння їх для доходовости селянського господарства — праця в цьому напрямку необхідна й обіцяє скорі й гарні висліди.

4. Вівці й кози.

З інших тварин важні в нас вівці та кози. Вівці — це тварини, що в багатьох, головно селянських, господарствах, можуть бути важною прибутковою галуззю продукції, й коли їх як-слід годувати, то можна дуже добре використати пасовиська, полонини й ту пашу, яка в нас часто залишається невикористаною. А овечі продукти — м'ясо, молоко й його вироби, вовна і шкіри (кожухи) до нас масово ввозиться на нашу територію, хоч їх можна б у нас легко виплекати.

Коза — це корова малого господаря, халупника та безземельного. На ці тварини в нас досі звертали уваги мало. Одначе саме в нас, серед маси халупницьких господарств, які не мають спромоги держати ні одної корови, — а таких господарств є в нас аж 15%, — є саме добре місце на цю корисну тварину, яка невеликим коштом може легко постачати найконечніше молоко для дітвори бідних людей. Тільки ж плекання кіз треба поставити на відповідній висоті та допомогти бідному дістати відповідні штуки на хов.

Стан **овець** на наших землях перед війною, по війні та тепер такий:

	Кількість овець у роках:			
	перед війною ⁵⁶⁾	1921 ⁵⁶⁾	1932 ⁵⁸⁾	1933 ⁵⁸⁾
Львівщина .	70.573	54 350	65.743	70 841
Станіславівщина	148.661	117.438	133 543	160 607
Тернопільщина .	89 903	38.448	67.976	69.895
Волинь	476 830 ⁵⁷⁾	98 604	168.017	175.083
Полісся . . .	217.919 ⁵⁷⁾	146 048	424 825	418.340
Холмщина .	143 822	39 151	24 187	24.636
Гал.-вол. землі .	1,147 719	494.039	884.291	919.402
Польща з гал.- вол. землями	4,267.530	2,178 216	2,488.054	2,556.811
Участь гал.-вол. земель у цілій кількості ціл-ї Польщі в $\frac{\text{‰}}{\text{‰}}$	26,9	22,6	35,5	35,9

Через воєнне лихоліття наше вівчарство втратило більшу частину овець. Найбільше відсотково утратила свець Волинь, Холмщина й Тернопільщина. Волинь і Холмщина досі не можуть відбудувати свого передвоєнного стану, зате Львівщина та Станіславівщина переступили вже число свець зперед війни. Замітно, що у Львівщині плекання овець зосереджене у двох головних районах, і то в повіті Сокаль, який сам має коло 30% овець цієї землі, та в повіті Лісько, що має коло 20% овець Львівщини. Полісся сильно збіль-

⁵⁶⁾ Stosunki Rolnicze R. P., стор. 91-97.

⁵⁷⁾ L. Krzywicki, Rozbiór krytyczny wyników spisu 1921, стор. 162, 164.

⁵⁸⁾ Śliwa, Obecny stan i warunki rozwoju owczarstwa w Polsce, Warszawa, 1934.

шило число овець по війні й тепер є найкращим осередком їх хову з усіх наших земель. Холмщина й досі не може прийти до передвоєнного стану, та причина цьому передовсім — зміна напрямку господарювання на цих землях.

Коли порівняти нашу участь у стані овець цілої Польщі, то можна побачити, що в нас розмірно скоріше кількостево кращає вівчарство, ніж там.

Зріст кількості овець, у порівнянні з передвоєнним станом, у нас такий: перед війною = 100, 1921 — 43%, 1932 — 77%, 1933 — 80%. Отож є постійне збільшення, яке, серед добрих господарських умов, уможливить згодом відбудову цього господарства до передвоєнного стану.

За віком та на одиницю площині і 100 осіб-хліборобів вівці розподілені в нас (Statystyka Rolnicza, 1931/32, ст. 98—100, 91, 93) так:

Таблиця 213.

Дані з 30. VI. 1932	Вівці			Припадає овець	
	усі	нижче року	1-річні і старші	на км. кв. хліб. ужиткової площині	на 100 меш-канців-хліборобів
Львівщина	65.743	26 930	38.813	3,5	2,8
Станиславівщина .	133.543	44.527	89.016	13,8	12,4
Тернопільщина . .	67.976	25.195	42.781	5,5	5,0
Волинь	163.017	60.546	107.471	7,7	9,2
Полісся	424.825	151.945	272 880	22,5	42,9
Холмщина	24.187	8.171	16.016	3,4	3,6
Гал.-вол. землі . .	884 291	317.314	566.977	9,4	12,6
Відсоткове відношення	100	35,9	64,1	—	—

Для порівняння числа розміщення овець із деяких держав (Rocznik Statystyczny, 1930, за Śliw-ою, Obecny stan..., ст. 7.):

Таблиця 214.

Дані за 1930	Припадає овець	
	на 1 км ²	на 100 мешканців
Англія	102,2	53,8
Болгарія	86,5	175 5
Еспанія	39,7	85,0
Італія	39,8	29,0
Німеччина	7,7	7,5
Румунія	44,0	77,3
Угорщина	16,9	—
Франція	18,9	26,4
Чехословаччина	6,1	5,9
Гал.-вол. землі	6,4	9,8

Ці числа вказують на те, як слабо в нас плекають вівці, хоч для цього в нас є дуже добрі умови, взяти хоч би на увагу велику кількість пасовиськ, а далі — такі пригідні для плекання овець смуги, як підгір'я та гори.

Поділ усього числа овець поміж поодинокі роди землеволодіння (Statystyka Rolnicza) виявляє таблиця 215., стор. 302.

З таблички видно, що плекання овець є типово селянською справою, тимто і для нас дуже важною. Бо розвиток цієї ділянки сільського господарства мусить безперечно впливати на дохідність та рентовність саме селянських господарств. Але ж не багато господарств годує вівці, а й ті, що їх годують, мають їх ледви по кілька штук, тому, — що це власне невеличкі селянські господарства.

Таблиця 215.

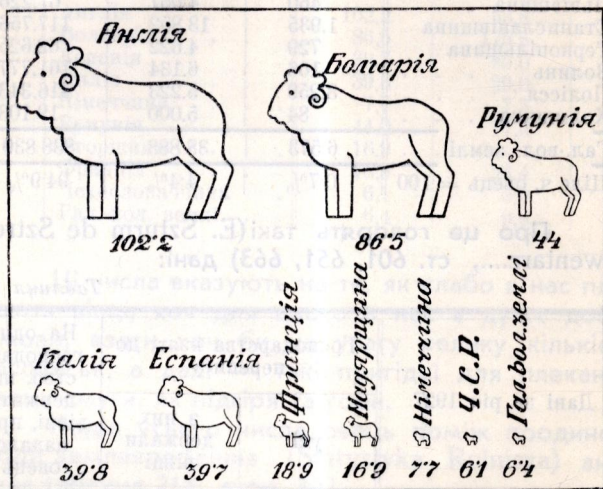
Дані з 30.VI. 1932	З цілого числа овець припадає на господарства		
	міські	сільські поверх 50 гектарів	сільські нижче 50 гектарів
Львівщина	460	4.057	61.226
Станиславівщина .	1.935	13.852	117.756
Тернопільщина .	729	4.622	62.625
Волинь	106	6.134	161.777
Полісся	3.259	5.223	416.343
Холмщина	84	5.000	19.103
Гал.-вол. землі . .	6.573	38.888	838 830
Ціле ч. овець = 100	0·7%	4·4%	94·9%

Про це говорять такі (E. Szturm de Sztrem, Inwentarz..., ст. 601, 651, 663) дані:

Таблиця 216.

Дані за рік 1927	Господарства взяті до перепису		На одне господарство, що держить вівці, припадало овець
	усі	з них держали вівці	
Львівщина	386.451	15.797	3,2
Станиславівщина .	231.636	27 509	4,4
Тернопільщина . .	255.147	18.059	3,7
Волинь	276.408	38.517	3,1
Полісся	194.276	81.374	3,3
Холмщина	112.003	5.821	4,0
Гал.-вол. землі . .	1,455.921	187.077	3,6
Господарства, що держать вівці творять %/о усіх господарств		12·9%	

Тут бачимо, що лише 12,8% усіх господарств держить вівці, й на кожне з них припадає пересічно всього 3,6 штук овець. Звідти висновок, що в нас на вівці ще дуже багато місця з господарствах загалом, але ж бо є ще можливість збільшити їх кількість і в тих господарствах, що їх уже держать.

Діаграма 15.

Кількість овець на км² загальної площини краю.

Використовують у нас вівці в чотирьох напрямках: 1. молоко, 2. мясо, 3. вовна, 4. кожухи.

Молочність краєвих овець оцінюють на 120—145 кг молока на рік, гірських — до 7 кг сира на рік. Краєві вівці — свинярки дають 3—3½ кг

вовни на рік, цаклі $2\frac{1}{2}$ —3 кг. Вага живих штук на заріз (краєвих) є 40—60 кг., вага мяса понад 20 кг. (Stosunki Rolnicze..., I, ст. 117). Ці дані торкаються шляхотніших рас, вовнистих, молочних, чи м'ясних. Взагалі хов овець у нас на дуже низькому ступні: їх годують узимі майже виключно соломсю, влітку держать на пасовиськах, часто дуже поганих. Вівчарство належить у нас до найбільше занедбаних ділянок сільського господарства, воно на дуже низькому рівні розвитку, тимто й усі, навіть невеликі, заходи над його піднесенням можуть дати дуже поважні користи.

Коли розглядати вівчарство з погляду нашого торговельного білянсу, отже ввозу та вивозу продуктів цієї галузі господарства, то воно найвиразніше — дефіцитове, себто до краю ми ввозимо ще дуже багато вовни, кожухів та бриндзі, які ми могли б самі продукувати. Докладніших цифрових даних про ввіз цих продуктів на нашу територію ми не маємо, але ж для ілюстрації можуть послужити такі числа ввозу вовни й її відпадків до Польщі та вивозу поза її кордони (Rocznik Statystyczny, 1929, ст. 178, 181):

Таблиця 217.

Рік	Привіз вовни й відпадків		Впвіз вовни й відпадків	
	тони	тисячі злотих	тони	тисячі злотих
1926	13.115	119.859	1.880	9.284
1927	20.030	200.610	2.004	10.453
1928	17.414	182.895	3.050	15.804

Отож пересічний привіз вовни до Польщі, який візьмемо тільки на 15.000 тон у пересічі (від-

тягаючи привіз), рівняється вовні яких 5,000.000 овець, які мусіли б бути, щоб покрити краєву потребу цієї сировини. А відомо, що ця кількість удвоє більша від загального числа овець у Польщі. Подібно виглядає теж привіз із інших держав кожухів та сирих овечих шкір, для потреб населення, головно війська, яке є чималим консументом цього товару.

Таким чином вівчарство має в нас добрі вигляди для розвитку, треба його тільки як-слід розвивати. Природні й господарські умови його розвитку дуже догідні, збут його продуктів у нас у краю великий. Заки зможемо покрити дефіцит, який у цій ділянці народнього господарства маємо, треба буде збільшити удвоє кількість наших овець. І тоді щойно мусимо розвинути цю ділянку годівлі на вивіз наших продуктів вівчарства.

Коза — друга за вівцею мала рогата тварина, це вжиткова тварина халупницького та дрібного сільського господарства. Число кіз, їх поділ за віком, відношення до числа мешканців і одиниці площині (Statystyka Rolnicza, 1931/32, ст. 91—94, 101) подає таблиця 218, стор. 307.

Отож кіз у нас дуже мало, ще найбільше їх у Галичині, і тут найбільш у Станиславівщині. Це пояснюється найбільшим числом тут халупницьких та дрібних господарств, отже й найбільшою бідною населення. Кози держать у значній мірі по містах, де вони, з огляду на свою невибагливість у їжі, заступають бідним корову. Поділ усього числа кіз між поодинокі роди землеволодіння (Statystyka Rolnicza, 1931/32, ст. 99—101) подає таблиця 219, стор. 307.

Продукція молока в наших кіз залежна, ясна річ, від плекання їх та їх догляду, хитається від

Таблиця 218.

Дані з 30.VI. 1932	Число кіз			Припадає штук	
	загалом	нижче року	1-річні і старші	на 1 км ² хліб. укр. площі	на 100 мешкан. хліб.
Львівщина . . .	9.631	3.410	6.221	0,4	0,3
Станиславівщина	11.148	3.740	7.408	1,1	0,9
Тернопільщина .	8.277	3.110	5.167	0,6	0,5
Волинь	2.206	769	1.437	0,1	0,1
Полісся	1.334	423	911	0,0	0,1
Холмщина . . .	534	212	322	0,0	0,0
Гал.-вол. землі	33.130	11.664	21.466	0,8	0,6
Польща з гал.-вол. землями . .	247.660	75.871	171.789	0,1	0,8

$\frac{1}{2}$ кг до 3 кг денно, в пересічі 1 кг денно при 8-місячній ляктації (Stosunki Rolnicze, 1931/32, ст.

Таблиця 219.

Дані з 30. VI. 1932	З усіх кіз було в господарствах		
	міських	сільських поверх 50 гект.	сільських нижче 50 гект.
Львівщина	1.971	148	7.512
Станиславівщина	1.115	176	9.857
Тернопільщина . .	1.411	95	6.771
Волинь	486	42	1.678
Полісся	792	27	515
Холмщина	182	21	331
Гал.-вол. землі . .	5.957	509	26.664
Вся кількість кіз =100	17,9%	1,6%	80,5%

123—124). Щодо рас, чи відмін, то в нас поширені найбільше подільська, карпатська й покутська, а з них щодо молочности найкраща — ця остання. Крім молока, використовують у нас козячі шкіри, товщ зі старих цапів, мясо козенят та шерсть. Усе це продукти, яких у нас часто на ринках бракує, але ж через невелике число кіз годі їх постачити.

Велике число халупницьких та дрібних господарств на наших землях повинно сприяти розвитку плекання кіз на наших землях. Невибagliвiсть кози, чи власне добру її рентовність використовують бідні люди в інших краях дуже добре, а є й окремі господарства, що займаються постачанням доброго, зародового матеріалу. В деяких краях створено вже й організації контролі молочности кіз (Чехословаччина), які дбають за піднесення якості й видатности цієї цінної тварини. Подекуди коза стала необхідною твариною в сільському господарстві. Коли в нас на 100 мешканців припадає всього 0,6 кіз, то в Німеччині — 4, у Швейцарії — 114, у Греції аж 125 штук. Там оцінюють велике господарське значіння цієї тварини й використовують її як-слід. У нас для цього треба ще багато праці, бо в нас кіз мало, їх використовують слабо, та й доброго розплодового матеріалу в нас немає. Тут чекає нас іще багато роботи — бо коза, це в майбутньому важна позиція в бюджеті нашого дрібного сільського господарства.

5. Птахівництво.

Плекання домашнього птаства, — птахівництво — вибивається, головню останніми роками, як

одна з важних і доходових галузів нашого сільсько-господарства. Головний його продукт — яйця, а й інші продукти: мясо й піря починають поважно заважувати на бюджеті саме найбільш, найменших господарств. Та попри це птахівництво поширене майже на всі роди селянських господарств, із винятком великих і найбільших. Птахівництво — справа селянська, а як така, в нас важна, перед нею всі вигляди розвитку на наших землях. До того птахівництво майже виключно в жіночих руках, а поступ у господюванні нашого жіноцтва, що його помічуємо останніми роками, та змагання чим-дуж дігнати утрачене, кажуть нам сподіватися, що ця галузь нашого подвір'яного господарства скоро стане ще важнішою для нашого сільського й навіть народнього господарства. Доказом цього є ще й те, що яйця нашого дробу, один із головних вивозових продуктів нашого краю, знані вже майже в усіх краях Європи, де їх шукають і радо купують.

Про стан нашого домашнього птаства є тільки приблизні дані. Лише ще перепис із 1921. р. обняв і птаство, а в дальших роках його зовсім не брали на увагу. Тільки поодинокі наші землі тут, то там пробували зробити власний перепис, а збільшення стану птаства там могло б бути для нас мірилом його збільшення на всіх наших землях. Та це є тільки приблизні числа, що насправді ледви зближені до правди. Старалися ще обрховувати пересічний стан на підставі зросту вивозу яєць, одначе це теж має свої недостатки, взяти б хочби те, що селяни споживали самі більше яєць у кращих часах, а в часах скрути випродують усе, не залишаючи яєчок навіть для дітей, чи

недужих. Не маючи іншої можливості, подаємо дані про стан домашнього птаства з 1921. р. (Sto-sunki Rolnicze, I, ст. 98—102):

Таблиця 220.

Дані з 30. IX. 1921	Кількість домашнього птаства			
	усього	курей	гусей	іншого птаства
Львівщина . . .	2,608.200	2,142.400	298.200	167.600
Станиславівщина	1,370.800	1,174 400	74.800	121.600
Тернопільщина	1,895.000	1,546 600	132 400	216.000
Волинь . . .	1,231.700	995.600	161.700	74.400
Полісся	314.200	270.200	33.100	10.900
Холмщина . . .	564.400	454.300	74.400	35.700
Гал.-вол. землі	7,984.300	6,583 500	774.600	626 200
Польща з гал.-вол. землями .	25,195 800	19,149.800	3.609.900	2.436.100
Участь гал.-вол. земель у кількості цілої Польщі в ‰ ‰ ‰	31,6	34,3	21,5	25,6

Але ж бо навіть самі ті, що подавали ці дані, вказували відразу на те, що вони — неправдиві. Зате зазначають, що в деякій мірі можна б ці дані вважати за найнижчий стан птаства, хоч у деяких околицях подано навіть до 40% менше штук, ніж це було в дійсності⁵⁹⁾. Очевидячки, окремі причини на наших землях зробили цей перепис ще більше неправдивим⁶⁰⁾. Тимто ми подаємо цей перепис із обов'язку, але ж мусимо ще подати бодай приблизне число птаства на основі інших, приблизних даних. Вже в р. 1924. обчи-

⁵⁹⁾ L. Krzywicki, Rozbiór krytyczny spisu 1921, „Mies. Stat.“, 1922, zes. 6., стор. 85-88.

⁶⁰⁾ тамсамо, стор. 22-27.

слювано птаство цілої Польщі на 50 міл. штук (Stosunki Rolnicze, I, ст. 124). Отож це був би зріст на яких 100% від кількості, поданої в переписі з 1921. р. Тому, що загально-державного перепису пізніше не робили, докладних даних для всієї території ми не маємо. Але в р. 1931. переведено перепис птаства в тернопільському воєвідстві, і він дав такий вислід⁶¹⁾: *Таблиця 221.*

Тернопільщина	Кількість домашньої птахи			
	усього	курей	гусей	іншого птаства
1931 р.	3,062.564	2,615.195	159.115	288.254
1921 р.	1,895.000	1,546.600	132.400	216.000
Зріст від даних перепису з 1921 р. до 1931 р.	61,8 %	59,1 %	8,3 %	7,4 %

Отже кількість птаства загалом, а курей зокрема, збільшилася приблизно на 60% в Тернопільщині. Без сумніву, куди більше число було у Львівщині, що має найінтенсивнішу годівлю домашньої птиці. Але ж, беручи тільки зріст числа птаства на 60%, то будемо мати на наших землях коло 12,5—13 міл. штук, з них коло 10 міл. самих курей. Нема сумніву, що це число птаства, зведене на рік 1931., збільшилося ще далі, однак нема основ подавати дальші, навіть приблизні, дані, хоч деякі автори вважають, що число це куди більше⁶²⁾. Докладніші дані зможе дати щойно новий, докладний перепис.

⁶¹⁾ Województwo Tarnopolskie, Tarnopol, 1931, ст. 135.

⁶²⁾ Inż. J. Turowa, Stan hodowli kur i projekt jej organizacji na ziemiach R. P., Warszawa, 1931, стор. 6-7.

Щодо вжиткової вартості птаства, то, су-проти переважливого числа курей, на перший плян висуваються яйця, далі мясо (в невеликій кількості) та піря й пух. Того, як несуться наші кури, ще не устатковано, цю справу оцінюють дуже неоднаково, приймають від 70—80⁶³⁾ аж до 150 яєць (Stosunki Rolnicze, ст. 125) річно. Тому, що зокрема в Галичині плекання курей стоїть досить високо, і це є власне край, звідкіля йде весь вивозовий товар за кордон, то можна річну несність прийняти на яких 100 яєць. Коли від цього відняти коло 15% яєць на приховок і коло 30 яєць на особу й на рік для внутрішньої консумції населення, то на вивіз залишиться з наших земель коло $1\frac{1}{2}$ мільярда штук курячих яєць або 25.000 тон, чи 2.500 вагонів. Коли зважити, що з трьох східньо-галицьких воєвідств вивезено в р. 1929. — 3.216 вагонів яєць, а в р. 1930. — 3.708 вагонів, то з цього буде видно, що: 1) внутрішній споживок є трохи менший, 2) що кількість курей більша від числа, яке ми подали. Звідси висновок (дуже свобідний!), що на наших землях є тепер яких 13—14 мільонів курей, а річний споживок не більший, як 15—20 яєць на людину й на рік. Це обчислення має, очевидячки, тільки дуже невелику вартість. Одне можна тільки ствердити, що позиція яєць у нашому вивозовому білянсі на рік є 3.500—4.000 вагонів яєць.

Щодо вжиткування мяса, піря й пуху, то ми не маємо ніяких докладніших даних, а ті, що є, є ще менше певні, ніж дані подані про продукцію яєць.

⁶³⁾ дивись примітку 62, стор. 7.

Щодо участі наших земель у цілому вивозі яєць Польщі, то ці землі дають поверх 60—70% цього вивозу. А треба замітити, що сам вивіз яєць творить до 5% усього закордонного вивозу Польщі⁶⁴).

Плекання курей, — бо вони творять головну частину всього птаства — це знову справа передовсім селянська. У цих невеликих господарствах плекають кури, що потім дають такі великі кількості експортного товару та заважають на вивозовому білянсі. Тимто розвиток і піднесення цієї галузі сільського господарства рівнозначні з піднесенням загального рівня селянських господарств. І тут, після хліборобських товариств, має слово хліборобська кооперація, яка мусить що далі змагати до того, щоб обняти своєю організацією цю ділянку селянської торгівлі. І вона це робить, як це бачимо з постійного зросту кооперативного вивозу яєць. А разом із добрим збутом помітне на селі змагання в справі піднесення якості яєць, їх ваги, чистоти, у справі кращого плекання й годівлі курей, їх відповідної раси, у справі добрих курників і т. д. Маючи збут яєць у власних руках, можна розвинути птахівництво до поважної висоти та зробити його необхідним для дрібних селянських господарств та для зрівноваження їх бюджетів. Ведене як-слід птахівництво — це один із ліків на земельну нужду нашого села.

Одначе при цьому треба ще зайнятися й кооперативним птахомясарством, що в нас ледви в початках, — воно теж може бути поважною прибутковою галуззю птахівництва. Справа пуху

⁶⁴) Inż. J. Turowa, Stan hodowli kur, стр. 7.

й піря досі все ще є поза кооперацією, а шкода, бо це товар, що його постійно постачає й за безцін продає приватникам наше село.

Птахівництво — це одна з дрібних, але ж важних ділянок нашого сільського господарства, й йому ми мусимо в наших умовах присвячувати спеціальну увагу.

6. Погляд на плекання сільсько-господарських тварин.

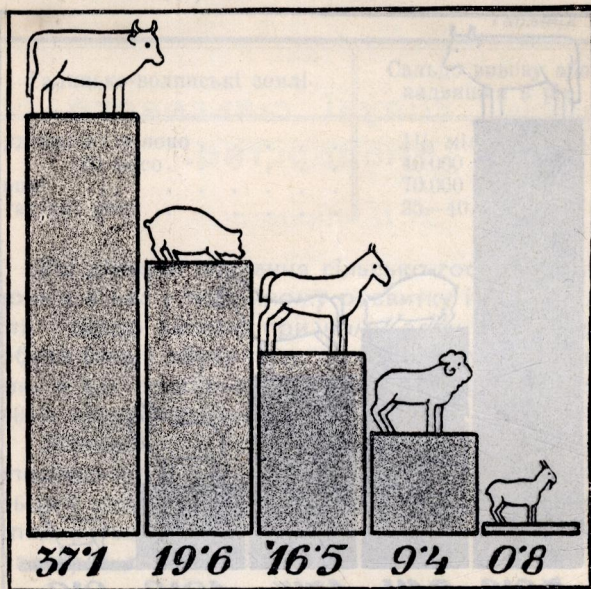
Плекання сільсько-господарських тварин це, після управи харчевих рослин, друга важна галузь нашого сільського господарства. Коли залишити на боці коні, які в нас є передовсім внутрішньо-господарською силою, їх не плекають на продаж — всі інші ділянки тваринництва є доходу, а то й рятують бюджет нашого селянського господарства. Участь поодиноких ділянок тваринництва в нашому сільському господарстві зясовують такі числа:

Таблиця 222.

Усі землі	Припадає штук	
	на 1 км ² хліб. площині	на 100 мешканців-хліборобів
велика рогата худоба	37,1	39,6
коні	16,5	17,3
свині	19,6	21,4
вівці	9,4	12,6
кози	0,8	0,6

Отже навіть самою кількістю — плекання рогатої худоби стоїть у нас на першому місці. На другому, щодо кількості, стоїть плекання свиней,

на третьому — коней, а щойно на четвертому — овець. Кози загалом не входять у рахубу, як окрема ділянка господарства, вона щойно в по-

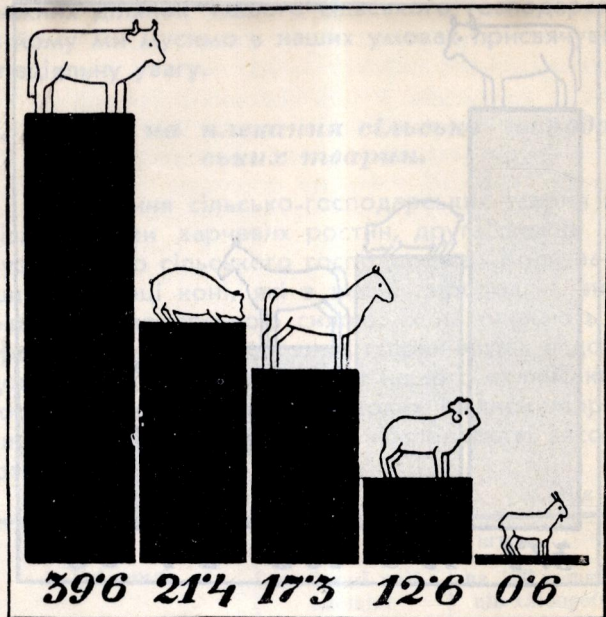
Діаграма 16.

Кількість домашніх тварин на гал.-вол. землях на км² хліборобської площині.

чатках, як помічна галузь халупницького господарства.

Щодо вартости продукції поодиноких ділянок плекання сільсько-господарських тварин, то вони крім овець (без коней) усі в нас творять ак-

тивні позиції в нашому торговельному білансі. і це зясовують числа, обчислені попередньо (дивись таблицю 223, стор. 317).

Дяграма 17.

Кількість домашніх тварин на гал.-вол. землях на 100 мешканців хліборобів.

Хоч ті числа тільки приблизні, то все ж вони показують, яке важне місце займає наше тваринництво в нашому народньому господарстві, впливаючи на активність нашого торговельного бі-

лянсу. Є це ділянки сільського господарства, що допроваджують безпосередньо гріш на село, рятує селянські бюджети, захитані непоплатністю збіжжевої господарки.

Таблиця 223.

Галицько-волинські землі	Сальдо вивозу або надвишки в рік
Худоба: а) молоко	1½ міліярда кг.
б) мясо	40.000 тон
Свині	70.000 тон
Птаство: яйця	35—40.000 тон

Усі ділянки плекання сільсько-господарських тварин є в нас у постійному розвитку і щодо кількості і щодо якості, при чому вони силкуються здобути ринки збуту поза межами польської держави, а це, здебільша, вдається завдяки поліпшенню якості продуктів цієї ділянки.

Збираючи ці важні риси плекання сільсько-господарських тварин, мусимо зазначити, що дальший розріст цієї ділянки нашого сільського господарства стане в майбутньому основою його розвитку й доходивості.

ХІ.

Побічні галузі сільського господарства.

1. *Пасічництво.*

Між побічними галузями сільського господарства вибивається на перший плян пасічництво, що здавна серед українського народу було улюблене. Однак ця галузь іще й досі здебільша ведена не на основах прибутково-зарібкового пасічництва, а більш по-аматорському, хоч у нас є всі дані для інтенсивного пасічництва. Про стан пасік, кількість вуликів та їх роди є в нас дані тільки з перепису 1921. р. Дальші дані вривкові й можуть послужити тільки для приблизної оцінки сучасного стану нашого пасічництва. Стан наших пасік на основі даних 1921. р. (Stosunki Rolnicze..., I, ст. 98—102) зясовує таблиця 224, стор. 319.

Ці дані мусимо прийняти, ясна річ, з тими самими застереженнями, що й інші з перепису 1921. р. Нема сумніву, що вони не дають образу теперішнього стану пасічництва наших земель, бо 1) зясовують стан зараз після воєнного знищення і 2) не дають правдивих даних навіть із тодішнього часу. А проте, спираючися на ці дані, слід відмітити, що пасічничими районами є в нас передовсім Тернопільщина й Волинь. Коли на

основі рямкових і нерямкових вуликів говорити про стан пасік, то в нас є 69% вуликів рямкових, а 31% нерямкових. Зате найвище стоїть із цього погляду Тернопільщина, де рямкових вуликів є аж 94%. Коли порівняти стан наших пасік зі станом усіх пасік Польщі, то в нас є 9% більше рямкових вуликів, бо ціла Польща виказує їх тільки 60%.

Таблиця 224.

Дані з 30 IX. 1921	Число вуликів		
	усіх	рямкових	нерямкових
Львівщина . .	57.765	40.993	16.772
Станиславівщина .	28 511	24 930	3.581
Тернопільщина . .	83.760	77 946	5.814
Волинь	73.078	31.436	41.642
Полісся	20 131	4 698	15.433
Холмщина. .	29.226	21 834	7.392
Гал.-вол. землі . .	292.471	201.837	90.634
Польща з гал.-вол. землями . .	734.696	446 678	288.018
Участь гал.-вол. земель у пасічництві Польщі в $\frac{0}{100}\%$. .	39,8	45,1	31,8

Щоб дістати приблизний образ сучасного стану пасічництва, мусимо покористуватися переписом вуликів Тернопільщини з 1931. р. (Województwo Tarnopolskie, ст. 140). Тут було вуликів у р. 1928 — 162.044, або приблизно на 98% більше, ніж подає перепис із 1921. р. Коли взяти зріст числа пасік на 90%, то на наших землях було в 1928. р. поверх 550 тисяч пнів. Однак в р. 1928—29. була люта зима, а далі в р. 1929—30. прийшли важкі інші умови, які здесяткували пасіки, і в Тер-

нопільщині з 162.044 пнів залишилося тільки 96.485, або коло 59% попереднього стану. Так треба б було зменшити стан пасік, коли б не те, що: 1) там, де пасіки ведено примітивно, вони краще перейшли ці нещастя, 2) там, де пасіки ведено краще, вони скоро відбудувалися. Отак на тепер можна рахувати приблизно стан із 1928. р., отже в нас є яких 550.000 пнів.

Видатність пасік у нас 8—12 кг. меду в пересічі з пня, для всіх пасік можна рахувати — 10 кг., хоч на Поділлі ця пересіч, у залежності від року, доходить і до 25 кг. (Stosunki Rolnicze..., I, ст. 140). На основі цього загальна продукція меду в пересічі на рік доходить у нас до 5,500.000 кг., або 5.500 тон, чи 550 вагонів. Але ж цю кількість у добрих роках треба оцінювати куди вище, головню на Поділлі й Волині.

Видатність воску на продаж рахують по $\frac{1}{10}$ кг. з вулика річно, а тоді вся річна продукція воску є в нас яких 55.000 кг.

Пасічництво є в нашому народньому білянсі активною ділянкою. Воно вимагає невеликого вкладу гроша, дає працю вільним рукам, використовує медодатні рослини й дерева, яких у нас чимало, а в висліді дає — прибутки. Мед може зменшити в нас споживок цукру, але й є він вартим вивозовим товаром. Добре ведена пасіка може бути й поважною позицією в селянському бюджеті, головню — малоземельного селянина. Але ж пасічництво може бути й поважною зарібковою ділянкою самостійної праці як промислове пасічництво, яке в нас майже цілком не використане. Тимто в околицях, що добре для пасічництва годяться, — а для цього наші землі є майже

скрізь пригожі, — треба цю побічну ділянку сільського господарства розвивати й нею рятуватися при недоборах у інших ділянках селянської праці, чи доповнювати нею брак землі.

2. Рибальство.

Рибальство, хоч і невелика, але ж, над водами, доходова галузь господарства. Рибальство є в нас трояке: 1) озерне, 2) ставове й 3) на пливких водах.

Озеряне рибальство розвинене на наших землях передовсім на Поліссі і в меншій мірі на Волині. Для всіх східніх воєвідств поверхня озер дає яких 55.000 гектарів (Stosunki Rolnicze, ст. 130), для Волині й Полісся щось так з половину цього. У Галичині більших рибяних озер немає. Видатність із 1 га є річно до 30 кг. риби, або для приблизно 27.500 гектарів озер наших земель яких 825.000 кг. на рік. Тому, що озера є власністю чи держави, чи великої власности (між иншим власність Церкви), дохід із них не має безпосереднього впливу на дохідність селянського господарства, а хибя посередньо дають вони працю селянам-рибалкам.

Ставове рибальство є або: 1) у природних ставах, або 2) у штучних. В цілій Галичині є яких 12.400 гектарів ставів (там саме, ст. 134), а у східніх воєвідствах 5.000 га., отже можна прийняти для наших земель яких 10—11.000 гектарів ставів.

Видатність риби зі ставів хитається від 20 кг. з га (у диких найгірших ставах) до 400 кг. на рік. Тимто годі прийняти якунебудь середню міру. Коли б могли ми її устаткувати на яких 60 кг.

з гектара, то видатність усіх наших ставів була б коло 600.000 кг. риби на рік.

Рибальство на пливких водах забирає в цілій Галичині 8.136 км. (там таки, ст. 132), а у східніх воєвідствах до 10.000 км. рік. Для наших земель можна прийняти яких 12.000 км. на рік. Один кілометр пливкої води дає яких 36 кг. риби на рік у Галичині, а яких 72 кг. риби на інших землях. В середньому 1 км. пливкої води дає в нас яких 50 кг. риби на рік, або загалом пливкі води на наших землях дають на рік до 600.000 кг. риби. З цієї частини рибальства наше селянство користує найбільше, і то посередньо, як рибалки, і безпосередньо, винаймаючи річки, чи маючи власні ставки.

Загальна продукція риби на наших землях на рік є, припускаємо, така:

1. озера	825.000 кг.
2. стави	600.000 кг.
3. пливкі води	600.000 кг.
разом	<u>2,025.000 кг.</u>

Це обчислення дуже грубе, але ж воно показує, що цієї ділянки господарства не можна собі легковажити. Наше селянство повинно передовсім звернути увагу на ставове господарство, і зокрема на закладання господарських ставків, які можуть приносити поважні користи й замінити дотеперішні мокляки й невжитки на корисні рибяні ставки. Перепорою в розвитку нашого селянського рибальства є мале знання його техніки та почасти умови, що не дозволяють користуватись безпосередньо водами селу. Ця ділянка сільського господарства чекає в нас іще на належний розвиток і використання.

ХІІ.

Земельний устрій.

Вже з попереднього обговорення розподілу вжиткової господарської площині (див. стор. 37 і далі) між поодинокі роди землеволодіння, — селянське, дідичівське та союзів публичного права, знаємо, що земельний (аграрний) устрій на галицько-волинських землях для селянства дуже некорисний. Багато селянських господарств, що мають за мало землі, щоб бути повновартними самовистачальними господарствами, багато землі в дідичів і союзів публичного права — це те лихо, яке відбивається на галицько-волинських землях на цілій земельній справі. Розгляд земельного устрою цих земель вимагає ширшого місця, ніж у цій книжці, тимто тут спинимося тільки на головних даних про цю справу. Для цього тепер ми маємо тільки матеріял із перепису 1921. року, бо дані з р. 1931. для наших земель іще як-слід не опрацьовані, й ними користуватись годі. А так докладний розгляд земельного питання вимагає куди ширшого погляду, не тільки з агрономічного боку, тимто й докладніше обговорення цієї справи залишаємо для иншого місця й иншого часу.

Як ми вже згадали, ми розпоряджаємо тепер розробленими даними тільки про стан земельної справи в нас із 1921. року. Цей образ стану зе-

млеволодіння був не тільки недокладний, а й подекуди цілком довільний. Тимто й ці дані тільки приблизні, й ми їх подаємо, не маючи інших, тільки більше для орієнтації.

Погляд на земельний устрій дає нам передовсім число господарств за їх величиною, бо з цього бачимо, кілько господарств є дрібнуватих, малих, середніх і великих. Дані про це подає (Rocznik Statystyki R. P., IV, 1925/26.) таблиця 225, стор. 325.

З цієї таблички видно, що в нас цей земельний устрій аж надто нездоровий. Усіх господарств, що мають до 2 гектарів землі, та що на них живе половина всієї хліборобської людности, є аж 45,9%, а між цими господарствами є й такі, що мають ледви хатину й кусень огороду. Та ця справа для самої Галичини виглядає куди гірше, бо тут аж 60,5% з числа всіх господарств має менше, ніж по 2 гектари землі. А в нас є околиці, а саме Станиславівщина, де число господарств нижче двох гектарів виказує величезний відсоток, бо аж 70,9%! Це умови, де земельний устрій перейшов у хронічну, постійну болячку, яка що далі, то все більш і більше розятрюється. Відсоткове відношення цих найменших господарств трохи краще на північних землях, де Волинь виказує найменший їх відсоток із усіх наших земель, бо тільки 16,8%, більше Полісся — 17,8%, а найбільше Холмщина, бо 23,1%. В Галичині, поза Станиславівщиною, про яку ми згадували, відсоток господарств до 2 гектарів мають майже однаковий Тернопільщина (57,3%) та Львівщина (56,3%).

Дані за 1921 р.	Числа всіх господарств	Кількість господарств за житковою площиною										
		0,0-2 гект.		2-5 гект.		5-20 гект.		20-100 гект.		поверх 100 гект.		без рілних ґрунтів
		число	%	число	%	число	%	число	%	число	%	
Львівщина . . .	394.515	222.132	6,3	134.601	34,4	34.464	8,7	1.661	0,4	1.100	0,3	557 0,1
Станиславщина	236.998	167.928	70,9	52.177	22,0	14.759	6,3	1.261	0,5	531	0,2	342 0,1
Тернопільщина .	251.513	144.178	57,3	75.765	30,1	28.965	11,5	1.438	0,6	889	0,4	278 0,1
<u>Галичина</u>	<u>883.026</u>	<u>534.238</u>	<u>60,5</u>	<u>262.543</u>	<u>29,8</u>	<u>78.188</u>	<u>8,8</u>	<u>4.360</u>	<u>0,5</u>	<u>2.520</u>	<u>0,3</u>	<u>1.177 0,1</u>
Волинь	227.636	38.204	16,8	94.042	41,3	90.903	39,9	3.415	1,5	853	0,4	219 0,1
Поліся	142.462	25.59	17,8	55.047	38,7	56.863	39,9	4.123	2,9	776	0,6	124 0,1
<u>Холмщина . . .</u>	<u>98.223</u>	<u>22.669</u>	<u>23,1</u>	<u>39.485</u>	<u>40,2</u>	<u>34.586</u>	<u>35,2</u>	<u>981</u>	<u>1,0</u>	<u>387</u>	<u>0,4</u>	<u>115 0,1</u>
<u>Півн.-зах. землі .</u>	<u>468.321</u>	<u>86.402</u>	<u>18,5</u>	<u>188.574</u>	<u>40,3</u>	<u>182.352</u>	<u>38,9</u>	<u>8.519</u>	<u>1,8</u>	<u>2.016</u>	<u>0,4</u>	<u>458 0,1</u>
<u>Гал.-вол. землі .</u>	<u>1.351.347</u>	<u>620.640</u>	<u>45,9</u>	<u>451.117</u>	<u>33,4</u>	<u>260.540</u>	<u>19,4</u>	<u>12.879</u>	<u>0,9</u>	<u>4.536</u>	<u>0,3</u>	<u>1.635 0,1</u>

Друга група господарств, від 2 до 5 гектарів, отже господарств, що тільки в одній своїй частині є самовистачальні, на галицько-волинських землях теж дуже сильна. І так, у Галичині ці господарства творять 29,8% усіх господарств, на північних землях 40,3%, а на всіх землях 33,4% всього числа господарств. У Галичині цих господарств найбільше у Львівщині — 34,2%, потім у Тернопільщині — 30,1%, а найменше у Станіславівщині — 22,0%, де, як відомо, найбільше є дрібнуватих і найменших господарств. На північних землях господарств від 2 до 5 гектарів має найбільше Волинь — 41,3%, потім Холмщина — 40,2% й нарешті Полісся — 38,7%. Загалом ці господарства творять приблизно $\frac{1}{3}$ частину з числа всіх господарств галицько-волинських земель.

Дальша група господарств є в нас заступлена різно, бо господарства від 5 до 20 гектарів творять 19,4% усіх господарств галицько-волинських земель, при чому цей відсоток для Галичини є — 8,8%, а для північних земель — 38,9%. Вже з цього видно, що Галичина цих середніх господарств має обмаль, а зате на Волині, Поліссі й Холмщині ця група досить сильна. Там є вона для селянських господарств майже основна, бо є майже така велика щодо господарств, як група 2—5 гектарова, а розпоряджає кілька разів більшою кількістю землі.

Чергові дві групи господарств щодо їх числа у нас невеличкі: група господарств, що мають 20—100 гектарів, творить на галицько-волинських землях усього 0,9% числа всіх господарств (Галичина 0,5%, північні землі 1,8%), а група поверх 100 гектарів дає 0,3% числа всіх господарств (Га-

личина 0,3%, півн. землі 0,4%). Однак невелике число цих господарств не стоїть на перешкоді тому, що власне ці групи мають у своєму посіданні мало що менше, ніж половину всієї землі, про що буде мова далі. Треба зазначити, що число господарств від 20 до 100 гектарів знов найсильніше відсотково на північних землях, причому на Поліссі доходить воно до 2,9% усіх таємних господарств. З усіх наших земель має таку саму перевагу Полісся у групі господарств поверх 100 гектарів, яких має аж 0,6%, себто порівнюючи удвоє більше, ніж у Галичині.

В обговорюваній таблиці подано теж кількість господарств, що загалом не мають ріллі. Ці господарства, переважно лісові, займають у нас із числа всіх господарств ледви 0,1%, себто не грають поважнішої ролі, тим більше, що й сам запас землі в них невеликий.

Усіх господарств на галицько-волинських землях є 1,351.347, з них — 883.026, або 65,4%, у Галичині, а 468.321 — або 34,6%, на північних землях. Також і з цього видно, що Галичина має куди гірший земельний устрій, ніж північні землі.

Саме число господарств не дає нам повного образу земельних відносин. Нам треба приглянутися ще й до того, кілько землі є у володінні поодиноких груп. Дані про це подаємо на таблиці 226, стор. 328., яка взята з того самого джерела, що й попередня.

Ці дані показують ясно, що групи найменших господарств, що їх числом багато, і що прохарчують на своїй площині найбільше людей — мають найменше землі. І так перша група, що має до 2 гектарів землі й на всіх землях творить

Дані за 1921 р.	Ціна вжит- кова пло- щини у гек- тарах	Площин різних родів господарств у гектарах												без рілних гунтів	
		0,0—2 гект.		2—5 гект.		5—20 гект.		20-100 гект.		поверх 100 гект.					
		гект.	%	гект.	%	гект.	%	гект.	%	гект.	%	гект.	%	гект.	%
Львівщина . . .	1,934.460	265.338	13,7	472.835	24,5	311.993	16,1	181.663	9,3	649.975	33,7	52.656	2,7		
Станиславівщина	1,212.732	173.044	14,3	179.643	14,8	142.086	11,7	115.454	9,5	570.963	47,1	31.542	2,6		
Тернопільщина	1,295.601	158.510	12,3	256.145	19,8	252.851	19,5	88.797	6,9	523.333	40,3	15.965	1,2		
Галичина . . .	4.442.793	596.892	13,5	908.623	20,5	706.930	15,8	385.914	8,7	1.744.271	39,3	100.163	2,2		
Волинь	2,474.141	55.810	2,4	382.237	15,4	858.880	34,7	167.065	6,7	985.438	39,8	24.711	1,0		
Поліся	3,242.634	39.410	1,3	247.394	6,7	629.266	19,7	208.471	6,6	2,094.225	64,9	23.768	0,8		
Холмщина . . .	874.779	28.419	3,2	176.618	20,1	345.063	39,5	46.900	5,3	271.502	31,1	6.277	0,8		
Півн.-зах. землі	6.591.554	123.639	1,9	806.349	12,2	1.833.209	27,8	422.436	6,4	3.351.165	50,9	54.756	0,8		
Гал.-вол. землі . .	11,034.347	720.531	6,5	1,714.972	15,5	2,540.139	23,1	808.350	7,3	5,095.436	46,3	154.919	1,3		

45,9% числа всіх господарств, має ледви 6,5% усієї землі. При тому в Галичині, де з числа всіх господарств ця група творить 60,5%, вона має 13,5% цілої площині землі, а на північних землях, де ці господарства щодо числа дають 18,5%, мають тільки 1,9% площині.

Друга група господарств, що мають від 2 до 5 гектарів землі й на всіх землях творять 33,4% числа всіх господарств, мають 15,5% усієї площині землі. У Галичині, де вони дають 29,8% числа всіх господарств, ці господарства займають 20,5% площині, а на північних землях, де вони творять 40,3% числа господарств, дають 12,2% площині.

Таким чином господарства до 5 гектарів творять у нас 79,3% числа всіх господарств і мають тільки 22% землі. Або инакше: $\frac{4}{5}$ господарств, отже і приблизно тільки саме сільської людности галицько-волинських земель, мають тільки трохи більше, ніж $\frac{1}{5}$ частину землі. Яке є відношення числа господарств до відсоткового володіння землею не тільки у двох перших, але й у всіх групах, це зясовують числа, що їх подає таблиця 227, стор. 330.

Таким чином, у дальшому вражає те, що сильніші селянські господарства, 5- до 20-гектарові, мають у Галичині ледви 15,8% площині, зате вони сильні на північних землях, де мають аж 38,9% площині землі. Зате слабше вже виглядають селянські багацькі господарства від 20 до 100 гектарів, які мають у Галичині 8,7% землі, на північних землях тільки — 6,4%, а на всіх галицько-волинських землях — 7,3% землі.

Зате найсильнішою групою господарств щодо землеволодіння є дідичівські господарства, куди ми вчисляємо тут господарства щойно від 100 гектарів, хоч раніше, в попередніх обговореннях, ми вважали за дідичівське землеволодіння господарства вже від 50 гектарів. Отже ці дідичівські господарства поперх 100 гектарів, які щодо числа займають ледви 0,3% усіх господарств, ма-

Таблиця 227.

Величина господарств	Галичина		Півн. землі		Усі гал.-вол. землі	
	% числа господарств	% площіні землі	% числа господарств	% площіні з млі	% числа господарств	% площіні землі
00-2 гектарів	60,5	13,5	18,5	1,9	45,9	6,5
2-5 "	29,8	20,5	40,3	12,2	33,4	15,5
5-20 "	8,8	15,8	38,9	27,8	19,4	23,1
20-100 "	0,5	8,7	1,8	6,4	0,9	7,3
поперх 100 гект.	0,3	39,3	0,4	50,9	0,3	46,3
без різн. ґрунтів	0,1	2,2	0,1	0,8	0,1	1,3

ють 46,3% усієї землі. Коли з цим числом порівняти те, що господарства до 5 гектарів, яких є $\frac{4}{5}$ усіх господарств, мають тільки 22% землі, то можна зрозуміти всю вагу й пекучість земельних відносин на галицько-волинських землях. Не диво, що це питання мусить бути основне при кожному розгляді наших господарських, а зокрема сільсько-господарських справ.

Коли порівняти, як виглядає число господарств різної величини в інших країнах, то можна побачити велику різноманітність, як на це вказують такі дані:

Таблиця 228.

Країна	загалом	Число господарств, що їх площинь є (у % до усіх господарств)				
		до 5 гектарів	5—10 гектарів	10—20 гектарів	20—100 гектарів	понад 100 гект.
Польща	100	64,7	22,5	9,5	2,7	0,6
Чехословаччина	100	72,7	14,3	12,7		0,3
Фінляндія	100	56,3	21,4	21,9		0,4
Франція	100	83,8		15,7		0,5
Голландія	100	50,8	22,1	15,6	11,4	0,1
Німеччина	100	77,0	18,7		3,9	0,4
Зед. Держ. П. Ам.	100		37,9		62,1	
Швеція	100	70,5	14,7	9,3	5,1	0,1
Гал.-вол. землі	100	79,3	19,4		0,9	0,4

З даних цієї таблиці видно, що між поданими країнами галицько-волинські землі мають найбільше малих господарств, хоч і в деяких інших краях, як, н. пр., у Німеччині, в Чехословаччині, Швеції, їх немало. Та коли приглянутися, як мається справа із землею, що її мають поодинокі групи господарств, то умови в нас куди гірші, ніж у інших країнах, як це подає таблиця 229, стор. 332.

Отак як галицько-волинські землі мають найбільше число малих господарств, таксамо найбільше землі зпоміж різних країн є в нас власністю великих власників. Зате в нас менше, ніж у інших країнах середніх, сильних селянських господарств, що мали б поважну кількість землі, що творили б ядро нашого здорового, селянського землеволодіння. Коли робимо порівняння кількості різних груп господарств та кількості землі, що нею володіють у різних країнах, не можемо

поминути й рівня їх господарської культури. Бо навіть невеликі господарства, але ж інтенсивно загосподарені та розумно ведені, з добрими ринками збуту на свої специфічні продукти (городина, дріб, і т. д.), можуть бути добрими доходливими верстатами праці. Та наші дрібні господарства — це власне невивантажено загосподарені, на низькому рівні держані, екстенсивно ведені господарства, що не спроможні прогодувати рідні господаря. І це власне загострює земельне питання нашого села.

Таблиця 229.

Країна	загалом	Площинь у $\frac{1}{100}$ усяї вжиткової площині, що її займають господ.				
		до 5 гектарів	5—10 гектарів	10—20 гектарів	20—100 гектарів	поверх 100 гект.
Польща	100	14,9	17,0	13,8	9,5	44,8
Чехословаччина	100	23,4	18,3	44,8		13,5
Фінляндія	100	15,5	18,3	58,2		8,0
Франція	100	29,1			70,9	
Голяндія	100	14,0	17,3	24,3	42,3	2,1
Німеччина	100	17,6	35,8		26,4	20,2
Зед. Держ. Півн. Ам.	100		6,1		93,9	
Швеція	100	15,5	19,0	22,9	32,0	10,6
Гал.-вол. землі	100	22,0	23,1		7,3	47,6

Де вихід із цього сумного становища в нас, ми вказували вже в цілій книжці, обговорюючи різні ділянки нашого сільського господарства. Щоб указати ясний шлях до розв'язання земельного питання галицько-волинських земель, треба б докладно розібрати всі умови, що складаються

на його сучасний стан, та точка за точкою ставити плян їх направи. Для цього тут у нас немає місця, та це й не завдання цієї книжки займатися докладно цією складною, хоч такою важною для нас і нашого народнього життя основною справою. Тимто ми згадаємо коротко тільки важніші питання, щоб зясувати сучасний стан і вихід із нього.

Передусім треба в нас перевести справедливий і з господарського боку виправданий розподіл землі, який давав би змогу селянським масам прожити, але й одночасно забезпечував би продукційну спроможність нашого сільського господарства. Розумно переведена земельна реформа мусить мати все на увазі не тільки творення нових верстатів праці для селянства, але передовсім з д о р о в и х і самовистачальних господарств, що їх даліше ділення треба б обовязково спинити. При цьому треба б передовсім доповнити існуючі дрібнуваті господарства землею так, щоб вони були повновартними господарствами. Селянське господарство найкраще може використати надмір робітних рук на селі, може зінтенсифікувати саме господарство, зможе збільшити продукцію.

Одначе запас вільної землі до творення нових селянських господарств і доповнення існуючих у нас такий невеликий, що годі з нього перевести в діло направу селянських верстатів праці. На галицько-волинських землях дідичівське землеволодіння має — 809.775 гект., союзи публичного права — 127.483 гект. ріллі (див. стор 56), отже разом — 937.258 гектарів ріллі, які в найкращому випадку припадали б до поділу в яких 80%, бо решту мусіли б залишити в себе досвідні господарства, господарські школи і т. д. Іншими сло-

вами, коло 720.000 гектарів можна б, при крайно переведеній земельній реформі, звільнити для творення нових, чи то доповнення існуючих селянських господарств. Коли зважити, що самих господарств до 2 гектарів у нас 620.000, а ми доповнили б їх тільки по $1\frac{1}{2}$ гектара на господарство, то вже вичерпали б увесь вільний запас ріллі, та ще недостало б 210.000 гектарів. Коли б із цього вільного запасу ріллі ми хотіли б створити нові 4 гектарові господарства, то їх повстало б коло 180.000. Це було б величезне відтяження, але воно помістило б ледви надвишку приросту населення за 20—25 років. З цього видко, що хоч ця механічна земельна реформа в нас необхідна, хоч вона була б негайною допомогою для нашого села, хоч вона конечна, то проте вона може дати нам тільки поправу на недовгий час.

Тимто наше завдання, попри вимогу розумної, з господарського й соціального погляду, виправданої земельної реформи — шукати ще й інших способів для того, щоб полекшити долю нашого села. Передовсім ми повинні рішуче піддержати і щиро прикласти рук до реформи нашого господарювання. Запасу землі ми не збільшимо, але ж можемо збільшити запас у правної землі. У нас ще й досі півтора міліона гектарів нежитків, які можуть у великій частині стати доброю, орною ріллею, чи добрими луками й пасовиськами, можуть приносити користи, як сади й огороди, їх можна у крайньому випадку замінити на лозові плянтації, тощо. Нежитків у нас удвоє більше, ніж усієї дідичівської ріллі, тимто, коли говорити про голод на землю, не вільно мовчки проходити повз цей дальший запас землі.

А далі — наше господарювання. У нас збирають із гектара пересічно 10,7 сотнарів пшениці, 9,7 сотн. жита, 10,4 сотн. ячменю, 9,8 сотн. вівса. В Німеччині, на куди гірших ґрунтах, збирають рівно удвоє більше, а в Данії $2\frac{1}{2}$ разів тільки. Себто той, що збирає не 10, а 20 сотнарів із гектара — подвоїв кількість своєї землі. Збільшення збору — це найкраща земельна реформа, бо вона не залежить ні від ласки, ні від кон'юнктури, — її може кожний господар сам собі перевести. Та коли приглянутися нашим зборам перед війною й по війні (стор. 71), то видно, що ми не тільки не збільшуємо наших урожаїв, а навпаки, вони меншають. Це дорога назад, а не наперед!

У нас одне з головних болючих питань на селі, це — його безробіття. На 1—2 морговому господарстві селянська рідня не має що робити, вона поневолі дармує. Марнуються в нас міліони здорових, дужих селянських рук, бо нема як їх використати. І чекають всни на той мізерний збір жита чи картоплі. А тимчасом, коли праця для обробу 1 гектара жита вимагає 30 робітних днів, то для обробу 1 гектара льону аж 90, конопель 80, а маку коло 70 робітних днів. З цього ясно видно, що, вводячи плекання промислових, інтенсивних культур, ми розв'язуємо, поза більшою дохідністю, ще й справу сільського безробіття й тим самим і злекшуємо земельну болячку. Але це тільки приклад. Бо таких заходів для того, щоб збільшити доходівість нашого сільського господарства, ми виказали в цій книжці багато, й їх треба вживати, щоб посередньо злагіднити нужду нашого села.

Очевидячки, що коли земельна справа на галицько-волинському селі така загострена, то ми

мусимо рішуче відкинути всі спроби спроваджувати сюди когонебудь зпоза наших земель на поселення. Це значить уже — безпосередньо відбирати нашому селянинові шматок хліба просто з уст, а відомо, що в нас цей шматок і чорний і дуже невеликий. На землю, що тепер є у великої власности, наш український селянин має повне право, бо на ній століттями працював він і його предки. Спершу працювали на ній вільні селяни, потім землю їм відібрали й «надали» панам-діди-чам, і на своїй землі наш селянин став кріпаком. Згодом селянство вибороло собі волю, але землі йому вже не віддали. Селянин мусів іти на лан за робітника і йде по сьогоднішній день. Чи є яке таке право, яке казало б, що та земля, зрошена потом і окуплена трудом нашого селянства, мала б перейти в руки селян із інших земель? Такого права нема, тимто український селянин мусить стояти за те, що ця прадідівська земля мусить дістатися йому на власність.

Та, супроти природного приросту нашого села, всі ці заходи можуть полекшити, навіть розв'язати на деякий час питання перелюднення нашого села, але ж його не вирішать. Вже тепер на галицько-волинських землях є коло 3 мільйони безробітних селян. А їх число що-далі, то більшає, не меншає. Більшає, бо природний приріст населення йде своїм шляхом, а відпливу із села нікуди немає. Постійний відплив населення із села для розв'язання господарського становища необхідний. А цього відпливу населення із сіл у нас цілком не має, або він дуже незначний. І це найважливіша трудність, яку маємо побороти, трудність, що вже тепер розростається до величезної, всенародної

проблеми, яка тяжить над усім нашим, не тільки господарським життям.

Нормальний вплив надміру сільського населення — це: 1) перехід до міст, до торгівлі, промислу, ремесла, публичних послуг, 2) еміграція, постійна й сезонна. Господарське життя так тісно між собою зв'язане, що годі розвиватись одній ділянці без іншої. Ясний приклад цього — наше господарське життя. У нас господарське життя розвинуте надто односторонньо: ми все ще майже виключно хліборобський народ. І коли нам доводиться подіти кудись природний приріст нашого села, то — нема куди: промисел, торгівля, ремесло — все в чужих руках. А кожний дбає за себе і приміщує радніш своїх, ніж чужих. Немає в нас своїх фабрик, підземними багатствами користується далекий, чужий нам капітал, торгівля майже ціла в чужих руках, ремесло далеко не наше так, як цього треба би сподіватися. Великий розріст нашої сільської кооперації дав, правда, нам частину торгівлі й покищо крихітки промислу в наші руки, але це ще все далеко не те, чого потребує величезний приріст села. Бо цей приріст може відібрати тільки промисловість, і то своїми поодинокими великими підприємствами, або об'єднанням своєї широко розгалуженої організації, н. пр., домашній, похатній промисел. Таксамо нашим змаганням мусить бути — дістати в руки торгівлю, не тільки ту маленьку, але й велику, опанувати покищо бодай оборот села, коли оборот міста поставимо собі на дальшу чергу. Це все ніщо інше, як рятунок для нашого села. Бо тільки розвинені всі ділянки народного господарства: сільське господарство, промисловість, торгівля, ремесло, публичні послуги — все це зв'язане ра-

зом, усе у взаємній допомозі, у взаємній виміні дїбр і людей творить здоровий національний господарський організм, що може жити й розвиватись. Ця залежність поодиноких ділянок господарського життя, а власне недорозвиток нашого промислу, торгівлі й ремесла, бє по нашому сільському господарстві, а брак нашого купця, промисловця, ремісника чи то відповідних кооперативних організацій, бє безпосередньо нашого хлібороба. Отак один із шляхів направи господарського становища українського села йде через українське місто.

Багато помогла б нашому селу на його надвишку робітних рук — еміграція. Цей шлях відтяження нашого села від надміру населення був колись для нас широко відкритий. Сезонова еміграція, що була в дійсности виключно зарібкова, була звернена перед війною на польові роботи до Німеччини, чи до інших країв австрійської монархії. Вона давала приблизно працю 100.000 селянам галицької землі, що не тільки не мусіли бідувати дома, але ще й привозили з чужих країв зароблений гріш, яким рятували домашніх. Тепер ця сезонова еміграція на захід, мабуть, безповоротно припинена.

Пересельницька еміграція, виїзд із рідного краю на постійне життя на чужині, була в нас теж дуже важним засобом порятунку перед перенаселенням села та зменшенням його нужди, а посередньо й полекшенням земельного устрою. Перед війною сотні тисяч нашого селянства емігрували з Галичини за море до Північної та Південної Америки, а з північно-західних земель на Слобідську Україну й на далекий Сибір, де творили нові осередки українського життя, що хоч далеко від рідної землі, й досі не перестало бити гарячою

тугою за батьківщиною. Ці нові, еміграційні осередки стали згодом поважним джерелом припливу гроша до нашого села, а деякі околиці (Лемківщина) завдячували їм власне свій ніби-добробут. В цих осередках нашої еміграції росло згодом і українське культурне й освітнє життя, а наш здоровий народній організм розвивався серед сприятливих умов добре та дав себе пізнати світові як творчий, додатній чинник, який серед пригідних умов тим більше міг би розвиватися на своїй, на рідній землі. По війні замкнулися перед нашими емігрантами кордони чужих держав, залишилась на деякий час ще йно Франція та Бельгія, що, винищені війною, шукали доброго, совісного робітника, а таким робітником був, за дешеві гроші, українець із галицько-волинських земель. Та незабаром повоєнна криза припинила й цю еміграцію, а число реемігрантів (поворотців із еміграції) в рр. 1921—1931. переважило над емігрантами з галицько-волинських земель величезним числом 202.000 осіб (див. стор. 13). Таким чином не то що не меншає, через еміграцію, число вільних селянських рук, але воно ще й зросло через поворот із еміграції тих, що мусіли вернутися.

З цього видно, що еміграція, як чинник полекшення земельного питання на нашому селі, не грає теж ніякої ролі. Це, очевидячки, робить становище нашого села дуже важким, село прямо душиться від надміру населення. Ми на галицько-волинських землях відтяти від природної можливості відпливу нашої сільської людности на східні землі, і перед нами замкнув свої двері й захід. А все це разом робить розв'язку земельного устрою куди важчою, ніж воно могло б на перше око здаватись.

Серед таких умов справа земельного питання мусить усю свою вагу мати в-тім, щоб придбати селянству ту землю, що йому ще можливо придбати, але передовсім у-тім, щоб добути з землі, з тої землі, що її маємо, як-найбільше зборів, доходів. Це один із найпевніших шляхів, що може рятувати наше село перед голодом і нуждою зараз-таки, не здержуючи цілком тих заходів для полегчення земельної справи, про які ми тут уже згадували.

Справа розвязки земельного питання — це справа основна не тільки для нашого сільського господарства, але й для всього нашого народного життя, бо наше село дає йому головну основу для розвитку й для майбутнього. Направа земельного устрою, можливість жити і працювати міліонам селянського населення — це здорове життя нації. Без цього неможливо уявити собі розвитку нашого господарського життя, бо ж, як ми вже казали, всі його ділянки мусять однаково в ньому розвиватись. Якже ж зможуть розвиватись промисловість, торгівля, ремесло, коли сільське господарство буде хворе? На земельне питання треба нам тому звернути головну увагу, бо впорядкування його, це в великій мірі й майбутні шляхи розвитку цієї вітки нашого народу.

В цьому короткому перегляді ми не мали змоги докладно з'ясувати всіх справ, зв'язаних із справою земельного устрою галицько-волинських земель, бо на це треба окремого місця, якого в нас тут немає. Ми старалися тільки в головному зазначити величезну вагу земельного питання на цих наших землях і хотіли б, щоб це не пройшло попри увагу читачів.

XIII.

Закінчення.

В цій книжці ми старались подати короткий образ сільського господарства галицько-волинських земель, які однозначні з землями, що їх у границях Польщі замешкують українці, чи суцільною масою, чи творять на них поважну частину населення.

Спершу ми дали перегляд природних умов, серед яких зросло наше сільське господарство, а далі перейшли всі ділянки, які звязані з цією галуззю нашого народнього господарства. Через те, що це перша праця, яка поставила собі за мету дати перегляд сільського господарства цих земель — вона в багатьох місцях неповна, не скрізь, може, як-слід викінчена. Передусім ми послуговувались доступними даними, що їх ми самі не збирали. А далі, ці дані торкаються адміністративних одиниць (воєвідств), з винятком Холмщини, а відомо, що ці одиниці далеко не тотожні з господарськими одиницями (частинами) краю. Та не видно, щоб так скоро можна було перейти ці труднощі. При цьому треба для виправдання навести й те, що багато тут чисел не найновіших, та новіші годі було видобути — їх немає. А життєва потреба казала скласти бодай такі відомости, які, на наш погляд, таки може сповнять своє скромне

завдання. Тимто і пропуски та недотяги цієї книжки треба цим виправдати, а до того ще й тим, що в теперішніх умовах годі думати про більше видання, коли б навіть його і зладити до друку.

Далі, мета цієї книжки така, щоб не тільки показати, як сільське господарство в нас виглядає, але і що треба би в поодиноких ділянках нам робити, щоб його піднести, розвинути, вдосконалити. При поодиноких справах, наскільки було містце, ми старалися це зазначувати, щоб, поруч даних про сучасний стан, указати й на те, що має бути. Розуміється, що цими замітками справа зовсім іще не вичерпана, й кожна ділянка сільського господарства вимагає окремого пляну розбудови, яку треба в нас перевести. Та це вже виходить поза рямці цієї книжки.

Та, попри це, ми мали на увазі зясувати велику вагу нашого сільського господарства для нашого народного господарства, його значіння й його важке становище, коли мати на увазі земельний устрій і становище нашого селянства. Багацько дечого довелося тут пропустити, як ось, наприклад, справу рентовности (поплатности) сільських господарств, їх організацію, чи інші речі, які придалися б для докладнішого зрозуміння нашої селянської справи. Та докладніший розгляд усіх цих поодиноких справ треба залишити до спеціальних праць, що, маємо надію, незабаром найдуть для себе краще перо й ліпше опрацювання.

Коли ці рядки звернуть увагу на наше сільське господарство взагалі, на його потреби й болячки, на вагу й нужду нашого селянства на наших землях, а далі на шляхи, якими треба йти, щоб із цієї нужди вийти та випроводити наше селян-

ство на шлях кращої майбутності, то наше завдання буде сповнене, і мета цих рядків осягнена.

Та треба на закінчення ще раз зазначити: село й селянство — це жива криниця Сьогоднішнього й Завтрішнього української нації.

Річевий показник.

- Агрест — 210 і даль.
Багна — 229 і даль.
Баклажани — 219
Бараболя, див. картопля.
Безробіття, села — 335
Безроги, див. свині.
Бекони — 294
Бички — 242
Біб — 118
Бобик — 175 і даль.
Бриндзя — 305
Бросквині — 202 і даль.
Бруква — 144
Бугаї — 241 і даль.
Бульба, див. картопля.
Буряк, пашний — 142, цукровий — 129 і даль.
Вапнярки — 231
Вигони — 231
Вика — 175 і даль.
Вишні — 202 і даль.
Вівці — 299 і даль.
Вовна — 305
Золи — 242 і даль.
Вулики, рямкові, нерямкові — 319
Галяви — 227
Глиниська — 231
Горільні хліборобські — 125
Горіхи — 202 і даль.
Горох — 117
Господарство — кількість 325 і даль.; площинь 328 і даль.
Гречка — 108 і даль.; вивіз — 101
Гриби — 227
Груші — 202 і даль.
Гуси — 310 і даль.
Дерева — лісові (роди) — 223 і даль.; овочеві — (кількість) — 202, розсадники — 208 і даль.
Деревна маса, приріст — 225 і даль.
Деревостан — 223 і даль.
Дороги — 215; биті шляхи — 215; дороги ґрунтові — 215
Еміграція — воєнна примусова — 9, пересельницька — 13, 338, постійна — 337 і даль., сезонова, заробіткова — 13, 337 і даль.
Жито — 60 і даль., озиме — 76 і даль., привіз-вивіз — 100, яре — 76 і даль.
Захмарення — 18 і даль.
Збіжжя — вивіз — 99, 100 і даль., відсоток вогкості — 106, відсоток засмічення — 107, надвишка — 98, привіз — 99, 100 і даль., тягар гектолітра — 105
Земельна реформа — 333 і даль., земельна справа — 323 і д.
Земельний устрій — 323 і д.
Земля, запас — 333
Зерно, продукція — 86
Зруби — 227
Інсоляція, див. освітлювання.
Каляфіор, див. цвітуха.
Капуста — 217
Картопля — 121 і даль.
Квасоля — 118
Кожухи — 305

- Кози — 299 і даль.
 Коні — 262 і даль.
 Коноплі, на волокно — 151 і даль., на насіння — 155 і д.
 Конюшина — 171 і даль.
 Кури — 310 і даль.
 Кукурудза — 112 і даль., привіз-вивіз — 101
 Ліс — 220 і даль., вік — 227, на мешканця — 224, приріст — 225 і даль.
 Лісова господарка — 227 і д.
 Лісові ґрунти — 220 і даль.
 Ліщина — 210 і даль.
 Лоза — 231 і даль.
 Лубин — 179
 Люцерна — 175 і даль.
 Льон, на волокно — 145 і даль., на насіння — 155 і д.
 Мак — 158
 Малини — 210 і даль.
 Мандибурка, див. картопля.
 Метеликоцвітні рослини, див. рослини метеликоцвітні.
 Мішанки збіжжя на зерно — 113, 114 і даль.
 Млини, господарські — 93, промислові — 93
 Молоко, продукція — 250, 253
 Молочність, контролю — 250 і даль.
 Морви — 202 і даль.
 Морелі — 202 і даль.
 Морква пашна — 143
 Мочари — 229 і даль.
 Мука, житня, привіз-вивіз — 100, пшенична, привіз-вивіз — 100
 М'ясо, продукція — 249, 317, споживання — 248
 Населення, втрата під час війни — 9, густота — 11, приріст — 8, 9 і даль., склад за професією — 12
 Невжитки — 229 і даль.
 Свес — 60 і даль., 80 і даль., привіз-вивіз — 100
 Свочі, продукція на мешканця — 201
 Огірки — 219
 Огороди — 199 і даль.
 Окопові рослини, див. рослини окопові.
 Опади — 16 і даль.
 Оплати за заріз — 296 і даль.
 Освітлювання (інсоляція) — 19 і даль.
 Пасічництво — 318 і даль.
 Пасовиська — 190 і даль.
 Пелюшка — 175 і даль.
 Гиво, продукція — 95
 Підсоння — 14 і даль.
 Площинь ужиткова, розподіл — 37 і даль.
 Поворотці (репатріанти) — 9
 Погної зелені — 180
 Полонини — 193 і даль.
 Полуниці — 210 і даль.
 Поляни — 227
 Порічки — 210 і даль.
 Промисел, горілчанний — 125, декстринярський — 127, крохмальняний — 127, сиропярський — 127
 Просо — 110 і дал.
 Птахівництво — 308 і даль.
 Пшениця — 60 і даль., озима 75 і даль., привіз-вивіз — 100, яра — 75 і даль.
 Рабарбер, див. ревень.
 Ревень (рабарбер) — 219

- Реєміграція — 10, 11
 Репатріанти, див. поворотці.
 Рибальство — 321, на плив-
 ких водах 321, 322, озеря-
 не — 321, 322, ставкове —
 321, 322
 Риби, продукція — 322
 Риж, привіз — 101
 Рілля, обріб — 56 і даль., 182,
 різного землеволодіння —
 58 і даль.
 Ріпа — 144
 Ріпак — 158
 Розсадники овочевих дерев,
 див. дерева овочеві.
 Ростини, збіжжіві головні —
 60 і даль., метеликоцвітні
 181, метеликоцвітні харчові
 — 117, на ріллі пашні —
 171 і даль., окопові — 121,
 плекання — 56 і даль., 182,
 промислові — 145
 Сади — 199 і даль.
 Садовина, збір — 202, 206, 207
 Свині — 277 і даль., вивіз —
 291 і даль.
 Сараделя — 175 і даль.
 Сіножаті — 184 і даль.
 Сливи — 202 і даль.
 Смуги (стрефи), господарські
 — 14, 21 і даль., gospodar-
 ські (за Кубійовичем) — 32
 і даль., природні — 14, 21
 і даль., промислові — 27
 і даль., хліборобські — 24
 і даль.
 Солод, продукція — 95
 Сочевиця — 118
 Спирт, консумція — 126
 Ставки — 321, господарські
 — 322
 Стінки — 231
 Стрефи, див. смуги.
 Суниці — 210 і даль.
 Телята — 242, 245
 Температура — 14 і даль.
 Товші, привіз-вивіз — 294,
 295
 Толоки — 231
 Торф — 233
 Торфовища — 232 і даль.
 Тютюн — 164 і даль.
 Українські землі в Польщі,
 населення — 8 і даль., про-
 стрі — 6 і даль.
 Фасоля, див. квасоля.
 Хлібне збіжжя, консумція —
 87, надвишка — 87 і даль.,
 недобір — 87 і даль., про-
 дукція 87
 Хміль — 160 і даль.
 Худоба, велика рогата — 234
 і даль.
 Цвітуха (каляфіори) — 219
 Цибуля — 217, 218
 Цикорія — 141, 142
 Цукор, бурячаний (продук-
 ція) — 137, виріб — 138,
 139, надвишка — 140, 141,
 споживання — 140, троще-
 вий (продукція) — 137
 Цукроварні — 139
 Черешні — 202 і даль.
 Шкілки овочевих дерев, див.
 розсадники.
 Шляхи биті, див. дороги.
 Яблуні — 202 і даль.
 Ягоди — 227
 Яйця, продукція — 312, 317
 Ялівки — 242
 Ячмінь — 60 і даль., надвиш-
 ка — 95, озимий — 78 і д.,
 привіз-вивіз — 100, ярий —
 78 і даль.

СПИС МАПОК.

Стор.

1. Поділ галицько-волинських земель на господарські смуги, за Пекалкевичем-Рутковським	25
2. Розміщення ріллі супроти інших ужитків у $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$, за Кубійовичем	29
3. Господарські смуги на основі відношення ріллі до до інших ужитків, за Кубійовичем	33

СПИС ДІЯГРАМ.

1. Поділ ужиткової площіні галицько-волинських земель	39
2. Площинь чотирьох головних родів збіжжя на галицько-волинських землях	64
3. Збір головних родів збіжжя з 1 гектара в сотнарах у різних країнах світу	73
4. Збір льняного волокна в міліонах сотнарів	147
5. Збір льняного волокна в сотнарах із гектара	148
6. Збір конопляного волокна в міліонах сотнарів	154
7. Збар конопляного волокна в сотнарах із гектара	155
8. Зміни в кількості худоби на гал.-вол. землях	237
9. Кількість рогатої худоби на км. ² хліборобської площіні	241
10. Зміни в кількості коней на гал.-вол. землях	265
11. Кількість коней на 1 км. ² хліборобської площіні	266
12. Зміни в кількості свиней у Сх. Галичині	278
13. Зміни в кількості свиней на гал.-вол. землях	279
14. Кількість свиней на 1 км. ² хліборобської площіні	287
15. Кількість овець на км. ² загальної площіні краю	304
16. Кількість домашніх тварин на гал.-вол. землях на км. ² хліборобської площіні	315
17. Кількість домашніх тварин на гал.-вол. землях на 100 мешканців хліборобів	316

З М І С Т :

	Стор.
I. Вступне слово	3
II. Простір і населення галицько-волинських земель	5
III*. Підсоння і природні та господарські смуги (стрефи)	14
IV. Розподіл ужиткової площині	37
V. Обріб ріллі та плекання рослин	56
1. Головні збіжжєві рослини	60
2. Інші збіжжєві рослини	108
3. Метеликоцвітні харчєві рослини	117
4. Окопові рослини	121
5. Промислові рослини	145
6. Пашні рослини на ріллі	171
7. Погляд на обріб ріллі і плекання рослин	182
VI. Сіножаті і пасовиська	184
VII. Сади та огороди	199
VIII. Лісові ґрунти	220
IX. Невжитки та інші ґрунти	229
X. Плекання сільсько-господарських тварин	234
1. Велика рогата худоба	234
2. Коні	262
3. Свині	277
4. Вівці й кози	299
5. Птахівництво	308
6. Погляд на плекання сільсько - господарських тварин	314
XI. Побічні галузі сільського господарства	318
1. Пасічництво	318
2. Рибальство	321
XII. Земельний устрій	323
XIII. Закінчення	341
Річевий показник	344—346
Спис мапок і діаграм	347

* У книжці помилково пропущено наголовок і число першого (I) розділу, та зазначено другий розділ числом I, а третій числом II.

Передплачуйте видання „Просвіти“.

І. МІСЯЧНІ КНИЖЕЧКИ.

З 1936. р. Товариство »Просвіта« входить у **третій рік відновлених** місячних видань.

У 1934. р. були це, здебільша, оповідання з давнього й недавнього нашого минулого, крім того, три книжечки були присвячені життю й діяльності велетнів нашого національного відродження (Тарас Шевченко, Маркіян Шашкевич, Юрій Федькович). Те, що деяких із названих книжечок майже не залишилося вже на складі, найкраще вказує на їх вартість. За 1934. рік наш передплатник дістав 11 місячних книжечок (одна подвійна).

В 1935. р. вийшло 12 книжечок (одної, грудневої, наші передплатники не дістали, — не з вини товариства) та зміст їх уже був куди різноманітніший. Тут ми вже маємо, побіч життєписів великих наших людей (М. Грушевський), і коротеньку географію українських земель у Польщі, і книжечку з природознавства (про галапаси), є і про наш національний герб та прапор, маємо одну книжечку правничу, книжечку про те, як виглядатиме майбутня війна, і про те, як працює людський дух для того, щоб життя наше стало вигідніше й лекше, і про значіння книжки, про абісинців, як вони боролися за свій край, тільки — два історичні оповідання, при чому одне написане з приводу 750-ліття походу нашого князя Ігоря Святославича (Каяла) на половців.

Всі книжечки і з 1934. і з 1935. мають пояснення, введові статті, майже всі — мають образки.

У 1936. р. появилися досі:

- 820 (1) **Омелян Терлецький, ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**, княжа доба, з 21 образками та 5 мапами (за січень), ст. 72, ц. 70 гр.
- 821 (2) **Омелян Терлецький, ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**, козацька доба, з 33 образками та 5 мапами (за лютий), ст. 84, ц. 80 гр.
- 822 (3-4) **Володислав Ковальчук, ІНСЦЕНІЗАЦІЇ ВИБРАНИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**, з 15 образками укладу сцени та 6 піснями в нотах (за березень—квітень), ст. 96, ц. 90 гр.

- 823 (5) **Василь Сімович, ІВАН ФРАНКО, ЙОГО ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ**, із нагоди двацятлітя смерти поета (1916—1936), з 26 образками (за травень), ст. 64, ц. 70 гр.
Дальші книжечки у друку.

II. ПОПУЛЯРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

виходить кварталними книжками заходом фонду **»Учітєся, брати мої«**.

В 1936. р. появилєся:

- 20 (1-2), **Євген Храпливий, СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ**, з 229 таблицями, 17 діяграмами і 3 мапами, ст. 352.

Дальші книжки у друку.

Передплатники за 1935. р. дістають як 4. книжку:

- С. Перський, ІСТОРІЯ ПРОСВІТИ**, з 147 образками, ст. 268.

Спис усіх книжок, що появилися досі заходом фонду **»Учітєся, брати мої«**, див. 2. і 3. стор. окладинки.

III. ЖИТТЯ І ЗНАННЯ

ілюстрований журнал-місячник, із усіх ділянок знання, див. 4. ст. окладинки. З журналу часто виходять відбитки, що творять окреме видання, п. з.:

IV. БІБЛІОТЕКА **»ЖИТТЯ І ЗНАННЯ«**

В 1935. р. появилися дві книжечки, які можна окремо набувати:

- 810 (15) **М. Андрусяк, НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОГО МОСКВОФІЛЬСТВА**, ст. 80, ц. 0.50 зл.
791 (16) **С. МАГАЛЯС, ПОРАДНИК ДЛЯ ОСВІТНИКІВ**, ст. 96, ц., 0.60 зл.

V. **»ПРОСВІТА«**

місячник освіти, виховання, культури, виходить від квітня ц. р. (досі появилися зшитки за квітень і травень).

Передплата на видання **»Просвіти«** 1936. р. див. ст. 351.

ПЕРЕДПЛАТА

НА ВИДАННЯ «ПРОСВІТИ» 1936. р. ПЛАТНА ЗГОРИ:

а) на місячні книжечки (12 річно) лише — 3.60 зл., у продажу брутто — 5.40 зл.

б) на **квартальні** книжки (4 річно) — лише 6.40 зл.;

в) на **«Життя і Знання»** — 18. зл. (див. 4. ст. окладинки).

Хто ж передплатує всі ці три **просвітні видання** (місячні, чвертьрічні та «Життя і Знання») **разом**, числиться вже членом «Просвіти» і платить **лише 25 зл.**, при чому цю суму можна сплатувати догідними ратами.

Цю останню полегкість зроблено для **Читалень «Просвіти»**, щоб їм улегшити передплату всіх видань.

Для **кооператив** визначено передплату 12 зл., за яку вони дістають усі книжечки (місячні та квартальні — себто 16 книжечок).

Краєві установи платять — як читальні.

Передплату на місячник «Просвіта» треба присилати **окремо**. До кінця ц. р. вона — 2.50 зл. Можна поодинокі зшитки набувати по — 30 гр.

Передплату слати на адресу:

Товариство «Просвіта», Львів, Ринок 10, Société „Prosvita“ Léopol Rynok 10, Pologne, Association „Prosvita“ Lemberg, Rynok 10 Poland, East Galicia.

Хо ще не замовив досі книжки

І С Т О Р І Я « П Р О С В І Т И » — С. ПЕРСЬКОГО,
хай поспішає з замовленням!

Є це — велика книга (268 ст. друку, з 147 образками), та ціна її — низька, всього — 2.50 зл. з пересилкою.

ХТО ЩЕ НЕ ЗАПЛАТИВ ЗА

КАЛЕНДАР « П Р О С В І Т И »

на переступний рік 1936,

хай негайно вишле належність — 1.50 зл., з пересилкою — 2.00 зл. Гроші слати на адресу: Товариство «Просвіта», Львів, Ринок 10.

-
-
11. Степан Чарнецький, **Нарис історії українського театру в Галичині (1864—1934)**, Львів, 1934, ст. 254 (в тексті багато ілюстрацій).
 12. І. Раковський, **Рослини, їх будова й життя (основи ботаніки)**, Львів, 1927, ст. 496 (з образками).
 13. Микола Залізняк, **Як люди до кращого життя доходили (нарис з загальної історії людської культури)**, з багатьома малюнками, Львів, 1929, ст. 304.
 14. **Порадник для самоосвітніх гуртків**, Львів, 1934, ст. 128
 15. Микола Бажалук, **Вулькани та землетруси (з 25 образками)**, Львів, 1934, ст. 128.
 16. Ростислав Єндик, **Антропологічні риси українського народу**, Львів, 1934, ст. 128 (з образками й одною мапкою).
 17. Омелян Терлецький, **Гетьманська Україна й Запорозька Січ**, Львів, 1935, ст. 88 (з 4 мапами).
 18. Олександр Цинкаловський, **Княжий город Володимир**, Львів, 1935, ст. 112 (з 45 образками й 1 мапою).
 19. Володимир Кубійович, **Територія й людність українських земель**, Львів, 1935, ст. 88 (з 2 мапами і 2 таблицями).
 20. Євген Храпливий, **Сільське господарство галицько-волинських земель**, Львів, 1936, ст. 352, з 229 таблицями, 3 мапами й 17 діаграмами.

Дальші книжечки в друку.

Видання Фонду «Учітеся, брати мої» виходять від 1934 року чвертьрічними книжками, як «Науково-Популярна Бібліотека Просвіти». Передплата на рік (4 книжечки) **6.40 зл.**

Передплату слати на адресу:

ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА», ЛЬВІВ, РИНОК, 10.

При зміні адреси подавайте й попередню адресу!

10,59 (1986)

5669

Передплачуйте єдиний у нас популярно-науковий журнал

„ЖИТТЯ І ЗНАННЯ”

що з 1. січнем 1936. р. почав **дев'ятий** рік свого видання. Вся критика відзивається про нього як-найприхильніше. Перший **Український Педагогічний Зїзд** у Львові в листопаді (2—3. XI.) 1935. р. визнав його дуже **корисною лектурою для молоді й висловився про нього з великим признанням**. Шкільна влада поручає **»Життя і Знання«** до читання на **вечірніх курсах позашкільної освіти на II. ступені**, замість читанок. Тимто хто досі не був іще передплатником **»Життя і Знання«**, може не має нагоди його прочитати, того просимо самому переконатися про його вартість. Просимо прочитати хоч один який річник цього журналу або зажадати в Адміністрації оказового числа та **справді прочитати його**. Ми певні в тому, що хто це зробить, той певне стане передплатником журналу. Бо ж **»Життя і Знання«** подає всебічний погляд на всі ділянки науки й знання, вияснює доступним способом важні питання й таким чином творить багате джерело **освіти, для викладів і читання на-голос по читальнях і в кооперативах; для самоосвіти це дуже гарний, хоч і не систематичний підручник**.

»Життя і Знання« повинно знаходитися в кожній українській хаті, в кожній читальні, кооперативі й освітньо-культурній установі! Всі філії й читальні **»Просвіти«** повинні передплачувати його **обов'язково**.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА РІК 1936.

Передплата на рік у краю та в Чехословаччині — 18.— зл., на 6 місяців 9.— зл., на 3 місяці 5.— зл., поодиноке число коштує 2.— зл.

За кордоном на рік — 21.— зл., на 6 місяців — 11.— зл., на 3 місяці — 6.— зл., поодиноке число 2.— зл.

Адреса: **»ПРОСВІТА«, ЛЬВІВ, РИНОК 10.**

IN 5669